

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी

प्रथमो भागः

आधान-पुनराधाने ।

अयं ग्रन्थः

मीमांसकशिरोमणिसारस्वतीभूषणेत्यादिचिरदालङ्कृतैः, मीमांसाविद्यालयः,

मीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमितिः, इत्याद्यनेकसंस्थाप्रतिष्ठापकैः, 'संस्कारमी-

मांसा' 'आधानपद्धतिः' 'अग्निहोत्रचंद्रिका' इत्याद्यनेकग्रन्थप्रणेतृभिः,

सोमातोर्धामातियात्रादिवह्यागप्रवर्तकैर्महामान्यैः

पण्डित वामनशास्त्री किंजवडेकर

इत्येतैः तथा

प्रयोगशास्त्रनदीणैः रामदीक्षित हानगल इत्येतैश्च

संपादितः

सोऽयम्

एस्. एम्. कत्रे, एम्. ए., पी. एन्. डी., (लंडन)

इत्यभिधेयमहाभागैराङ्गलभाषायामनूदितटिप्पण्यादिना परिष्कृतञ्च

१८६०

मीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमितिः, पुण्यपत्तनम् ।

Published by—Pandit Ramchandra Shastri Kinjvadekar, Dikshit,
General Editor for The Mimamsa Grantha Prakashaka Samiti,
403/2, Sadashiv, Poona 2, India.

All rights reserved

Price Rs. 6-4-0

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kofthar Street, Bombay 2.

धीमंत वेदिकानुष्ठान गृहीतदीक्ष
यशवन्त विष्णु नेने, मुंबई.

CONTENTS

1.	Nivedanam	1
2.	Editorial Note	2
3.	Preface	3
4.	Select Opinions	1-7
5.	Introduction	1-6
6.	Bhūmikā- <i>viṣayānukramah</i>	7-8
7.	Bhūmikā	1-29
8.	Āyatanānām <i>Pramāṇāni</i>	30
9.	Mantra- <i>vākya-viśaya-sūci</i>	32
10.	Ādhāna- <i>Prakaraṇam</i>	1-44
11.	Ādhāna- <i>mantra-vākya-sūci</i>	45-47
12.	<i>Punarādhāna-Prakaraṇam</i>	1-15
13.	<i>Punarādhāna-mantra-vākya-sūci</i>	16
14.	English Translation and notes of <i>Ādhāna</i>	1-31
15.	English Translation and notes of <i>Punarādhāna</i>	1-9
16.	Glossarial Index	1-3

PLATES

1.	Late Mr. Yashavanta Vishnu alias Annasaheb Nene of Bombay	<i>to face page</i>
2.	Ādhāna- <i>vihāra</i>	<i>to face page</i>

निवेदनम् ।

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत् तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।
तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चेत्तानन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः ? ॥

— श्रीभोजराजः

अयि प्रेक्षवत्समुखाः ! सनातनवैदिकधर्मजीवातुभूताः ! विदितमेव तत्रमदतां यत्-
सर्वान् द्विजानुद्दिश्य भगवती श्रुतिराज्ञापयामास 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । वेदशोधितेष्ट-
साधनताकत्वस्यैव धर्मलक्षणत्वात् अर्थज्ञानोपहितं वेदाध्ययनमेव समीहितार्थाय भवति, नान्य-
थेति "ब्राह्मणेन निष्कारणं पठन्नो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" "योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" इत्यादिभिर्वचनैः "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्येतदधिकरणोक्त-
जैमिनीयन्यायदिशा चैतदेव निश्चप्रचं सिध्यति ।

अन्यैव सरण्या गच्छन्तः सर्वेऽपि प्राचीनाः सनातनधर्मनिष्ठाः वैदिका नित्यनैमि-
त्तिकानि कर्माणि समाचरन् । परं प्रबलेन कालहतकेन विपर्यस्तायां लोकव्यवस्थायां, वेदार्थ-
ज्ञाननिदानभूतायां च याज्ञिकसरणौ प्रायः इतिहासमात्रविश्रान्तायां, वेदार्थज्ञाने क्लिप्तन्तोऽपि नैव
संपूर्णतत्त्वतत्त्वमदगच्छन्ति । तामेतां दुरवस्थां निधायमानैर्मानासांप्रथमप्रकाशकसमितिमचालकैः
धर्मजिज्ञासोपयोगिने वेदार्थप्रचाराय स्वशक्त्या किञ्चानपि प्रयत्नः कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी-
प्रकाशनरूपेण समनुष्ठीयते ।

सोऽयं यजुषां वेदो नानासाखाविभक्तो यज्ञकाण्डीयाध्वर्ववादिसमर्पकः कृतपरिश्रमैरपि
दुरवबोध एव भवति । अतोऽत्र सकलेऽपि कृष्णयजुर्वेदे इतस्ततो विप्रकीर्णानां तत्त्वज्ञियप्रक-
रणोपयुक्तानामंशानामुपसंहारपूर्वकमाधानमभूतिषु प्रकरणेषु यथायथं विमज्ज्य संग्रहः क्रियते ।

एतेन कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुद्याख्येन कृष्णयजुर्वेदप्रबन्धेन वैदिकाः, याज्ञिकाः,
तत्त्वकर्मानुष्ठानपटवः, श्रद्धालवः, कर्मनिष्ठा अन्ये च विविधफलोद्देशेन कृष्णयजुर्वेदमभ्यसन्तः
सर्व एव यत्सत्यं परमं प्रमोदमुपयास्यन्तीति मन्यामहे । आधानादिब्रह्मविद्यान्तैरैकोनत्रिंशैः प्रकरणैः
समुपेतोऽयं संग्रहोऽपि कृष्णयजुर्वेदो विविधाज्ञोपाङ्गसमन्वितः क्रमेण महाजनाधारेण प्रकाशं
यायात् । संपत्ति चाधानपुनराधानात्मकः प्रथमो भागोऽयं भूमिकामान्यांम्यनुवादटिप्पण्यादिभि-
र्महामूल्यैरलङ्कारैरलङ्कृत्य विदुषां पुरतः स्थाप्यते ।

आधानविषयकाणामवशिष्टानामंशानामेतद्ग्रन्थप्रणेत्रैवाधानपद्वत्यामग्निहोत्रचंद्रिकोषां चाधा-
नपद्धतिशेषतया सुविशदं निरूपितत्वान्नात्र ते पुनः संगृहीताः ।

एतद्ग्रन्थप्रकाशनकार्ये साहाय्यमनुतिष्ठतामभक्तानानां पुण्यशीलानां नामसारणेनात्मानं
पावयामः । ग्रन्थकर्तृणामीदृशोऽतिकठिने कर्मणि निनिद्रं साहाय्यं कुर्वतां ब्रह्मश्रीश्रीतविविधानदी-
प्परामदीक्षित हानगल इत्येतेषां नाम प्राथमिकीं श्रेणिमधिरोहति । संपत्ति भारते पर्यं इमानेव

दीक्षितचरणान् समाश्रित्य भगवती श्रौती विद्या तिष्ठतीति नायं प्रौढिवादः । भूमिकानिर्मातारः
 पंडितप्रकाण्डाः कर्नाटकावनिविभूषणायमानाः श्रीमन्तो नागेशशास्त्रीटिप्पिनवेङ्कगिरिमहाभागाः
 सानन्दं निर्देष्टव्याः । इमं ग्रंथमांगलभाषानुवादेन टिप्पण्याद्यैश्च विभूषयन्तः डॉ. एस्. एस्.
 कत्रे महाभागाः, तथा च सनातनवैदिकधर्मानुष्ठातारः श्रीमन्तरुयंवकराय नेने महाभागाश्च
 नितान्तं धन्यवादाहीः । इतरे चात्रानेके साहायका वर्तन्ते, येषा महीयसा हस्तावल्म्बेन
 सनातनवैदिकधर्मोत्कर्षकारकमिदं कार्यमहर्निशं प्रचलति । उपर्युद्धिसितानेतान् सर्वान् प्रणम्य
 चिरकालिकं हस्तावल्म्बं चाशास्य प्रस्तुते कर्मणि व्यापारस्यामि स्वात्मानमित्यावेदयति—

चैत्र शुक्ल १-१८६० }
 पुण्यपत्तनत }

सुधीजनविधेयः
 किंजवडेकरोपाहो रामचन्द्रशास्त्री
 सीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमितेः प्रधानसंपादकः

EDITORIAL NOTE.

If the highest state is possible through Dharma and its measurement by words of artificial construction which can only be enlightened by the gods on earth, where also can my obeisance go ? — Sri Bhojarāja.

Dear Readers! To you who are the life blood of the Sanātana Vaidika Dharma it is well known that the divine Sruti ordained in so far as the twice born are concerned, the study of the Vedas. But this study of the Vedas becomes fruitful in the proper sense only if it is accompanied by a true understanding of the inner significance, for the character of Dharma, can only be towards the realisation of the good implied in the Vedas. This cannot be otherwise, as pointed out by such teachings as: 'A brahmana should study and understand without any motive the Veda with its six branches', 'He who, forsooth, understands the meaning, enjoys auspicious, reaches to heaven, being purified by knowledge'. This is verily established by such sentences leading up to the study of Dharma according to the Science propounded by Jaimini.

Following in this direction our ancestors, who were devoted to Sanātana Dharma, practised the NITYA and NAIMITTIKA sacrifices. But with a change in time which destroyed the Society favourable to the practice of Vedic injunctions, people who study with great difficulty the Vedas and their significance, do not completely attain their object, because of the loss of the true practical sacrificial tradition. It is in order to remedy this state of affairs to some extent that the Mimamsa Grantha Prakāshaka Samiti has undertaken to publish according to its means a few books explaining and propagating the Vedic doctrines.

The Yajurveda divided into different *Saṁhitas* and the basic text for all sacrificial activities, is indeed difficult to be understood even by persons who exert a great deal towards this object. It is therefore divided here into proper sections according to the different sacrifices described and rearranged. It is hoped that this rearranged text entitled *Kṛṣṇa Yajurveda Prakāraṇa Kaumudī* will be very useful to all sacrifices and followers of the *Karmamīmamsā* and others who wish to study the *Kṛṣṇa Yajurveda*. This work is divided into twenty nine sections beginning with *Ādhana* and ending with *Brahmavidyā*, with all major and subsidiary branches. May it gradually see the light of the day with the encouragement of the enlightened readers. We are now presenting here the first part consisting of *Ādhana* and *Punarādhana* with Introduction, English Translation and notes and costly illustrations. Since the *Ādhana* has been properly described by the Editor of this volume in his *ĀDHĀNAPADHĀTI* we shall not repeat his observations here.

In publishing this work we have received instant and spontaneous help and encouragement from Pandit Ramadilāsa Hāngal, the very embodiment of Vedic learning and one considered the greatest Vedic scholars. Dr. S. M. Katre has translated it in English and that great Karnatak Scholar Pandit Nages' Śastry Uppinbetṭigū has written the Sanskrit Introduction. To these gentlemen our sincere thanks are due. Our thanks are also due to Mr. Trimbakrao Nene. To others also who have helped us in many ways we are greatly obliged for keeping in this way the light of Sanātana Dharma unshuffled. To all these gentlemen and scholars we offer our sincere felicitations.

PREFACE.

The present translation of the Ādhana and Punarādhāna sections of the rearranged Taittirya Veda (=Sambhita, Brahmana, Āraṇyaka and Upanisad portions) is due to the request of Pandit Vamanas'astri Kinjavadekar, the enterprising General Secretary of the M. G. P. Samiti. Originally it was intended to add copious notes to explain the traditional point of view along with modern interpretations suggested by the Western methods of research. But owing to the Sanskrit Commentary of Sayana explaining the traditional point of view, only a philological translation has been attempted here. Difficulties of a linguistic nature are alone dealt with in general in the footnotes. The Glossarial Index is designed to explain difficult words of a technical nature. It is proposed to add a volume of explanatory notes taking into account the versions of other recensions of the Yajurveda when the entire translation of the 29 rearranged chapters is published, so as to avoid unnecessary duplication. The success of the plan must necessarily depend upon the amount of encouragement received from Oriental Scholars. It is the hope of the M. G. P. Samiti that this English Translation will materially help to promulgate the Mimamsa Science among all Oriental Scholars in the world.

It now remains for me to express my obligations to the many friends who have helped me in this difficult task. Pandit Vamanas'astri has patiently borne with the many unavoidable delays in the preparation of this work, and his courtesy throughout has been a source of inspiration to me. His nephew, Rāmacandras'astri Kinjavadekar has often discussed with me the different aspects of this work, and as Editor materially helped me with the proof correction. To my friend Mr. P. K. Gode, M. A., I am deeply indebted for his having gone through the entire press copy as well as the final proofs of the work. He was, moreover, responsible in persuading me to undertake this work for the M. G. P. Samiti. To my brother Mr. R. M. Katre, I am indebted for having typed out the entire MS. for the press. Finally the M. G. P. Samiti Office have collaborated with the Nirṇaya Sagar Press in rendering me every assistance for carrying out the complicated printing. To all these friends I offer my sincere thanks.

I shall consider my labour amply rewarded if the M. G. P. Samiti successfully carries out its programme of publications, which is only possible if the scholarly world gives sufficient encouragement.

Deccan Gymkhana, }
Poona 4 }

S. M. KATRE.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		भूमिका ।					
२	१४	पित्रणांषा	पितृन्नाणा०	२३	१५	यजि	यज
"	२३	कार्यंभूर्गदीय	कार्यंभुरामदीय	"	२७	धषोद्शादि	अधोदशाहादि
३	५	राष्ट्रधुरं	राष्ट्रधुरां	२८	१६	रश्वा	रुष्य
५	२२	(२-४-१०)	(ग्रह० २-४-१०)	२९	२	शादा	शादी
"	२४	उच्चारणाविषय	उच्चारणविषय	आधानप्रकरणम् ।			
७	१५	नोपतिष्टेयुः	नोपतिष्टेयन्	३	१४	वर्सीया	वर्सीया
"	२७	विशेषभाजो	विशेषभाजो	४	८	दितस्तु	दितस्तु
९	१७	२. वा	२. पा.	५	१६	जमान	जन
"	३१	३२	३३	७	२४	सष्टं	स्रष्टं
"	२२	विभागो ऋचां	विभाग ऋचां	९	१	तृतीय प्र.	प्रथम प्र.
१०	९	ज्योतिषाणीति	ज्यौतिषाणीति	"	२६	मित्तत्वे	मित्तत्वे
"	१३	ज्योतिषं	ज्यौतिषं	१०	१०	च्येपाश्	च्येपाश्
"	२३	भारद्वाज	भरद्वाज	१२	१	तृतीय प्र	प्रथम प्र
"	२४	मानव	मनु	१२	१३	ज्योतिरे	ज्योतिरे
"	"	काठक	कठ	१५	४	ण्डे पञ्चम	ण्डे प्रथम
"	२५	वेदधर्मोऽनेनेति	वेदधर्मोऽनयेति	१६	२१	निरवपन्	निरवपन्
"	२९	स्मिन्नास्ते	स्मिन्नास्ते इति	"	२२	वासप्र	वास
११	११	सनश्चेच्छासा-	सन्नन्तश्चेच्छा-	१८	३	देवर्	देवर्
		प्यविचारे	साध्यविचारे	१९	२४	पञ्चम	प्रथम
"	१८	शराज्यते	शराज्यते	"	२५	४.४.४।	४.४।
१४	११	पला	पाला	२०	२४	नीयस्य	नीयास्य
"	१७	यपक्तिः	यपक्ति.	२१	१२	शुन्तरम्	शुन्तरम्
"	२५	नैवाविश्रक्त	नैवाविश्रिक्त	२२	९	नृश्	नृश्
१५	१५	०वृत्तिः प.	०वृत्तिफलको	२३	६	नृश्	नृश्
			विधिः प०	२६	९	माश्	माश्
१६	१३	०म्पती	०म्पति	२६	३	न्माश्	न्माश्
१८	९	पराजपवनाधि	पराजपनाधि	२७	६	ध्रुववती	ध्रुववती
१९	७	तस्यान्न	तस्या अन्न	२८	७	पाङ्कश्	पाङ्कश्
२२	४	स्यदा	स्यदा	"	९	शश्	शश्
				३३	९	रृश्	रृश्
				३४	१	शश्	शश्

शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	३२	स्कार	स्कार	५	२	प्राश्	प्राश्
३५	५	सुय	सुय	६	४	वीरुहा	वीरुहा
३६	१०	पार्थिवाः	पार्थिवा	६	९	संभाराः	संभाराः
३७	१	तुश्	तुश्	७	१	प्रथमाष्टके	प्रथमाष्टके
"	२	राश्	राश्	"	४	विश्	विश्
३८	१	जात	जात	९	४	स्वाश्	स्वाश्
४३	२	तांस	तांस	१०	२०	आह	आह
"	६	खुन्	खुन्	१३	८	संभूत्याः	संभूत्याः
"	७	प्रजापतेर्दे	चक्षुरि	१४	२	प्राश्	प्राश्
		पुनराधान प्रकरणम् ।		"	३	"	"
२	३	यश्	यश्	१५	२	तेन	तेन
"	"	उनरा	पुनरा	"	२१	७	१७

Correction Slip for English Translation:

[Owing to the complicated diacritical marks indicated above several slips have occurred, and the kind Readers are requested to correct them as they find them.]

For Adhāna read Ādhāna
 " Ahavanīya " Āhavanīya
 " Bhūmi " Bhūmi

Ādhāna Translation. P. 14, § 6t, for *tanḍulāh* read *tanḍulāh*.
 P. 24, § 128, for *pariyāpayat* read *pariyapatyat*.

Table of Transliteration.

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	ः	:
a	ā	i	ī	u	ū	r̥	r̄	l̥	l̄	e	ai	o	au	ḥ	h
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	न्
k	kh	g	gh	ṅ	c	ch	j	jh	ñ	ṭ	ṭh	ḍ	ḍh	ṇ	n
प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	ऌ	ॡ	ः
p	ph	b	bh	m	y	r	l	v	ś	ṣ	s	h	ḥ	ḥ	:
ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९

Accents: ˘ for *udatta*, as in Agnī.

˙ for independent *svanta* as in *vīryam*.

Views and Opinions

OF

**Eminent Scholars who have been approached
before undertaking the research &
publication work of the
Kṛṣṇa Yajurveda.**

ALLAHABAD,
November 27, 1933

My Dear Shastriji,

Many thanks for your note. I am very glad to hear that you are making arrangements for a new edition of the Taittiriya text duly arranged and divided into proper sections. Such an edition has long been a desideratum, and one result of this has been that scholars of the Mimamsa have not been able to make that use of the Taittiriya text which they should have done. It is strange that the older generation of Vedic scholars did not deal with the Taittiriya texts as thoroughly as they did with Rigveda or the Shukla Yajurveda text. Such an edition as you are contemplating will be very useful to all students of Karmakand in general and our University students and modern scholars in particular, who have neither the time nor the patience to wade through unarranged text. I hope you will be able to carry out the edition soon.

With all good wishes,

Yours Sincerely,
Sd/- Ganganath Jha

The Mimamsa Grantha Prakasaka Samiti has been doing excellent work. It has now started the much more ambitious scheme of printing and publishing the more important basic texts bearing upon Purva Mimamsa. The Purva-Mimamsa has taken for its basis texts from the Krishna-Yajurveda Samhita and Brahmana. These texts are not easily traceable in the Samhita. The new edition that has been planned by the Samiti is calculated to benefit the student of Mimamsa especially as it is bringing out together in one place the texts bearing upon a particular ritual, e.g., all the Mantras and other texts bearing upon the Adhana, i.e., fire installation, have been brought together in one place, and so on with regard to all the more important rituals. The plan resembles to a very large extent that of the Siddhantakaumudi bearing upon the Ashtadhyai sutras of Purni, and has therefore rightly been styled 'Prakarana-kaumudi'.

ALLAHABAD,
10th February, 1933

Sd/- Ganganath Jha

THE UNIVERSITY OF THE PUNJAB,

No. 381/V. C.

University Hall, Lahore,

Dated the 22nd January, 1934.

From Dr. A. C. Woolner, C. I. E., M. A., D. LITT., F. A. S. B.,
Vice-Chancellor,
University of the Punjab, Lahore.

Dear Sir,

I am in receipt of your letter No. nil dated the 22nd November, 1933 and am glad to learn that you have divided the Text of the Black Yajurveda into the Mantra and Brahmana portions. Indeed there was a need for such a Text. I am sure the work will prove highly useful to students of the Vedas. The want of this kind of text was, perhaps, one of the chief causes why the Yajurveda is not so widely read in our Universities as the Rigveda is.

Yours truly,
Sd/- A. C. Woolner,
Vice-Chancellor,
University of the Punjab, Lahore.

I have seen some printed pages of *The Yajurveda-Prakarana-Kaumudi*. The work of this kind is a desideration and will be of great use to scholars who desire to study the Yajurveda and the whole system of sacrifices and rituals followed by the Vedic Sages and Rishis. The authors are treating the Holy Yajurveda in the same manner as Bhattoji Dixit the great Grammarian had treated *Ashṭadhyayi* of Panini in the preparation of his immortal work on Sanskrit Grammar *Siddhanta Kaumudi*. The Mantras in the Yajurveda are all arranged and collected under appropriate topics and thus this collection of classified Mantras will enable the student to pursue the form and details of the sacrifices very easily and intelligently. Western scholars have hitherto taken great pains to study Rig Veda. But the Taittiriya Samhita of Krishna Yajurveda has not received at their hands the close and scholastic attention it deserved. The sacrificial system is the very essence of Vedic culture. And any attempt, to interpret that culture, without a close and systematic study of the sacrificial literature of which Yajurveda, Taittiriya Brahman and Aranyak are the fountain-heads, is bound to prove unsatisfactory if not altogether unfructuous. The work therefore undertaken by Pandit Mamasa Bhushan Waman Shastri and his colleagues is of great national and cultural importance. It deserves to be liberally patronised by all those Hindus who feel proud of the rich Heritage left to them by the Ancient seers of the Vedas. I wish this unique and patriotic effort speedy success.

3, FERROZESHAH ROAD,
NEW DELHI
18-8-1938

Sd/- M. S. ANEY.

काशीस्थपंडितानामभिप्रायः ।

श्रीमद्भिर्मीमांसा-ग्रंथ-प्रकाशक-समितिप्रवर्तकैः पुण्यपत्तनालंकारैर्मदनीयकीर्तिभिः
किंजवडेकरोपाह्वुवामनशास्त्रिभिः मीमांसाप्रचाराय क्रियमाणानि कार्याणि प्रायो विद्वद्भिः
सधन्यवादं सर्वदाऽऽद्रियन्त इति नैतदविदितं सहृदयानाम् ।

कृष्णयजुर्वेदस्य तत्तत्कर्मवचोधानुगुणसद्ग्रहणेन सभाप्यं मुद्रणमस्माकं परमप्रमो-
दावहमभूत् । अस्य हि विशिष्टतेयमेव, यत् सिद्धान्तकौमुदी-निर्णयसिन्धुप्रभृतिग्रंथेषु यथा
व्याकरणधर्मशास्त्रधाक्यानां प्रकरणानुरोधेन क्रमनिर्मितिविधिसौकर्याय भवति, तथैव वेद-
धाक्यानामपि सद्ग्रहणं क्रियते । 'सर्वशास्त्रप्रत्ययमेकं कर्म' इति न्यायेन शास्त्रान्तरीयवा-
क्यानामप्युपसंहारस्तत्कर्मणि यतति, सूत्रकारैस्तथा कृतञ्च, अतोऽस्मिन्नुपसंहारे शास्त्रा-
न्तरीयाणामपि धाक्यानां सद्ग्रहणं यदि कृतं स्यात् तदा चारुतमत्वमस्य मुद्रणस्य भवेदिति
यद्यपि मनसि भासति, तथापि तैत्तिरीयशास्त्रायामाधानादियु प्रायः स्वशास्त्रीयवाक्यैरेव
परिपूर्णता दृश्यते, इति समालोचयतां मनस्तोपायैव भवेदेतन्मुद्रणमिति नो निश्चयः ।

एवंविधसत्कार्यसम्पादनेन धार्मिकजगत उत्तमर्णानां श्रीकिंजवडेकरशास्त्रिमहो-
दयानां सधन्यवादमभिनन्दनमस्माभिः क्रियत इति ।

काशी
मितिः माघ शुक्ल १४ }
सं. १९९४.

श्रीदेवनायक आचार्यः व्याकरणाचार्यः
अध्यक्षः श्रीवर्णवाभ्यर्धनी सभा
श्रीराजेश्वरशास्त्री द्रविडः न्यायाचार्यः
हरिराम शुक्लः न्यायाचार्यः

म. म. माधवशास्त्रीभाण्डारीइत्येतेषामभिप्रायः

प्रसीदति नितरामन्तरङ्गं ममैतत् प्राङ्निवेदनं कुर्वतः, यत्कृष्णयजुर्वेदस्य तत्तद्यज्ञिय-
प्रक्रियानुष्ठानोपेक्षितानां सकलानां मन्त्राणां मूलसंहितायां यत्र तत्र विप्रकीर्णरूपेण पठितानां
तथा भीमांसोपबृंहितन्यायानुसारेणस्य वेदस्यार्थाद्गमकालेऽपेक्षितानां तत्तद्यज्ञियांगोपांग-
विधानोपयोगित्राहाणवाक्यानां चेतस्ततो विप्रकीर्णानामासीच्चिराय क्रमिकविन्यासापेक्षा
चेन यज्ञमनुतिष्ठामूनां तत्तदर्थमधिजिगांसूनां च सौकर्यं स्यादिति न तिरोहितं विपश्चिद-
पश्चिन्नात्तम् । सा चापेक्षाऽनेन ग्रन्थेन पूरितेति । संदृश्यते होवरूपेण मूलपाठक्रम-
मविभव्य विभव्य वा तत्तद्देवेषु वेदाङ्गेषु वा दार्शनिकसूत्रप्रभृतिष्वन्वाख्यानकल्पना । तथा
हि—तत्रभवता शौनकेन महर्षिणा ऋग्वेदे मण्डलानुयाकसूक्तरूपेण दशतयीनां विभागे
कृतेऽपि तदीयं मूलपाठक्रमपरिहृत्यैव तत्रभवता काल्यायनेन परमर्षिणा अष्टकाध्याय-
वर्गादिरूपेण कृता विभागकल्पना सर्वैराहता विराजत एव; किं बहुना सामवेदीयगृहसूत्र-
कृतस्तत्रभवतो गोभिलमहर्षेर्जामादृभूतेन काल्यायनेन महर्षिणा सामवेदीयानां कृते
श्वष्टुराहत्या छंदोगपरिशिष्टं निर्माय सकलवेदसंघन्धिनीपु शारदासु सर्वशास्त्रीयानां कृते
अनुष्ठानसौकर्यं संपाद्य पारस्कर इति मदनियं नाम अलम्भि इति वैदिकैतिह्यविदां
न तिरोहितम् ।

तत्रभवता महर्षिणा पतञ्जलिना व्याकरणम्भोधिपारदश्वता शब्दानुशासनं व्याच-
क्षाणेन यार्तिककृदुद्भृत्तानि उक्तानुक्तदुरुक्तानि मनसि कृत्य यदूनमपि व्याकरणानां
प्रतिपाद्यविषयस्य पाणिनीये व्याकरणेऽन्तर्मावं समुद्दिश्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वं पुरस्कृत्य
वेदाङ्गप्रधानभूतायामष्टाध्याय्यां कचित्सूत्राणां पीर्वापर्यव्यत्यासः अन्यत्र च योगविभागः
अपरत्र च सूत्रसंहितापाठे पदच्छेदवैलक्षण्यादिकं च संपाद्य पाणिनीयव्याकरणसा-
प्रतिमगौरवं शब्दसाधुत्वप्रक्रियासौकर्यं च संपादितमिति सुप्रथितमेव । तथाहि—किञ्चि-
द्विषात्र दिशं प्रदर्शयामः । “दीर्घादाचार्याणाम्” इत्यत्र सूत्रव्यत्यासः—तदुक्तं शब्दरत्ने
“दीर्घादाचार्याणाम्” (पा. सू. ८-४-५२) इत्युत्तरम् “अनुस्वारस्य ययि” (पा. सू.
८-४-५८), “वा पदान्तस्य” (पा. सू. ८-४-५९), “तोर्लि” (पा. सू.
८-४-६०), “उदः स्था” (पा. सू. ८-४-६१), “ज्ञयो ह्ये” (पा. सू.
८-४-६२), “शश्लोष्टि” (पा. सू. ८-४-६३) इति पदसूत्रीपाठोत्तरं “श्ललां
जशु हाशि” (पा. सू. ८-४-५३), “अध्यासे चर्चं” (पा. सू. ८-४-५४),
“परि च” (पा. सू. ८-४-५५), “वावसाने” (पा. सू. ८-४-५६),
“अणोऽप्रगृह्यस्य” (पा. सू. ८-४-५७) इति, “पञ्चसूट्याः पाठ इति” भाष्यसंमतः
पाठः । “इन्तेरत्पूर्वस्य” “क्षिप आलिङ्गने” इत्यादौ अत्पूर्वस्य आलिङ्गने इत्यादियोग-
विभागः “व्यत्ययो बहुलम्” “लिङ्गयाशिप्यद्” इति सूत्रयोः पाठनप्ये लक्ष्यप्रश्लेषः
इति तत्र तत्र त्रैयाकरणवरेण्यानां सुविज्ञातमेव ।

एवं प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुदीकृद्भ्यां रामचन्द्रसूरिभट्टोजीदीक्षिताभ्यां शब्दसाधु-
त्वसाधनप्रक्रियासौकर्याधर्ममष्टाध्यायीसूत्राणां मूलक्रमं विभज्यापि तत्तत्प्रकरणानुसारेण
सूत्राणां कृतो विन्यासः शिष्टैः समाद्रियमाणो घिराजत एव । एवं तत्रभवता सर्वतंत्रापर-
तंत्रेण विद्वद्वरेण वाचस्पतिमिश्रेण गौतमसूत्रेषु विद्यमानं मूलक्रमनपरिहृत्यैव कृतः प्रकर-
णभेदे विश्वजनीनवामयगाह्यत एव ।

एवं कृष्णयजुर्वेद(यज्ञिय) प्रकरणकौमुदीसंपादकेन मीमांसकशिरोमणिना सर्व-
तंत्रविदा ब्रामनशास्त्री किंजवडेकरमहोदयेन अनुष्ठानसौकर्याधर्मं मूलपाठक्रमं विभज्यापि
क्रियमाणो विन्यासः शिष्टैः समाहृतः स्वादिति नाम्नाकं लेखतोऽपि संदेहः ।

किंच वैयाकरणमूर्धन्यरामचन्द्रसूरिभट्टोजीदीक्षिताभ्यां सूत्रविभागावसरे स्थान-
क्रमं समाहृत्य स्वीयविन्यासप्रामाणिकता संपादिता, एवमेव प्रकरणकौमुदीकृतापि स
एव मीमांसीयपंचमाध्यायविनिर्णयितः स्थानक्रमः प्रमाणत्वेन समाहृत इति अस्यापि
विन्यासस्य प्रामाण्यांशे न कोऽपि संदेहावसरः । स्थानप्रमाणस्वरूपं च मीमांसाभिज्ञातृणां
परिचितमेव, तदितरेस्तु पूर्वमीमांसापंचमाध्यायत एवावगन्तव्यम् । किं च मूलपाठक्रमं
विभज्य विन्यासावसरे भट्टोजीदीक्षितादिभिरपि “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” । “पूर्वत्रा-
सिद्धम्” इत्यादिष्वपेक्षित पूर्वत्व-परत्व-निर्णयार्थमनुवृत्त्यपकर्षादिप्रयोजनार्थं च
मूलपाठस्थक्रम एव समाद्रियते । एवमेव प्रक्रियाकौमुद्यां मूलक्रमं विभज्य विन्यासेऽपि
आग्नेयाग्नीषोमीययागयोः पौर्वापर्यनिर्णये यो हि याज्यानुवाक्यामंत्रपाठक्रमः नियाम-
कत्वेन प्रथमं प्रमाणमिति मीमांसायां सिद्धान्तितं तादृशानानाधिभसिद्धान्तसंरक्षणार्थं
यथावस्थितो मूलपाठक्रम एव समाश्रयणीय इति वैदिकैर्मूलपाठक्रमपरंपरा अवश्यं
संरक्षणीयैव, किंच यागक्रमः, याज्यानुवाक्या मंत्रक्रमः, मंत्रविशेषाणां च तत्तत्काम्बेष्टि-
संबन्धित्वव्यवस्थापनं मूलपाठक्रमाधीनमेवेति सर्वैरपि स एव शरणीकरणीय इति
निर्विवादमेव ।

किंच “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्वि यज्ञेन, दानेन, तपसा, अनाश-
केन” इति श्रुती यज्ञानुष्ठानदानाद्यतिरिक्तं वेदानुवचनं त्यातंत्र्येण विविदिपासाधनमित्युक्तम् ।
तत्र वेदानुवचनं पारायणाद्यात्मकं भवति, किं च पदक्रमयोः जटाघनादिविद्युतीनां च
पारायणे मूलपाठक्रम एव शरणीकरणीय इत्यलं पङ्क्तितेन । सर्वान्ते च कृष्णयजुर्वेद-
(यज्ञिय) प्रकरणकौमुदीसंपादयितृणां धन्यवादप्रकाशनं कृत्वा विरमति

लाहोर-पंजाब फाल्गुन }
यदि १३ शके १८५९ }
छा. २१३।३८.

महामहोपाध्यायः साधवशास्त्री भाण्डारी.
व्याकरणवेदान्ताचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः,
लबपुरीप्रबन्धमहाविद्यालय-प्रधानाध्यापकः.

INTRODUCTION.¹

§1 Svabhāva or nature of the question.

It is well-known that all creation naturally seeks happiness and all *energising* is towards this goal. The two questions that arise from this tendency are related to (a) the nature and origin of creation and (b) the mode of behaviour or the moral code, devised for the attainment of the goal. The natural tendency of all created beings is towards the possession or enjoyment of the dearest objects (*preyas*), and only by the exercise of discrimination, of the truest (*treyas*). The means of satisfying this great drive towards happiness are the three great desires (*mano trayam*) connected with offspring, wealth and fame (*i e putra⁻², vitta⁻², and loka⁻²*). Connected in turn with these three great desires are the three great debts (*ṛna*) towards the departed souls (*pitṛ⁻²*), the sages (*ṛsi⁻²*) and the gods (*déva⁻²*). For the proper observation of all these different activities the society is divided into four sections (*varṇa* colour) and with each section are associated the four chief human ideals (*puruṣārtha*) viz *Kama* (desire), *Artha* (property) *Dharma* (moral code) and *Moksa* (beatitudo). Through the proper appreciation of these four ideals alone does man rise above his human frailty and reach to the unconditioned absolute state. These ideals also represent respectively the four grades of society, viz *Sudra*, *Vaiśya*, *Kṣatriya* and *Brāhmana*.

§2 Nature of Proof

Since proof is required for arriving at any proper conclusion it is necessary to understand its nature. With regard to its definition the different systems have their individual emphasis. Of the nine *pramāṇas* (the Carvākas admit the first only, the Vaiśeṣikas and Buddhists admit the first two, and in regular order Sāṅkhya and one school of Nyaya admit three, the followers of Gautama four, of Prabhakara five, the Vedāntins and followers of Kumarila six, the Purāṇas eight, and the Tantras nine). The common and most prominent of these is therefore the testimony of words (*Śabda-pramāṇa*) if we leave aside the non followers of the Veda. Whereas it is possible to doubt the testimony of *pratyakṣa* and *anumāna*, this *pramāṇa*, being above *śraddha*, is trust-worthy. The highest embodiment of this *pramāṇa* is the Veda.

§3 The extent of Vedic Literature

The Vedas, coming as they do from the Primordial Being are four in number Rg, Yajus Saman and Atharvaṅgīrasa. An alternative name is *Śruti* or *Amṛta* for the Veda. It is also proper to call the Vedas (*traya*), in that the Atharvaṅgīrasa is included in the first three Vedas. This division has been approved by Jaimini. In that the Vedas lay down injunctions (*śāstra*) therefore are they called *Śāstra*. Each of these Vedas has reconsones (*śākhā*) Rg has 21 Yajus 101 Saman 1000 and Atharvāna 9. At present the Rgveda has Śakala and Baskala, the Yajus has Taittiriya, Kāuva, Mādhyandīna etc., and the Saman has Kauthumi, Kanayaniya etc., and

¹ This represents substantially the arguments of the *Bhāṣya* in Sanskrit but due to the nature of the discourse some of them are only briefly indicated.

the Ātharvāna has Śaunakīya and Paippalāda etc. In course of time the many different Vedic schools have gradually disappeared. Originally Dharma possessed four feet and by gradual loss it is now reduced to one foot only. In proportion to this loss is the loss of the Vedic schools.

The Veda, consisting of the *Mantra* and *Brahmana* portion, is designed to guide the course of world evolution through proper action. The *mantras* remind one of the necessity of proper action which is timeless. These *mantras* arranged in their due order are called the *Samhitā* texts, and the remaining portion is called the *Brahmana* text. Much discussion has taken place on the question the *Samhitā* is the original text the *padās* the modified text or vice versa. We are of opinion that the *Samhitā* alone is the original form as revealed to the sages through the force of their austerities.

The *mantras* have each a sage a divinity and a metre connected with them. The *ṛsi* or sage is he to whom the *mantra* is revealed. He is not the author of the *mantra*. The subject of the *mantra* is the divinity (*devatā*) and the metrical form of the *mantra* is its *Chandas*. These *mantras* are again threefold *ṛk*, *yajus* and *saman*. The *Brahmanas* form that portion of the Veda which is not *mantra*. A portion of the *Brahmana* is called *Āraṇyaka*. The *Upansads* are the culminating works in Vedic literature.

The Vedas have certain exegetical works attached to them called the *śāngas*, six in number *sukta*, *śālopaśūtra*, *vyākaraṇa*, *śrauta*, *śākhya*, and *śāloka*. Of these the *śālopaśūtras* supplement the injunctions given in the *Brahmanas* and are therefore necessary to our understanding of Vedic ritual. Similar to the *śāngas* are the *śāloka* or subsidiary branches of Vedic study *smṛti*, *śāloka*, *purāna*, *mīmāṃsā* and *nyāya*.

Like the Vedas are the subsidiary Vedas (*upavedas*) like *ayurveda*, *dharmaśāstra* etc.

This entire Vedic literature is to be studied by a Brahmin. The study is five-fold *adhyāyana*, *mantra*, *abhyāsa*, *adhyapana* and *yaṅa*. The learning aloud is *adhyāyana*, the interpretation by means of *mīmāṃsā* and *nyāya* is *vicāra*, repetition aloud is *abhyāsa*, teaching to others is *adhyapana* and ceaseless repetition is *yaṅa*. It is the undisputed right of only Brahmins to study the Vedas in this manner. The remaining two castes cannot practise *adhyapana*.

§4 Object of the Vedas

It was mentioned in the beginning that the goal of all creation was the securing of happiness towards which the Vedas contribute fundamental teachings. By giving injunctions such as 'by Jyotistoma one should offer sacrifice being desirous of heaven', etc., the Vedas point out the way towards the attainment of happiness. The Vedas not only give directions regarding the moral and spiritual duties of humanity, but they also explain the nature and origin of all creation, thus giving rise to two sciences *Karmamīmāṃsā* and *Brahmamīmāṃsā*. Further, by pointing out what is the true (*preyas*) they wean a person from his attachment to the dearer (*preyas*) thus leading him on to the true goal.

This weaving is done gradually through the three great *desires* (*caṅgā*) and repayment of the three great debts (*ṛna-*), for which purpose the society is divided into four castes, each having its particular field of activity. Having divided society into the four *varṇas* a further subdivision is effected in the form of *āśramas* or stages. The four *puruṣārthas* are respectively connected with the four *varṇas*, and although the *ṛg* texts lay greater emphasis on *dharma* and *moṁsa* they also point out the proper manner in which *artha* and *kāma* are to be satisfied.

We have already discussed the nature of the *Mantras* and now we shall discuss the nature and origin of the *Brahmana* portion. This portion is of a twofold aspect *vidhā* or injunction and *arthaśāstra* or discussion on the need of an injunction. These are again of different qualities.

The various injunctions point out to certain transcendental results termed *apūrta* in the language of the Mimamsaka. This *apūrta* is manifold in its nature *phalapūrta*, *samudāyapūrta*, *utpattipūrta* and *angapūrta*, i. e. the transcendental results connected respectively with the ultimate result of an action, the totality of results of individual parts or components of a full rite, originative or productive subsidiary acts and finally of the subsidiary acts themselves individually.

The rites enjoined by the Vedas are of a twofold nature (a) those satisfying the four great objects (*puruṣārtha*) and (b) those performed for the sake of the rite itself (*Aratārtha*). Rites performed for their own sake may not satisfy the immediate good of man. Thus *Darsapurnamāsa* or *Godohana* rites are meant for the good of man and not performed for the sake of the rites themselves, for the one leads to the heaven and the other leads to the acquisition of cattle. But the *Prayajas* are done for their own sake since no immediate good accrues to the performer. The realisation of this immediate good of man may be either *sakṣat* as in *Godohana* or *advṛta* as in *Darsapurnamāsa*. There are certain rites which serve both purposes, as for example the giving up of false speech. In *Darsapurnamāsa* false speech uttered causes him distress as well as spoils the effect of the rite itself. Recognising therefore this twofold nature of rites one should discriminate between them.

Those subsidiary actions which lead to the realisation of transcendental results are called the *angas* of a rite. The main act which is called the *pradhāna* takes precedence in any rite in the event of there being a conflict in purposes, thus rendering the *angas* fruitless. These *angas* are again subdivided into (a) *aradhāpālarādhāna* or directly contributing subsidiary actions and (b) *saukṣmyapāyopālarādhāna* or indirectly contributing subsidiary actions.

Now despite the existence of different Vedic schools the nature of *karma* or rite is univocal. These rites are sometimes original or primary (*prakṛtiśūbhānti*) and sometimes modified (*vikṛtāśūbhānti*). Where a primary form or archetype of a rite is prescribed it is *prakṛti* and where a special subsidiary rite is proscribed it is *vikṛti*. *Prakṛti* is three fold. *Agnihotra*, *Isti* and *Soma*, *Agnihotra* is the archetype of all *karmas*, *Isti* the archetype of all *Saurya* and *Kāmyasti* as well as of *Dikṣāntya-Soma*

sacrifices and finally the Soma is the source of all Agnistoma and Jyotistoma types of higher sacrifices

These different kinds of rites enjoined by the Vedas may also be classified in another sense in four sections (a) *satya* or permanent, fixed, rites required to be performed throughout one's life on stated occasions, (b) *namastika* or occasional for special purposes, (c) *lānya* or optional rite aimed at a special desire, and (d) *pratipiddha* or prohibitory rite

Thus one should perform these rites either in their main or subsidiary forms with due regard to their importance For the proper performance of these rites only the first three *vargas* are allowed by the Vedas e g 'the *brahmins* should set up the fire in spring the *rajanys* in summer and the *satya* in autumn' Thus the *śūdra* is prohibited from these activities Women too, independently, cannot perform Vedic rites, but where the Vedas enjoin the performance of rites by couples neither the man nor the woman can act separately, they must act conjointly

In its earlier part the Veda describes in detail the doctrine of sacrifice, but at the same time points out the social aspect of Dharma or legal procedure

Since the entire *Śruti* texts point towards the performance of these sacrificial rites it is necessary to understand how best we can perform the rites enjoined For this purpose the venerable Ācārya Jaimini composed in four chapters his important *Dharmasūtras*, dealing authoritatively and completely with every aspect of this science On this epoch making *sūtra*, Upavarsa, Bhartr̥mītra, Sabarasyami, Kumārilabhatta, Prabhākara, Mutarimītra, Parthasarathimītra, Śālikanātha, Khanda-dera, Somanātha Sambubhatta and other great scholars have written commentaries illumining the many dark corners of this science

The sacrificial rites herein enjoined by the earlier part of the Vedas are for the repayment of the divine debt (*deva-ṛya*) and it is precisely in that connection that the Science of Mīmāṃsā has come into being The word *yajña* or sacrifice is derived from the root *yaj* in the sense of *devapūja*, *sangatīkaraṇa* and *dāna*, and although it covers properly *janayaj* a, *dhyañā-*, *dravya-*, *tapo-*, and *brahma-*, it is generally extended by common usage to *brahmayajnas* like Jyotistoma This *yajña* consists of 21 divisions seven each for *pīṇa yajña*, *havi-* and *soma-*.

The seven *pīṇa-yajñas* are Sraṇāṅkarma, Sarpabali, Āśvayujikarma, Pratyavrohaka Aśtakā, Pāvana, Mādhyā and Varsa

The seven *havi-yajñas* are Adhāna Agnihotra, Darśapurnamāsa, Cāturmāsya Āgneya a, Nirūdhapatubandhana and Sautrāmanī

The seven Soma sacrifices are, Agnistoma, Atyagnīṣṭoma, Ukthiya, Soḍaśī, Vājapeya, Atirātra, and Aptoryāma

5 The present work.

Three schools of Vedic exegesis have come into being the grammatical, the historical and the ritual The grammarians seek to interpret Vedic texts by applying grammatical analysis, the historians seek to analyse the historical episodes like those of

Hariścandra, Pramaganda etc while the ritualists study only the manner and practice of the *yajñas*. All these three schools have been mentioned by Yāska in his *Śrutiśāstra*,

From the ritualistic point only the Yajurveda needs description. It is divided into two major recensions called *Sukla* and *Kṛṣṇa*. The *Sukla-Yajus* was revealed to Yajñavalkya by Āditya who had assumed the shape of a horse. While Vaiśampāyana was teaching the Yajus which he had learnt from Vyāsa, his disciples undertook severe penance with his permission for atoning an unexpected *śala brahma hatyā*. As a result they were called *Carakādhvaryus*. Disregarding them Yajñavalkya decided to perform these austerities by himself. Angered by this lack of respect towards other brahmins on the part of Yajñavalkya Vaiśampāyana asked him to return the Yajus learnt from him. Returning these Yajus hymns Yajñavalkya, seeking others, approached the lord Savitr in worship. Now the other sages in the shape of *Tittiri* birds ate up the yajus hymns returned by Yajñavalkya. This branch was therefore known thereafter as *Taittiriya*. The Branch obtained by Yajñavalkya from the brilliant Sun became known as *Sukla* or *Vajasanī*. This last appellation is due to the fact that the Sun god revealed it to Yajñavalkya, having first assumed the shape of a horse. It is also called *Vajasaneyi*. This branch was taught by Yajñavalkya to fifteen of his pupils beginning with Kāva. In that the *mantra* and *brāhmaṇa* portions are separate in this *śākhā*, therefore the appellation *Sukla* is appropriate and this fact differentiates it from the *Kṛṣṇa Yajurveda*. The Veda studied by the *Carakādhvaryus* came to be known as *Kṛṣṇa Yajurveda*. In the *Caranavyūhahāṣya* it is mentioned 'Being revealed during midday by the brilliant Surya it is called *Sukla*'. In the *Feḍopākramana* it is said that the *Sukla Yajus* is to be studied on the full moon day coinciding partly with the fourteenth day whereas the *Kṛṣṇa Yajus* is to be studied on the full moon day coinciding in part with the first day of the dark fortnight. The *Sukla Yajus* is generally found to the north of *Narmadā* and the *Kṛṣṇa* to its South.

The name *Kṛṣṇa* points out the mixed nature of the text and lack of discrimination between the *mantra* and *brāhmaṇa* portions in the *Saṃhita* and also a certain lack of order. Thus in the 2nd *Kāṇḍa* and 5-6 *Prapathakas* of the *Saṃhita* we have *Darsapurnamasā* *Brahmaṇa* and *Mantra* portion. In the 1st *Kāṇḍa* and 6th *Prapathaka* of the *Saṃhita* we have *Darsapurnamasā*-*Yajamana*. In the *Brahmaṇa* the 3rd *Kāṇḍa* 7th *prapathaka* deals with *Darsapurnamasādhwaryava* and *Yajamana*, the 2nd and 3rd *prapathakas* deal with *Darsapurnamasā*-*brahmaṇa*. These instances may be multiplied. This kind of mixture does not exist in the *Sukla Yajurveda*. In the *Kṛṣṇa Yajurveda*, however, the *mantras* dealing with any one particular rite are not found in one place, they are scattered all over the work, similarly the *brāhmaṇa* portion explaining these *mantras* are not found in their proper places. Thus according to the traditional arrangement the material is scattered all over the *Saṃhita* and *Brahmaṇa* texts and becomes useless for the ritualist who is not a complete master of this science. In order to obviate the great exertion needed on the part of the

ritualist this new arrangement is being followed.

In the present rearrangement all pertinent material from the *Sambhitā*, *Brāhmana*, *Āraṇyaka* and *Upaniṣad* sources connected with each ritual is given at one place, indicating the sources of these texts, with Sayana's commentary on them. All quotations are also traced to their sources.

It is said "Whatever sacrifice he studies, by that his desires are satisfied". It is well known that all the sacrifices cannot be performed by every person. Moreover in these difficult times it is not possible to study the Vedas in a proper manner. Even the understanding of the texts is difficult. By an ignorance of the injunctions, lack of wealth, laziness and other causes it is not possible for modern Brahmins to perform these duties properly. But even if the practice is impossible we can derive similar benefit, by at least reading those portions of the Vedas which deal with these individual rites. Such a study is made practicable by this division or rearrangement in proper sections. It may be contended that this partial study will not fulfil our desires since the Vedic injunction inculcates the whole study of the entire Vedas. But those who study the whole Veda will continue doing so in spite of this rearrangement, whereas, persons who desire to read only one rite will utilize gladly the facilities offered by this rearrangement. There is good authority for this rearrangement even in ancient times. Thus Sannaka divides the Rgveda into *Māṇḍala*, *Sukta* and *Anuvaka* whereas *Katyāyana* has *Aṣṭakas*. A parallel instance can be cited in *Paṇini's Aṣṭādhyāyī*. Those studying this great work are at times at a loss to understand the proper connection of ideas whereas grammar is made easy by *Bhaṭṭojī Dīkṣita* by rearranging the order of *Paṇini's sūtras* in his *Siddhāntaśaṅkudā*.

§6. The different sections.

In this rearrangement we have the following sections:

1 Ādhāna.	16 Kāmyeṣṭī.
2 Panarādhāna.	17 Dāśahotra.
3 Agnihotra.	18 Agnyādi tad-devatā karma.
4 Anvarambhapṛyeṣṭī.	19 Savaparakarṇa.
5 Darsapūrnāmāsa.	20 Nakṣatra prakarṇa.
6 Āgrāyana.	21 Puruṣamedha.
7 Piṇḍapitṛyajña.	22 Vṛśālambha.
8 Sautrāmanī.	23 Vāṅgarbhadarśanādi.
9 Soma.	24 Gavāmāyana.
10 Cāyana.	25 Hantaparakarṇa.
11 Jayādīhoma.	26 Sāvitracāyana.
12 Devikābhavimā.	27 Upavīta.
13 Vājapeya.	28 Pitrmedha, Brahmamedha.
14 Rājāsūya.	29 Brahmavidyā.
15 Aśvamedha.	

भूमिकाविषयानुक्रमः ।

—१—

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
१ स्वभावनिरूपणम् १-३	.	२५ ब्राह्मणकल्पसूत्रयोर्विवेकः	१०
१ सुखाभिलाषः	१	२६ उपादानि	"
२ प्रतिपत्तिद्विविध्यम्	"	२७ उपवेदाः	११
३ श्रेयःप्रेयसी	"	२८ वेदान्यासस्तदधिकारिणश्च	"
४ एषणात्रयम्	"	४ वेदप्रमेयम् १२-२३	
५ ऋणत्रयम्	२	२९ स्वभावत इष्टफलानामुपायनिरूपणम्	१२
६ चातुर्वैष्यम्	"	३० प्रतिपत्तिसाधनम्	"
७ पुरुषार्थाः	३	३१ श्रेयःप्रेयसोर्विवेकः	"
२ प्रमाण्यविचारः ३-५		३२ एषणात्रयानुवादः	१३
८ प्रमाणलक्षणम्	३	३३ ऋणत्रयपरिहारः	"
९ प्रमाणानि	४	३४ चातुर्वैष्यान्नामम्	"
१० प्रमाणानां नैकविधत्वम्	"	३५ चातुराश्रम्यादि	१४
११ शब्दप्रमाणप्राबल्यम्	"	३६ पुरुषार्थसाधनम्	"
३ वेदवित्ताः ५-१२		३७ विधिविचारः	१५
१२ वेदस्वरूपादिविचारः	५	३८ अर्थवादः	१६
१३ शाखास्वरूपम्	६	३९ अपूर्वविचारः	"
१४ शाखाभेदः	"	४० अपूर्वाणामनेकत्वम्	"
१५ कर्मणि मन्त्राणामावश्यकताविचारः	७	४१ ऋत्वर्यविचारः	१७
१६ मन्त्रानर्थक्यविचारः	"	४२ अङ्गविचारः	"
१७ मन्त्राणां संहिताविचारः	८	४३ अङ्गद्वैविध्यम्	१८
१८ मन्त्राणामृषिदैवतछन्दोविचारः	"	४४ कर्मकत्वम्	"
१९ मन्त्राणां त्रैविध्यम्	९	४५ प्रकृति-मिष्टातिविवेकः	"
२० ऋचां त्रैविध्यम्	"	४६ नित्य-नैमित्तिकवृत्तदिविचारः	"
२१ ब्राह्मणलक्षणम्	"	४७ गौण-सुखविचारः	१९
२२ आरण्यकम्	१०	४८ कर्माधिकारनिर्णयः	"
२३ उपनिषदः	"	४९ स्त्रीणामधिकारः	२०
२४ अङ्गानि	"	५० वेदव्यवहारः	"

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
५१ मीमांसाशास्त्रम्	२२	५६ प्रकृतप्रन्थस्वरूपम्	२६
५२ यज्ञनिरूपणम्	२३	५७ प्रयोजनम्	"
५ प्रकृतप्रकरणविमर्शः २३-२९		५८ विभागकल्पनं समुदाचारप्राप्तम्	२७
५३ वैदिकानां प्रवृत्तिः	२३	५९ व्याकरणदृष्टान्तः	"
५४ यजुर्वेदद्वैविध्यम्	२४	६० दार्ष्टान्तिकोपपादानम्	२८
५५ कृष्णयजुर्वेदकर्मणां विप्रकीर्णत्वम् गणनाकाणयोरविविक्तत्वञ्च	२५	६१ सङ्घहीनमिन्दनम्	२९

सर्वे विजयते हि तत् ।

भूमिका ।

(१) स्वभावनिरूपणम् ।

१ सुप्ताभिलाषः—इह हि उपायचतमे ब्रह्माण्डगोलके सर्वोऽपि जनुष्मान् स्वभावत एव 'सुप्तं सुखं' इत्यहर्निशं चिन्तयन्सत्तदेव कामयतेऽन्विष्यति च तदुपायान् ।

२ प्रतिपत्तिद्विविधम्—अन्विष्यन्त्र द्वे किल प्रतिपत्ती स्वभावतः प्रतिपद्यते, यथानानाविधविषयभासुरं दृश्यजालमिदं किमुपादानकम् ? कीदृशी चास्य प्रागवस्था ? कथमस्य प्रादुर्भावः ? कथं चास्य परिशुद्धिः ? किमालम्बा चाल्पावस्थितिः ? किमवसानश्चास्य प्रत्यवहारः ? इत्येका, अपरा च "यथा तथा वा भवतु प्रादुर्भावोऽस्माः सृष्टेः, यतः कुतो वा प्रवर्ततामेव प्रवाहः, यत्रकुत्र वा पर्यवसानमुपेतु, किमनया दुरन्तया चिन्तया ? अहं पुनः कतनां सरणिमनुसरेयम् ? कं वाऽऽचारं प्रतिपद्येयं ? कथं वा लिप्सितं लभेय ?" इति । इमे च द्वे प्रतिपत्ती प्रतिपद्यमानः पुमानहर्निशं तांस्तानुपायानुपयुक्तानस्तानि तानि साधनानि जिज्ञासगानस्तानि तानि प्रमाणजातानि सद्गुहानः स्वामीष्टं सम्पिपादयिषुः साटोपं प्रयतते ।

३ श्रेयःप्रेयसी—एवं स्वभावत एव विषयविषयैरिन्द्रियैस्तांस्तान् स्वामीष्टानापातरमपीयान्विषयानभिधाषन्सदास्वादनगृह्णुः स्वभावत एव तत्संपादनायाहर्निशमासञ्जयत्यात्मानं । य एते विषयाः स्वाकारवासनोद्भायनेन विसिन्वन्ति पुरुषम्, ते प्रेयःपदेन शास्त्रे व्यपदिश्यन्ते । यत्पुनरग्रे दुरवगाहमिषोद्देशकरमिव भासमानं केनचित्प्रयत्नेन पुनः पुनरनुशील्यमानं निर्विष्येपेण चेतसाऽऽत्वादयितुमुपक्रम्यमाणं क्रमेण विगलितवेद्यान्तरमानन्दमनुभावयदन्ते तादात्म्यमेवापादयति, तदेतद्वस्तु श्रेयःपदेन व्यवह्रियते उपनिषदि । जनुष्मतां स्वाभाविकी प्रशुद्धिः प्रेयसि, विमर्शाधीना च श्रेयसि ।

४ एषणाश्रयम्—एवं सुखं कामयमानो जन्तुस्तत्साधनान्यपि नान्तरीयकतया कामयत एव । एषैव च कामता उपायेच्छासत्त्वेन व्यपदिश्यतेऽभियुक्तैः । इतरेच्छाधीनेच्छा ह्युपायेच्छा, इतरेच्छानधीनेच्छा हि फलेच्छा । अत एवेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलत्वमामनन्ति शिष्टाः, तादृशं च फलं सुखमेव । तदिच्छायां सत्यानुपायेच्छाऽवश्यम्भाविनी । उपायाश्च पुनः पुत्राः, विभं, कीर्तिः, मानः, गोभूहिरण्याश्रयंजातमित्सेवमादय ऐक्षिकाः, आनुधं-विकाः स्वर्गादिलोकगताश्च विषयाः । तत्र पुत्रोत्पादनाय दारसद्गृह्णद्विषिपिणीच्छा पुत्रैष-णेति, गोभूहिरण्यादिवित्तविपदिणीच्छा वित्तैषणेति, मानविमवादिविषयिणीच्छा लोकैष-

षेत्येवमिमास्तिष्ठ एषणाः प्रथन्ते । तत्र वित्तस्य दैवमातृपभेदेन द्वैविध्याभ्रयणेनैहिकपारलौ-
किकविषयकेच्छया अनुगमेन लोकैषणायामन्तर्भावः सुकर इति द्वे पदैपणे इत्यपि विद्वांसो
वर्णयन्ति । ताश्चैता एषणाः स्वाभाविक्यः ।

५ ऋणव्रयम् (पितृऋणम्)—सुखं पुनरिन्द्रियार्थसंयोगजन्यभेदेति निश्चिन्वाना विपन्न
इन्द्रियाधिष्ठानभूतेऽस्मिन् देहे साम्प्रतमुपलभ्यमानैः पशुपुत्रकलत्रादिभिर्वियुज्येमहि, तत्रश्च
सुखात्परिभ्रष्टा भवेमेत्यवश्यम्भावितोऽपि मृत्योर्विभ्यतश्चिरस्थायित्वमेवात्मनोऽभिलषन्ति
जनाः । नियतेर्दुःखलक्ष्मीयतामाकलयन्तो देहे विनष्टेऽपि “यावदस्मिलोके पुरुषः पुण्येन
कर्मणा श्रूयते, तावदयं स्वर्गं लोके वसति” इति ध्रुवतुरोचेन पुत्रपौत्रादिक्रमेण गृहक्षेत्रकु-
लाचारादिकादृष्टान्धतं प्रवर्तयिष्याम इति सम्भावयन्त आत्मनः पुरुषायुषावस्थानं, स्वोपद-
र्शितमार्गानुगामिन्याः प्रजायाः सान्त्वयेनाभिष्टुद्धिं च श्वरसतः कर्मयमानाः संदृश्यन्ते ।
रागत एव सर्वेषामुपस्थादीन्द्रियवर्षणे प्रवृत्तिः । तत्र च बलवत्प्रवर्तमाना अनायासेनैव
सामान्यतः प्रजाननुविन्दन्ति । अवश्यं हि प्रजोत्पादनं गृहिणाम् । पुत्रपौत्रादिपरम्परया
ज्ञाधत्तावस्थानं यच्चिकीर्षितं पितृपितामहादीनां, तदवश्यं निर्बोद्धव्यं पुंसां । अन्यथा हि तद-
मीष्टानिर्वहणरूपमर्थं वाधते । तत्रिर्वहणमेव पित्रर्णापाकरणं समामनन्त्यभियुक्ताः । (ऋषि-
ऋणम्—) एवं निसर्गत एव सर्वैः पुरुषः पश्चादिभ्य आत्मनो वैलक्षण्यं ज्ञानप्रचयेनैव
भन्वमानोऽहर्निशमधिकाधिकं ज्ञानं सञ्चिचीपते । तत्र ज्ञानं बाह्यैरिन्द्रियैर्भवसा च जायमानं
नात्यन्तं कृत्स्निवाहतीत्यतीन्द्रियविषयकमपि किञ्चिज्ज्ञानं स्वादिति सम्भावयति, तत्र च
प्रमाणमपि यावच्छक्यमन्यिष्यति, तादृशज्ञानसाधनं च बहोः कालादयथावत्परम्परया प्रव-
र्तमानं वेदराशिमेव समाकलयन्त्यपित्रादिपरम्परया स्वयं सम्पादितं प्रमाणभूतं स्वाध्यायं स
पुत्रोऽपि यथावदनुवर्तवामित्यनुसन्दधानः सञ्चिस्तीर्णत्युपनयनादिना पिता पुत्रम् । अतो
ज्ञानामिष्टद्वौ स्वारसिक्येव प्रवृत्तिर्दृश्यते लोकानाम् । तत्र ज्ञानसाधनमागमादन्यच्छ्रेयस्तमं
प्रमाणं नोपलभन्ते । आगमश्च तत्प्रवर्तकैर्कर्मिणिः क्षिप्यप्रशिष्यप्रणाड्याऽयथावद्विच्छेदेना-
नुप्राप्यमाणो “मयाप्यभेदनीं सन्ततिमनुप्रापणीय इत्येषा कार्यधूर्मदीयशिरसि निपतिता” इति
जानन्तः परम्परामनुपालयन्तीत्येवदार्पणमित्याख्यायते । (देवऋणम्—) एवं त्यागस्वभावो
हि पुमालं कर्मजातं मनसा लज्जेवास्त इति तादृशमधिकारिणमुपलभ्य देवतोद्देशेन ब्रह्म-
त्यागरूपं यागं विधत्ते मुनिः । प्रत्यहं घचनान्नानगमनविसर्गानन्दात्मिकां लोकयात्रां निर्घट्त्वा
भूताभिगामिभिर्देवैरेव तत्तद्विषयसन्निधापनेनोपश्रित्यमाणः किं यदुना तदनुमदाभावे शला-
कामपि स्पन्दवितुमशक्तो देवानामुपकार्भरं शिरसि बहन्नात्मानं मोचयितुमर्हति । एतद्धि
देवऋणमित्याख्यायते ।

६ चातुर्वर्ण्यम्—चातुर्वर्ण्यं नाम—जन्मान्तरातुनीलिनपरिचरण-ऋषि-पराक्रम-विक्षान-
पतां चातुर्विधानां पुरुषाणामिदोत्सर्वैव दृष्टवैश्यत्रयिमाद्वेषणभावमुपजन्मुषां स्वभावविभज-
ननेय । यस्तु—त्रैविद्युद्व्यते “अन्यत्रावितमानोऽयं चातुर्वर्ण्यं विभक्तो भारतीयैरेव स्वरु-

पोलेन फल्पितो जनानां मनसि पारस्परिकं विद्वेषगुपजनयम् श्रेयसो वियोजयति भारती-
यान्, पातयति चावनतिगते" इति । तदेतदसमञ्जसम्, एकस्मिन्नेव गृहे, चत्वारो
भ्रातरः कौटुम्बिकीं धुरमुद्गहन्तः श्रमं विभज्य स्वस्नानरूपं कर्म कुर्वाणाः सप्रणयं साभि-
मानं च लोकयात्रां निर्वहन्ति, तद्देव स्वभावनियतानि कर्माणि कुर्वाणाश्चत्वार एकामेव
राष्ट्रधुरं सप्रणयमुद्गृह्णन्ति, अत उत्पत्त्यैव स्वभावप्रभवेर्गुणैर्विभज्य वर्णव्यवस्थां तानि
तानि कर्माण्युपदिशति श्रुतिः । स्वभावश्चैव समेषामपि मातृपाणां साधारणो निखिलेऽपि
जगतीवले सूक्ष्मो जागत्सैव । परं तमेतं विविच्य पूतमैः सञ्चिन्ततत्तदाचारैर्दोष्यमापा-
द्याद्यथावद्विच्छेदेनासङ्गीर्णतया वर्णव्यवस्थां पर्यपालयन्नार्या इति महदिदं मौष्कल्यं भार-
तीवानामखिलमहतीमण्डलसमभिनन्दनीयम् ।

७ पुरुषार्थाः—सर्वेषाम् स्वभावत एव सुखमभिलषणीयमित्यसकृदवोचाम । तदेव च पुरुषै-
रर्ध्यमानत्वात्पुरुषार्थपदेनाभिलष्यते । तच्च पुरुषस्वभाववैचित्र्याच्चतुर्विधममीक्ष्यते । (कामः—)
केचित्—विषयेन्द्रियसंयोगजन्यमेव सुखमनुविन्दन्तः कृतार्थमात्मानं मन्वते । (अर्थः—)
इतरे तु—अखिलविषयाणां सम्पादकं रिक्तमेवाकलयन्तस्तस्मात्ति—तत्परिषर्धनं—तत्सद्ब्रह्-
तदभिर्शनं—तत्परिगणनादिजन्यं सुखमेव प्रधानं मन्यमानास्तत्सम्पादनेन धन्यमात्मानमा-
कलयन्ति (धर्मः—) अपरे पुनरुदारविषयाः—ऐहिकं पारत्रिकं च मानकीर्तिप्रसुत्यादिनिबन्धनं
शर्म श्रेयस्समं मन्यमानास्तदर्थमेव प्राणैरपि पणैरप्युपलभयन्ति, कृतार्थयन्ति च स्वात्मा-
नम् । (मोक्षः—) अन्ये पुनर्महात्मानः—ऐहिकं पारत्रिकं च दृश्यजातं 'न नैजं सुखं सम्पा-
दयितुमीष्टे मृगशृण्णिकासलिलमिव' इति निश्चिन्वाता दृश्यविमोकेन स्वरूपानुसन्धानेनै-
वात्यन्तिकं दुःखासम्भिन्नं विस्मारितवेद्यान्तरं कमपि याचामभूमिमानन्दं प्रेक्षन्तस्तदर्थमेव
च सर्वस्यागृह्णन्तिमाश्रयन्तस्त्वणमिव ब्रह्माण्डभाण्डं सम्भावयन्तः स्वात्मानमेव निष्कलं
ध्यायमाना अमृतमये हृद इव निमज्जन्त्यात्मानम् । इदं पुनश्चतुर्विधमपि सुखं कामार्थं—धर्म-
मोक्षशब्दैरभिलषितुं पार्यते, अभिलषन्ति चाभियुक्ताः । एवंविधं च चतुर्विधं सुखं प्रधानं
मन्यमानानां क्रमशः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाख्या अपि व्यपदेष्टुं शक्यन्ते । ऐन्द्रियकमेव
सुखं प्रायेण श्रेयस्समं मन्यते शूद्रः । अर्थलाभेनैव कृतार्थं स्य मन्यते वैश्यः । मानकीर्त्या-
द्यभ्युदयसुखमेव परमं मन्यते क्षत्रियः । ज्ञानजन्यस्वानन्दसाध्याख्यलाभमेव श्रेयांसं मन्यते
ब्राह्मणः । बाहुल्येनैता वृत्तयः सन्दृश्यन्ते तेषु तेषु ।

(२) प्रामाण्यविचारः ।

८ प्रमाणलक्षणम्—जगति 'मानाधीना मेवसिद्धिः' इति न्यायेन निर्दिष्टीपितं किमपि
बहु प्रमाणैरेव निर्णेतव्यं भवति । प्रमाणं च प्रमाकरणम् । प्रमा हि नाम सा, यस्या
उत्तरकाले बाधयुद्धिनं सम्भवति, या चानधिगतं वस्तु विषयीकरोति । तत्राद्य—अनधिगता-
धाधितार्थबोधकरत्वं प्रामाण्यम् ।

९ प्रमाणानि—प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवैतिहाचेष्टा इति प्रमाणाणि नव ।

१० प्रमाणानां नैकविधत्वम्—तस्य वेद्यत्वायां विप्रतिपद्यन्ते दार्शनिकाः—

(१) प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः सद्भिन्ते । प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् । ज्ञाने प्रत्यक्षत्वञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वम् । तथाच “सत्सम्प्रदोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तम् विद्यमानोपलम्भनत्वात्” इति सूत्र्यामास भगवाञ्छैनिनिः १ । १ । ६ ।

(२) प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिकाः, बौद्धाः, आर्हताश्च । अनुमानं चानुमितिकरणम्, अनुमितिश्च धूमादिरूपव्याप्त्यज्ञानेन पर्वतादौ जायमानं बह्वपादिरूपव्यापकज्ञानम् । तत्र वैशेषिकाः झञ्झं प्रमाणयन्तोऽपि “एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिभत्पदकदम्बकत्वान्मुत्चारितवाक्यवत्” इत्यनुमानविधयैव तत्प्रमाण्यमाचक्षत इति तेऽपि प्रमाणद्वयवादिन इत्याख्यायन्ते ।

(३) प्रत्यक्षानुमानशब्दास्त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्यवादयः । प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणि प्रमाणानीति नैयायिकैकदेशिनः ।

(४) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वारि प्रमाणानीति गौतमीयाः ।

(५) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तयः पञ्च प्रमाणानीति ग्रामाकराः ।

(६) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धयः षट् प्रमाणानीति भाट्टा वेदान्तिनश्च ।

(७) सम्भवैतिहो इत्यधिके द्वे प्रमाणे इत्यष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका ऐतिहासिकश्च ।

(८) चेष्टापीति नवप्रमाणवादिनस्ताञ्जिकाः । उपमानादीनां प्रमाणानां लक्षणानि विस्तरमिथा नेह वितन्यन्ते ।

११ शब्दप्रमाणप्राचल्यम्—एवं विप्रतिपक्षेष्वपि दार्शनिकेष्वस्तिकदादर्शनिकाः शब्दश्च प्रमाण्ये न केऽपि विद्यन्ते । अथैषां प्रमाणानां कृतायां बलाबलचिन्तायां शब्द एव बलवत्प्रमाणमिति समस्तरमङ्गीक्रियते प्रामाणिकैः । अतो हि प्रत्यक्षादिषु प्रमाणेषु पुरुषमतिउत्पन्नानुमानप्रमादविप्रलिप्तादयो बहवो दोषाः संभवेयुः, सम्भवन्तश्च तत्प्रमाणजन्म्यासु ज्ञानेषु तदभाषचद्विदोष्यकत्वाद्यच्छिन्नतत्कारकत्वरूपमप्रमाण्यं प्रत्याययेयुः । प्रत्यक्षमपि इन्द्रियदोषात्, प्रमाददोषात्, प्रमेयदोषात्, क्वचिदाग्नुकधोषात् याथातथ्येन घस्त्ववबोधयितुं न पारयते, प्रत्युत विपर्ययमेवावबोधयति, यथा—चन्द्रप्रादेशिकत्व-प्रत्यक्षम्, यथा धा—चन्द्रातपादौ रक्तवस्त्रस्यापि नीलिमप्रत्यक्षम् । एवमन्यत्रापि यथायथ-भूषम् । तदेवं प्रत्यक्षस्यैव विपर्ययजनकत्वे तदुपजीवकानामनुमानादीनां विपर्ययजनकत्वे कः संशयः ? अत्र भ्रमप्रमादादीनां पुरुषदोषाणां मनानपि न संस्पर्शः, यद्विषये

चातीन्द्रिये प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि प्रसरसलभमानानि कुण्ठीभवन्ति, तादृशमलौकिकम-
चिन्त्यं तत्त्वमवगमयच्छास्त्रमेव प्रमाणमूर्धन्यभावमादीकृत इति नैतत्तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।

(३) वेदविस्तारः ।

१२ वेदस्वरूपादिविचारः—वेदः, श्रुतिः, आम्नायः, ब्रह्म, त्रयी, शास्त्रमित्यनर्थान्तरम् ।
वेदः—“विद्यते—ज्ञायते, लभ्यते वाऽनेन पुरुषार्थः” इति व्युत्पत्त्या पुरुषार्थसाधनभूतोऽनादि-
सिद्धो मन्त्रब्राह्मणरूपः शब्दराशिः । यद्वा—

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न दुह्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता ॥

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

मुंसां चैनोपविश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते’ ॥ ४ ॥

श्लो० वा० शब्दपरिच्छेदः

- इति षचनादिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमलौकिकमुपायं वेदयति ज्ञापयति इति वेदः ‘विद ज्ञाने’
इति धातोः । मीमांसकारतु—शब्दस्य नित्यत्वमिच्छन्तोऽपौरुषेयं वाक्यं वेद इति लक्षयन्ति ।
स ह्यव्यभिचारेण तत्तत्स्वरवर्णमन्त्रापूर्वकमधिकारिभिः सर्वकालं सर्वदेशेषु पठ्यमानोऽनादि-
रिति निश्चीयते । उपपन्नाति चैनमर्थं ‘यः कल्पः स कल्पपूर्वः’ (मीमांसान्यायप्रकाशः)
इत्यादिव्याप्तिसिद्धमानुमानम्, ‘वाचा विरूपनित्यया’ (ऋ.सं. ८-८-६४-६) इति श्रुतिश्च ।
केचित्तुनः शब्दानां नित्यत्वमसहमानाः पुरुषप्रणीतमेव वेदं मन्यन्ते । पुरुषस्तु नास्मादादिः,
येन भ्रमप्रमादविप्रलम्भादिदोषसंस्पृष्टत्वेनाप्रामाण्यं वेदस्य दाह्येत । किन्तु सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः श्रेष्ठकर्मविपाकालयैरपरानृष्टः परमेश्वर एव । तत्प्रणीतत्वाद्देवस्य प्रामाण्यम् । अत एव
शास्त्रयोर्नित्वाधिकरणे (ब्र.सू.भा. १।१।३) ऋग्वेदादिसास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति
समर्थितमिति । यस्तुतस्तु—नैतावता वेदस्य पौरुषेयत्वनापत्तति, यतः “अस्य महतो भूतस्य
निःश्रसितमेतत्—यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः” (३-४-१०) इत्यादिश्रुत्या
निःश्रसितत्वाभिधानेनार्थानुसन्धानपूर्वकमनुचरितत्वान्न तत्प्रणीतत्वम् । ‘अर्थं बुभ्या वाक्य-
रचना’ इति न्यायेन श्लोकेष्वविषयार्थाभिसन्धिपूर्वकोच्चारणाविषयत्वमेव हि तत्प्रणीतत्वम् ।
यथा—रघुवंशसहस्रभारतादौ । अथवा सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वमेव पौरुषेयत्वम् ।
सर्गाद्यकाले भगवान् परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानानुपूर्वाकं वेदं प्रहण उपदिशतीति
सजातीयोच्चारणापेक्षत्वादेवेद्योच्चारणस्यापि न पौरुषेयत्वं प्रसज्यते । सर्गादिभारभ्याथयाव-
दध्यापकपरम्परया ‘श्रूयते’ इति श्रुतिः कर्मणि क्तिन् । आ अभ्यासे इति धातोः आ-सम-
न्तात् ‘अभ्यस्यते’ इत्याम्नायः । वेदाभ्यासो हि द्विजानामायश्यक इत्यथोचाम । ‘बुद्धि बृद्धौ’
इत्यतो विरलृतिरूपवृद्धिमत्त्वात् “अनन्ता वै वेदाः” इति सुतेर्ब्रह्मशब्दो वेदमप्यावाष्टे ।
‘वेदस्वरवं तपो ब्रह्म’ इति कोशात् । वेदस्य ऋग्यजुःसामरूपत्वात्प्रयी, त्रिधैव व्यभाजि

भगवानान्नायो जैमिनिना । यथा चैतत्तथाऽभिधास्यते । न चात्र शङ्कनीयम्—‘अथर्वा-
ख्यचतुर्वेदस्य सत्त्वात्कथं त्रयीति कथ्यत इति । उक्तप्रकारत्रय एव तस्यान्तर्भावत् ।
आथर्वणिका मन्त्राः पादव्यवस्थावन्तो ऋक्षवन्तर्भवन्ति, तदितरे यजुःपु । अनन्तानां वेद-
शास्त्रीनां साकल्येनाध्येतुमशक्यत्वाद्ध्ययनसौकर्याय द्यालुभिर्वाङ्मरायणादिभिः पूर्वाचा-
र्यैर्वेदश्चतुर्धा, तत्र च प्रतिवेदमनेकधा शाखोपशाखादिभिर्व्यभिजाति । नैतावता जैमिन्युक्ता-
सङ्कीर्णश्रुत्यादिलक्षणानुरोधेन त्रयीत्वं व्याहन्यते ।

‘शासु अनुशिष्टौ’ इति धातोः ‘हिताहितमनुशास्ति’ इति शास्त्रं वेदः । तदनुसारित्वेन
धान्येषु शास्त्रशब्द उपचर्यते, धर्मशास्त्रं, न्यायशास्त्रमित्यादौ । अत एव च ‘शास्त्रयोनित्वात्’
‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ इत्यादौ शास्त्रपदेन वेद एव विवक्षितः । अयं च वेदः
शौनकात्मन्यनप्रभृतिभिराचार्यैर्मण्डलानुवाकादिरूपेणाष्टकाध्यायादिरूपेण चाध्येतसौकर्याय
विभज्य दर्शितः ।

१३ शाखास्वरूपम्—अपरिच्छेदस्य वेदमहावृक्षस्य चातुर्होत्रे यज्ञे विनियोगसौकर्य-
मापादयितुमुच्यते; सामाथर्वण्येण विभज्य पैलवैदश्यायनजैमिनिसुमन्तुश्चतुरः शिष्यान्-
ध्यापयामास भगवान् वाङ्मरायणः । ते चाध्यापिताः खं खं वैदशमनेकधा विभज्य शिष्यान्-
ध्यापयामासुः । त एव वेदविभागाः संहिताव्राह्मणारण्यकरूपाः शाखाशब्देनोच्यन्ते ।

१४ शाखाभेदाः—एकविंशतिधा वाहृष्यम्, एकदशतमध्वर्युंशाखाः, सहस्रवर्त्मा साम-
वेदः, नवधाऽथर्वणः इति महाभाष्योद्गाहृतवचनात्तुर्ष्वपि वेदेषु षड्धयः शाखाः सन्तीति
प्रतीयते । तामु च साम्प्रतमृगवेदे साकलवात्कलादयः, यजुर्वेदे तैत्तिरीयकाण्वमाध्व्यदि-
नादयः, सामवेदे कौमुदीराणायनीयादयः, अथर्वणवेदे च शौनकीयादय इति कतिपया एष
शाखाः समुपलभ्यन्ते, ‘भुक्तानि विष्णुवृन्दानि गिलिता रुद्रकोटयः’ इत्यादिना तोष्यमान-
मद्यामहिमशालिनः किमिदं हि नाम दुष्करं कालात्मकस्य परमेशितुः । न केवलं वेदशा-
खानामेव, अपितु जन्मसंस्कारादीनामप्युच्छेदो दृश्यते, अत एवाहुर्न्यायकुसुनाञ्जला-
बुद्धयनाचार्याः—

“जन्मसंस्कारविवादेः शक्रेः साध्यायकर्मणोः ।

हासदशैवतो हासः सम्प्रदायस्य मीयताम्” ॥ २-३ ॥

पूर्वं हि मानसः प्रजाः समभयन्, ततोऽपश्यत्कप्रयोजनमेधुनसम्भवाः, ततः कामावर्ज-
नौदसन्निधिजन्मानः, इदानीं देशकालाद्यम्पत्सया पशुधर्मादेश्च भूयिष्ठाः । पूर्वं चरुप्रभृ-
तिषु संस्काराः समाधायिपत, ततः क्षेत्रप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु लौकि-
कव्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सदस्रस्यो वेदोऽप्यगायि, ततो म्यत्सः, ततः पद्म एकः, इ-

दानं तु कचिदेका शाखेति । पूर्वमृतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राथोतिपत, ततोऽमृतवृत्तयः, सम्प्रति प्रमृतसत्यानृतकुसीदपाशुपात्यश्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिययोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिययोऽपि संवृत्ताः । ततो वैश्यावेत्तिनोऽपि, सम्प्रति शूद्रात्रभोजिनोऽपि । पूर्वममृतमुजः, ततो विषसमुजः, ततोऽन्नमुजः, सम्प्रत्यर्धमुज एव । पूर्वं चतुष्पाद् धर्म आसीत्, ततस्तचूपमाने तपसि त्रिपात्, ततो म्नायति ज्ञाने द्विपात्, सम्प्रति जीर्वति शब्दे दानैकपात् । सोऽपि पादो दुरागतादिविषादिकाशतदुःसोऽन्नदामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्ठकशतजर्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतप्येतस्ततः स्वल्पत्रिवोपलभ्यते इति ।

१५ कर्मणि मन्त्राणामावश्यकता विचारः—मन्त्रब्राह्मणोभयात्मके वेदे मन्त्रप्रकारः काभियुक्तोक्तिविपर्ययात् मन्त्राः प्रयोगसमवेतमर्थं स्मारयन्तः कर्मणोऽङ्गभावमुपयान्ति । ननु मन्त्रैरेव देवादयः प्रयोगसमवेता अर्थाः स्मर्तव्या इति कोऽयमभिनिवेशः ? । यावता नाम्नाख्यातोपसर्गनिपातादिभिर्मन्त्रगतानुपूर्वीभाभिस्तद्विपरीतक्रमभाभिर्वाऽर्थाः स्मर्तुं शक्यन्त इति । नैव दोषः । पुरुषाणामनित्वविज्ञानवत्त्वादिशिक्षितत्वान्मन्त्रशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा ते यथार्थं देवादीन्नामाख्यातोपसर्गनिपातादिभिर्नाभिदध्युः । ततश्च देवानामपराध्येयुरयथावत्प्रशुज्जानाः । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यथवावदभिधानं न मर्षयेयुः । अमर्षयन्तश्च नोपतिश्रेयुः कर्मणि । देवताविहीनं च धर्मं न स्वं फलं प्रसवितुमीष्टे, इत्येवं कर्मफलासम्पत्तिरेव प्रमत्त्येत । प्रत्युत दुरितमप्युत्पद्येत । तस्मान्मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्तव्यः । एत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः कथाचित्प्रयोगपरिपाट्या व्यवस्थिता मन्त्रा इति व्यपदिश्यन्ते । अत एव चाह भगवान् यास्कः—“पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” (निरु. २-७) इति ।

१६ मन्त्रानर्थक्यविचारः—ननु मन्त्राणां नियतानुपूर्वीकत्वालोके चार्थवतां शब्दानामानुपूर्वीविभेदेऽपि विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वादेते मन्त्रा अनर्था एवेति न कर्माङ्गतामावहन्ति । किञ्चार्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमेऽपि कचिन्मन्त्राणां प्रयोगान्मन्त्रव्यवर्धबोधकत्वं संदृश्यते । यथा—‘ओपधे प्रापसवैनम्’, ‘सधिते मेनं हिंसीः’ इत्यादिपु । कचिच्च मिथो व्याहृतार्थबोधकत्वमपि संदृश्यते, यथा—‘एक एव रुद्रोऽवतसे न द्वितीयः,’ ‘असह्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्’ इत्यादौ । तस्मादनर्थका मन्त्राः कर्मकरणतां न प्रतिपद्यन्त इति चेन्मैवम् । लोके हि यादृशाः शब्दा यादृशमर्थं समर्पयितुं प्रामाण्यमुपयान्ति, तादृशा एव शब्दा मन्त्रेष्वानुपूर्वीविशेषभाजो दृश्यन्त इति तत्सामान्यान्मन्त्राणां प्रामाण्यं दुर्निवारम् । केवलं नियतानुपूर्वीकत्वमेव यद्यनर्थत्वे हेतुः स्यात्, “शुद्राम्नी, पितापुत्रौ” इत्यादिनियतानुपूर्वी-

१ ऋतुमुन्मथितं शेषममृतं स्वादवाचितम् । मृतं तु याचितं भेषं प्रमृतं वर्णं स्पृष्टम् ॥
 कलाज्वं तु काभियं तेन वैनापि जीव्यते । सेवा श्वकितराख्याता तस्मात्ता परित्यजेत् ॥
 मनुस्मृतिः ४-५-६,
 २ शार्धं स केवलं मुह्ये यः पञ्चलात्मधारणात्—मनुस्मृ. २-३१८

काणां प्रयोगाणामर्थवत्त्वमेव नोपपद्यते । अतो न युज्यते नियतानुपूर्विकत्वेन मन्त्राणामनर्थ-
त्वशङ्का । नापि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन तादृशी शङ्का पठते । 'स्वधिते मैनं हिंसीः' इत्यत्र
यद्यपि छिद्रारूपा हिंसाऽऽपाततः प्रतीयते, तथापि यज्ञकर्मोपयोगित्वाद्भ्युदयार्थत्वेन तस्याः
क्रियाया हिंसात्वमेव नास्ति, परमारोग्यसम्पादनाय चिकित्सकस्य रुग्णाङ्गुलिविच्छेदनरूप-
क्रियाया इवेति न विरोधः । 'एको रुद्रो न द्वितीयोऽधतस्ये' इत्यत्रापि रुद्रस्य परमेश्वर्ययोगा-
देकरूपधारणं सहस्रधावस्थातं चोपपद्यते इति न काचिदनुपपत्तिः ।

१७ मन्त्राणां संहिताविचारः—त एते मन्त्रा आनुपूर्वीविशेषेण समुचिताः संहिता-
पदेन व्यपदिश्यन्ते वैदिकैः । तदितरो वेदभागो ब्राह्मणशब्देन व्यवह्रियते । इयं हि संहिता
रावणादिभिर्विमज्जमानानां पदानां प्रकृतिः, तद्विकाराश्च पदानीति केचिदाचार्या मज्जन्ते ।
अपरे पुनः पदान्येव संह्यमानानि संहिता भवति, अतः पदान्येव प्रकृतिः, विकृतिः संहि-
तेति सङ्गिरन्ते । किन्पुनरत्र साधीयः ? इति भवति वीक्षा, 'संहिता प्रकृतिः पदानि विकृतिः,
उताहो पदान्येव प्रकृतिर्विकृतिः संहिते'ति । अत्रैषा समाहितः—मन्त्रदशाष्टमीणां तपः-
प्रभावेणाभिव्यज्यमानो मन्त्रः संहितारूपेणैव अभिव्यज्यते न पुनः पदैः, ब्राह्मणा अप्यनूचानाः
संहितानैव पूर्वमध्यापयन्ति, अधीयते चाध्येतारः, मन्वते च तावतैवात्मानमधीतस्वाध्या-
यम्, यज्ञकर्मस्वपि संहितयैव मन्त्रा विनियुज्यन्ते न पुनः पदैः, यदि पदान्येव प्रकृतिताम-
विन्दिष्यन् तर्हि पदैरेव ऋषीणां मन्त्रोऽभिव्यज्येत, पदान्येवाध्यापयिष्यन् ब्राह्मणा अध्यै-
ष्यन्त चाध्येतारः, पदैरेव विन्ययोदयन्त मन्त्राः कर्मसु, नत्वेतत्सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्हेतुभिः
संहितैव प्रकृतिर्विकृतिः पदानीति स्पष्टं प्रतीयते ।

१८ मन्त्राणामृषिदैवतछन्दोविचारः—मन्त्राणामृषिः, दैवतं, छन्द इत्येतन्नयमवि-
दित्वा क्रियमाणं कर्म नैव फलेग्रहितमभूत् इति सर्वेषामाचार्योणां समयः । श्रुतिश्रैवम-
भिपत्ते—“मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेयछन्दोदैवतवित् याननाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छतीह्येता-
भ्यामेवानेवंविदो यातयामानि छन्दांसि भवन्ति, स्थाणुं वच्छन्ति, गते वा पालते, प्रमीयते
वा, पापीयान् भवतीति विज्ञामते” (ऋ. सर्वा.) इति । स्मर्यते च—

“अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ॥

योऽध्यापयेत्तपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ॥ १ ॥” इति । (पद्भुरुमाध्ये.)

अपि च—“ऋषिच्छन्दो दैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वरावपि ।

अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते” ॥ इति । (पद्भुरुमाध्ये.)

विनियोगोऽपि मन्त्राणामवश्यं विज्ञेयौ भवति । (ऋषयः—)मन्त्राणां द्रष्टारः (स्म-
तारः) ऋषयः, न पुनः कर्तारः । “कालापकं काठकं” इति संज्ञा तु “नेन प्रोक्तं”
इत्यनुशासनानुरोधेन कलापकटादिऋषिकर्तृकप्रवचनविषयत्वेनाप्युपपद्यते । अत एव मज्जा-
याज्ञेयिभिः—“आख्या प्रवचनात्” (जै. १-१-३०) इति सूत्रयामास । श्रुतिरप्याचष्टे—

“अजान्द वै पृथ्वीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुवभ्यानर्पत्” इति । स्वयन्सु ब्रह्म वेदः, तपः
 कुर्याणानुपीन् प्रति, अभ्यानर्पदाभिमुख्येनागच्छत्, मनसि प्रतिभातोऽभूदित्यर्थः । अत
 एव भगवान् यात्कोऽपि—“ऋषी गतौ” इति धातोः “ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थकाः” इति
 न्यायेन ऋपन्ति—जानन्ति अमुष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैयं-
 लक्षणः फलविपरिणामो भवतीति ऋपयः इति । ‘यस्य वाक्यं स ऋपिः’ इति सर्वानुक्रमण्यां
 ‘यस्य वाक्यं’ इत्यत्र यद्गृह्यं वाक्यमित्यर्थोऽभ्यवसेयः । (देवता—) अथ सर्वेषां
 मन्त्राणां तात्पर्येण प्रतिपाद्यमानोऽर्थो देवताशाब्देनाभिधीयते । यत्काम ऋपिर्यस्या देव-
 तायाः प्रसादेनाहममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोषाय मन्त्रेण सौति सा तन्म-
 न्नस्य देवता भवति । यथाह भगवान् यात्कः—“यत्कामऋपिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यामि-
 च्छन् स्तुतिं गत्युक्ते, तदैवतः स मन्त्रो भवति” इति । देव एव देवता इति स्वार्थे तद्,
 देवतैव देवतामिति स्वार्थेऽण्, दीव्यति प्रकाशत इति दैवतम्, अत एव तत्रभवता
 पङ्कुराणां सर्वानुक्रमणीभाष्ये “दानादिसर्वफलस्याणगुणयोगी पचात्यच्, देवः देवात्तल-
 न्तात्स्वार्थेऽण् दैवत”मित्युक्तम् । (छन्दः—) छादयति वक्तारं पापात्कर्मण इति छन्दः ।
 “छादयति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणः” इति श्रुतेः । तथाऽन्यत्रापि—“यदेभिरा-
 त्मानमाच्छादयन् देवा मृशोर्विभ्यतः, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्” इति विज्ञायते ।

१९ मन्त्राणां त्रैविध्यम्—ते मन्त्राः पुनस्त्रिविधा ऋचः सामानि यजूंषि चेति । “तेषा-
 मृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” (अ. २. धा १. अ. १०) इति जैमिनिसूत्रानुरोधेन पादव्य-
 वस्थायन्मन्त्रत्वमृक्त्वम् । गीतित्वे सति मन्त्रत्वं सामत्वम् । एतदुभयभिन्नत्वे सति मन्त्रत्वं
 यजुषम् ।

२० ऋचां त्रैविध्यम्—ता ऋचः पुनस्त्रिविधाः परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मि-
 क्यञ्चेति । तथाचोक्तं यात्केन—“तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मि-
 क्यञ्चेति” । अयं च त्रैविध्येन विभागो ऋचां गृह्यार्थत्वेन । अनेन ऋचिविभागो नैव यजूं-
 ष्यपि विज्ञातानि भवन्ति । तत्र परोक्षकृतानां लक्षणं स एवाह—“तत्र परोक्षकृताः सर्वाभि-
 नांगविभक्तिभिर्व्युज्यन्ते, प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य” यासु परोक्षत्वेन सर्वनामभिः प्रथमपुरुषेण
 च निर्देशो भवति, ताः परोक्षकृताः । यथा—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः’ इत्यादौ । यासां
 सम्बोध्यमुद्दिश्य त्वमादिपदैर्निर्देशः क्रियते ताः प्रत्यक्षकृताः । यथा—‘स्वमिन्द्रवलादधि, विन
 इन्द्र मृधो जहि’ इत्यादौ । आत्मानमुद्दिश्य माः प्रवृत्ताः, ता आध्यात्मिक्यः । यथा—‘अहं
 रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि’ इत्यादौ । एतेषु च मन्त्रेषु निविल्लुन्वापवालयित्वपरिशिष्टद्वयोऽन्व-
 भवन्ति ।

२१ ब्राह्मणलक्षणम्—निरुक्तमन्त्रभिन्नवेदत्वम् ब्राह्मणत्वम् । आह च जैमिनिः—‘शेषे
 ब्राह्मणशब्दः’ (२-१-८-३२) इति ।
 २ भूमिच

२२ आरण्यकम्—ब्राह्मणगत एव कश्चिद्भागोऽरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकमित्याख्या-
यते । एतच्चारण्यकमनधील न ज्ञातको भवतीति प्रशस्यते ।

२३ उपनिषदः—‘उप=नितरां सावयति=प्रापयति ब्रह्म’ इत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । तत्प्रति-
पादके वेदशिरोभागे उपनिषच्छब्द उपचर्यते । ताश्चोपनिषद् ऐतरेयतैत्तिरीयबृहदारण्यकप्र-
भृतयः श्रूयन्ते ।

२४ अङ्गानि—वेदात्प्रतीयमानोऽर्थः शिक्षाकल्पसूत्रादिभिः प्रतिनियतस्वरूपेण विज्ञा-
यत इति वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधोपकारकत्वात्तान्यङ्गपदव्यपदेशमाह्वि भवन्ति । परम्पर-
योपयोगीनि मीमांसान्यायादीन्युपाङ्गपदेन व्यपदिश्यन्ते । तानि चाङ्गानि शिक्षाकल्पसूत्र-
व्याकरणनिरुक्तछन्दोग्योतिषाणीति पद । स्वव्यञ्जनाद्यभिव्यक्तिसाधनत्वेन शिक्षा, शा-
खान्तरीयगुणोपसंहारपूर्वकप्रयोगानुपूर्वीविज्ञानहेतुतया कल्पसूत्राणि, विभक्त्यादिपरिज्ञानज-
नतेन व्याकरणम्, समुच्चिदानां पर्यायशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशनपुरःसरं वैदिकशब्दश-
क्तिप्रहहेतुतया निरुक्तम्, अक्षरकोशपाठ्यवस्त्रालक्षणपरिताननिबंधनत्वेन छन्दोविचितिः,
श्रुतिचोदितकर्मोपयोगिकालनिर्णयप्रयोजनत्वेन ज्योतिषं च वेदार्थविज्ञाने तदनुष्ठाने चोप-
कुर्वन्ति ।

२५ ब्राह्मणकल्पसूत्रविवेकः—न च ब्राह्मणवाक्यैरेव प्रयोगपरिज्ञानस्य सम्भवेन
कल्पसूत्राणामानर्थक्यमिति वाच्यम्, ब्राह्मणवाक्यानामर्थवादजटिलत्वेन विलम्बेन प्रयो-
गोपस्थापकत्वात् सर्वेषां प्रयोगानुपूर्वीज्ञानासम्भवाच्च । कल्पसूत्राणि तु शाखान्तरीयगुणो-
पसंहारपूर्वकं पौर्वापर्यविशिष्टप्रयोगबोधनायैव प्रवृत्तानीति श्रुतित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टं
प्रयोगविधिमुपस्थापयन्ति । कल्पानां सूत्राणां च सूत्रं वैलक्षण्यं—यत् क्रतुप्रयोगं पाठमात्रेण
सृष्टं कल्पयन्ति ये बौधायनीयादयो ग्रन्थाः, ते कल्पाः । “ऋचं पादग्रहणे” (आन्व०
श्री.सू. अ.१ खं.१) इत्यादि स्मृतसंज्ञापरिभाषादिभिः प्रयोगस्य सूत्रकामि सूत्राणि—आ-
श्वलायनीयादीनि । वानीमानि वस्त्रसूत्राणि भूयांसि श्रूयन्ते, तत्र साम्प्रतं प्रायेणोपलभ्यमा-
नानि आश्वलायनापस्तम्बबौधायनसत्यापाठमारद्वाजकत्यायनवैश्वानरतवाधूललाट्यायनद्राह्या-
यणसाह्यायनमानवकाठककौशिकानां सूत्राणि ।

२६ उपाहानि—(स्मृतिः—) स्मर्यते वेदवर्णोऽनेनेति स्मृतिः । करणे क्त्वि ।
अथवा वेदार्थानुभवजन्यं योगाभ्याससाध्यं वेदार्थविषयकं मन्त्रादीनां यस्मरणं सा
स्मृतिः, तद्व्ययोज्यत्वाद्द्रव्येऽपि स्मृतिशब्दः । वाच्य स्मृतयो मनुयाद्भवत्यपराशरप्रभृतिभिः
‘प्रणीता बहव इत्यन्यदेतत् । धर्मशास्त्रं स्मृतिरित्यनर्थान्तरम् । (इतिहासः—) “इति ह
पारम्पर्योपदेशोऽस्मिन्नाले” इतीतिहासः ।

“धर्मार्थकानमोक्षणानुपदेशमन्वितम् ।

पूर्ववृत्तकवायुक्रमितिहासं प्रचक्षते” ॥ १ ॥

इत्युक्तलक्षणः पुरावृत्तप्रकाशको भारतादिग्रन्थविशेषः । कचिद्वेदभागविशेषस्यैवेति-
हासत्वमुक्तम् । यथाऽऽश्वलायनश्रौतसूत्रे “नवमेऽहनि तादस्यो वै वैपश्चितस्तस्य यथासि
विदास्तानीमान्यासत इति यथासि ब्रह्मचारिणः इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासो
वेदः सोऽप्यमितीतिहासमाचक्षीत” (उ. प. अ. ४. खं. ७) एषश्च वेदभागानामितिहासत्वं
पुरावृत्तप्रकाशकत्वादेव । (पुराणम्—) पुराभवं पुराणम्—

“सर्वेश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥ १ ॥

इत्युक्तलक्षणो व्यासादिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः पुराणम् । तच्च महापुराणोपपुराणभेदेन
द्विविधम् । प्रत्येकमष्टादशविधं च । (मीमांसा—) “मान पूजायाम्” इति घातोः सनञ्चे-
च्छ्रान्ताध्यविचारे लाक्ष्णिऋत्यात्पूर्वविचारो मीमांसा । तद्व्यतिपादको ग्रन्थोऽपि मीमांसा ।
सा च द्विविधा पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा चेति । (न्यायः—) प्रमाणैर्यपरीक्षणं न्यायः ।
गौतमप्रणीतपोदृशपदार्थनिरूपकं शास्त्रम् ।

२७ उपवेदाः—आयुर्वेदधनुर्वेदगतन्धर्वार्थशास्त्राणि ऋगाद्यात्मकस्यैव वेदमहाराजस्वा-
भास्यभूतान्युपवेदत्वेन व्यपदिश्यन्ते । एते चोपवेदाः सर्वेषामपि प्राणिनां व्यवहारान् सा-
धिष्ठतमनुपदिशन्ति । सर्वोऽप्ययं सर्वलोकशिवङ्करो महामहिमशाली विपुलतमः परिच्छेदो
वेदसर्वभौमस्य राजजते भारतवर्ष इत्यहो भाग्यं भारतीयानाम् ! भूयांसो हि नन्द्यक्षिताः
सान्प्रतं “भारते वर्षे मृचर (मोटर) विमाननिर्माणप्रभृतयः कला नाभूवन् । पूर्वं प्राच्याश्च
भारतीयो भौतिकशास्त्रपाठवं नाध्यगच्छन्” इत्येवमादिकनुपालम्भयचनजातमुद्गिरन्ति । नून-
मिदं विजृम्भितं भारतीयग्रन्थानभिज्ञतायाः । विज्ञायते हि ‘अहहारेत्वा शूद्र’ इति छान्दो-
ग्योपनिषदि (हारेत्वा हरैः सहितः इत्या स्वयं गन्ता रथविशेषः) जानश्रुतिं प्रति रैक्य-
चनेनेदानीमिव, तैलविशेषयज्ञविशेषनिरपेक्ष एव इच्छामात्रगामिनो रथा आसन्निति सुस्प-
ष्टम् । अत एवाश्वघोषादिकविभिर्गोत्रीसज्ञया रथविशेषास्तत्र तत्रोपवर्णिताः । अर्थशास्त्रक-
श्यपीयसहितादिषु कलाः पुनरेवंविधाः समुल्लिखिता इत्याधुनिकैरेव कैश्चन समर्थितमित्य-
स्माभिरुपरम्यते ।

२८ वेदाभ्यासः तदधिकारिणश्च—अयं च साद्रोपाद्रो वेदोऽवद्याभ्यसनीयतयाऽ-
नुशिष्यते “ब्राह्मणेन निष्कारणः पडहो वेदोऽध्येयो ह्येयश्च” इति । वेदाभ्यासो हि पञ्चधा
भवति—अध्ययनं, विचारः, अभ्यसनं, अध्यापनं, जप इति । गुरुभारणानुधारणमध्य-
यनं, मीमांसान्यायैरुपपन्नमादिलिङ्गैश्च वेदतात्पर्यावधारणानुकूलो व्यापारो विचारः, गुरुधा-
रणानुश्रितस्वैवापठनमभ्यसनम्, शिष्येभ्यो ज्ञानमध्यापनम्, प्रहयज्ञादौ पारायणं जपः ।

भगवानपि जगौ—

‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैर्गुणैः’ । इति ।

स्वभाविकानेव गुणानवलम्ब्य कर्माणि प्रविभक्तानि, ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’
मीमे राजन्यः, शरदि वैश्यः, वर्षासु रथकारः’ इति । अत एव स्वभावप्रभवं गुणं तद-
नुरूपं च कर्म परीक्षितुं कश्चन विनिर्दिष्टो धार्मिकनियन्त्रेषु जीविकापरीक्षा-नाम
संस्कारः ।

३५ चातुराश्रम्यादि—अयं च स्वभाविको गुणो यथा प्रकर्षं दाढर्यं चामुयात् तथा
केचनाचाराः कर्माणि च चोदितानि, ये वर्णधर्माः, आश्रमधर्माः, वर्णाश्रमधर्माः, गुण-
धर्माः, निमित्तधर्माः, साधारणधर्माश्चेति विभक्ताः स्मृतिकारैः । तत्र वर्णधर्मोऽध्यय-
नादिः, आश्रमधर्मः समिदाधानादिः, वर्णाश्रमधर्मः पलाशो दण्ड इत्यादिः, गुणधर्मोऽ-
भिप्रेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणोदिः, निमित्तधर्मः प्रायश्चित्तादिः, साधारणधर्मोऽहिं-
सादिः । तेषामेतेषां चातुशीलनेन सूक्ष्मतयात्मनि निगूढः स्वभाधिको गुणस्तत्परिपन्थि-
दोषापनयनेताभिव्यज्यते । एषैव चित्तशुद्धिरित्याख्यायते । अपनीतदोषेण चित्तेन परि-
गृष्टेनादर्शतलेनेव शुद्धसच्चिदानन्दस्वरूप आत्मा विपर्ययक्रियते । तदेव हि ज्ञानं नाम ।
अत एवोक्तमभियुक्तैः—

“कपायपङ्क्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कपाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते” ॥ इति ॥

३६ पुरुषार्थसाधनम्—पूर्वं शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां स्वभावत एव कामार्थधर्म-
मोक्षाख्याः पुरुषार्थाः प्राधान्येनाभिलाषणीया भवन्तीति प्रत्यपीपदात् । तांश्च तेषां पुरु-
षार्थान् सम्पादयितुं निरिच्छो वेदराशिरुपक्षीणः । तत्र “तरति शोकमात्मवित्, क्लृ-
विद्विद्वैभय मयति, नैनं सेवुमहोरात्रे तरतः” इत्यादिबचनैर्निरतिशयानन्दरूपं मोक्षाख्यं
पुरुषार्थं प्रकृत्य “स आत्मा तत्त्वनासि श्वेतकेतो, अवमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, अहं
ब्रह्मास्मि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि बचनोक्तैः कूटस्थं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म बुवोधाविपु-
सद्बोधैर्नैवाधियकसकलदृश्योच्छेदं स्वमहिमप्रतिष्ठां च प्रतिपादयन् सर्वोपि श्रुतिशिरोभागो
जागर्ति । पूर्वकाण्डश्रौहिकामुष्मिककलप्रसवहेतूनि नैकविधानि कर्मजातानि विद्वद्ब्रह्मार्थं
पुरुषार्थमभिदधानः सत्त्वशुद्धिप्रणाल्या मोक्षवैधोषकरोति । अर्थकामौ पुनर्थशपि श्रुत्या
तात्पर्येण न प्रतिपादादयिपितौ, तथाप्युत्तरवर्णपरिचरण—कृषि—वाणिज्य—भूमिजय—यज-
नाध्यापन—मतिप्रहादिकं चतुर्णां वर्णानामर्याग्यपुरुषार्थसाधनं, सहधर्मचारिणीसंयोगादि-
संस्कारान् काममुत्तोषामांशाभिदधती ह्यतिरर्थकामसम्पादनेनापि पुरुषानुपकरोति ।
सत्रार्थकामयोः सूचिकामैकैकान् च निवर्तनायोद्वाहरिष्यामः । यथा—

“ब्रह्मैर्ना दीव्यः कृपिमित्कृपस्य वित्ते रमस्य बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितय तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमूर्यः ॥”
तां पूषञ्छिवर्तमाभेरयस्य वस्यां वीजं मनुष्याश्चर्षन्ति ।
या न ऊरु उशती विश्रयति यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम् ॥

३७ विधिविचारः—व्याख्यातं मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे मन्त्राणां लक्षणं प्रयोजनं च । मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणभागः साम्प्रतं निरूप्यते । द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्चेति । तथा च भगवानापस्तम्बः “कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः” इति । विधिरपि द्विविधः—अप्रवृत्तप्रवर्तनोऽज्ञातज्ञापनश्चेति । “आप्तावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्” इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । “आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत्” इत्यादयो ज्ञानकाण्डगता विधयोऽज्ञातज्ञापकाः । तत्र ब्रह्मकाण्डगतविधेरवांतरभेदाभावेन कर्मकाण्डगतविधेरेव त्रैविध्यं दर्शितम्—अपूर्वविधिः, नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति । तत्राप्तावैष्णवो विधिरपूर्वविधिः, यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” । पक्षे प्राप्तावैष्णवोऽपूर्वफलको विधिर्नियमविधिः, यथा—“श्रीहीनवहन्ति” । अप्र नस्त्रविदलनादिरूपसाधनान्तरेणापि वैतुष्यसिद्धेः पक्षेऽप्राप्तमवहनं नियम्यतेऽदृष्टार्थम् । युगपदुभयप्राप्तावैष्णवविधाने नान्यस्य ध्यावृत्तिः परिसंख्याविधिः, यथा—“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र रागतः पञ्चनखापञ्चनखानामुभयेषां युगपद्रक्षणप्राप्तौ पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्याः इति पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिः क्रियते । एष परिसंख्याविधिः । प्रकारान्तरेण चायं विधिश्चतुर्धा भवितुमर्हति—उत्तत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः प्रथमः, यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिः । उत्पन्नस्य विनियोगाकाङ्क्षायां गुणसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः, यथा—“दध्ना जुहोति” इत्यादिः । फलस्वाम्यबोधकविधिरधिकारविधिः, यथा—“अग्निहोत्रं जुहुवात्स्वर्गकामः” इत्यादिः । अंगप्रधानाद्यानुपूर्व्यबोधको विधिः प्रयोगविधिः, यथा—“प्रयाजादिभिरुपकृत्याग्नेयादिभिरपूर्वं भावयेत्” इत्यादिः ।

१ ऋ. सं. १०-७-८-५-१३ ।

हे कितव ! बहुमन्यमानो ब्रह्मचने विश्वासं कुर्वन् त्वभ्रह्मैर्मा दीव्यो द्यूत मा ब्रुह । कृपिमित् कृपिमेव कृपस्य कृप । वित्ते कृप्या सपादिते धने रमस्य रतिं ब्रुह । तत्र कृप्यौ गावो भवति तत्र जाया भवति तदेव धर्मोदस्य शुतिस्त्वृत्तकर्ता सविता सर्वस्य प्रकोऽय दृष्टिगोचरोऽयं ईश्वरो मे मद्वा विचष्टे विधिभक्तास्वतवन् ॥

२ ऋ. सं. १०-८-३-२७-३७ ।

—सायणभाष्यम् ।

हे पूषन् पोषक एतन्नामकदेव शिवतमा अत्यन्तमनन्तभूतां त्वं आ एरवस्य सर्वत प्रेर । यस्या ऊरौ वीजं तैरोऽक्षर्यं मनुष्या चर्षन्ति आदृषते । या नोऽस्माक ऊरु उशती कामयमाना विश्रयति, यस्यागूरौ उशन्त वामयमाना वयं शेषं रचर्षान्वयस्यं पुंरजननं प्रहराम ऊरौ व्यसनसवन्ध कर्षामेत्स्यं ॥

—सायणभाष्यम् ।

सोऽयं पञ्चविधोऽभ्यासो द्विलेप्थेव व्यवतिष्ठते, अध्ययनपूर्वकत्वादितरेषां चतुर्णामभ्यासानाम् । अध्ययनस्योपनयनपूर्वकत्वात्, उपनयनविधेश्च त्रैवर्णिकेप्थेव पर्यवसितत्वात् । अर्थादेव पञ्चविधाभ्यासे निवृत्तिः पञ्जानाम् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणः पढङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति श्रुतौ ब्राह्मणपदं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षकम् । यथा—'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति' 'ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजम्' इत्यादौ । केचित्तु ब्राह्मणपदं नोपलक्षकं, ब्राह्मणस्यैवाधिकारो वेदाध्ययनादौ, मुख्यार्थानुरोधान्, उपलक्षणत्वेऽजहत्सार्थलक्षणाश्रयणापत्तेः । अत एव 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम' इति निरुक्तोदाहृतवचने ब्राह्मणपदमाश्रयित्वेनोपपद्यत इत्याहुः । तच्चिन्त्यम्—क्षत्रियवैश्ययोरप्युपनयनानुशासनान्, 'उपनयीत' 'तमध्यापयीत' इति श्रुतेरप्ययनस्यार्थप्राप्त्या ब्राह्मणपदमुपलक्षकमेव । 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम' इत्यत्र तु 'न मां ब्रूयाः' इत्यनेनाध्यापनस्यैवानुशिष्टत्वेनाध्यापने ब्राह्मणस्यैवाधिकारः, अध्ययने पुनर्त्रैवर्णिकानामेवेति स्वरसतः प्रतीयते ।

(४) वेदप्रमेयम् ।

२९ स्वभावत इष्टफलानामुपायनिरूपणम्—आदित एव समेषां प्राणिनां स्वरूपं स्वरूपयाम, यत्सर्वेऽपि सुखमेव कामयन्त इति । तस्यैव च सुखस्य साधनमुपदिश्य तेन तान् संयोजयितुं प्रवृत्ते भगवानात्रायः । यथा—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकानो यजेत' इत्येवमादिभिर्वचनैः सुखविशेषस्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमाविषूपायेष्वाचष्टे प्रवर्तयति चेष्टसाधनवाङ्मारेण श्रेयःसाधनेषु कर्मसु । स्वर्गो हि नाम—

'यत्र दुःखेन सम्मित्रं न च प्रतमनन्तरम् ।

सैकस्योपनतं यथा तत्सुखं स्वःपदात्सदम्' ॥ १ ॥

इत्यादिबचनैः सुखात्मक एवाङ्गीक्रियते मीमांसकैः ।

३० प्रतिपत्तिसमाधानम्—पूर्वोक्तद्विविधप्रतिपत्तिमन्तमधिकारिणमुपलभ्योभवीमपि प्रतिपत्तिं समाधितुर्भगवानात्रायः सर्वज्ञकल्पः सनात्प्रवृत्ते । सन्त्यग्दर्शने वा तदनुकूले कर्तव्यानुष्ठाने वा भ्रमप्रमादादिपुरुषदोषविनाशकं वेदमपहाय नान्यत्प्रमाणं समामनन्ति कृतधिपणा विद्वांसः । अत एव च श्रूयते भगवती श्रुतिर्द्विविधा, कर्तव्यं परिवोधयन्ती कर्मकाण्डरूपेण, सन्त्यग्दर्शनं च सम्माद्यन्ती ज्ञानकाण्डरूपेण । अत एव च काण्डद्वयं विष्टुष्वानो भगवन्तौ व्यासजैमिनी कर्ममीमांसां ब्रह्ममीमांसां च प्राणैष्टाम् । आभ्यां हि न्यायतः साध्यमानो वेदार्थः पुरुषाणां हिततमं साधयिष्यति, नान्योऽतः कश्चिदप्याप्ततमं इत्येव निश्चप्रचोऽर्थः सर्वेषां वैदिकानाम् ।

३१ श्रेयःप्रेयसोर्विवेकः—एवं स्वभावत एव श्रेयसि वर्तमानान् पुरुषानुपलभ्य

गुहजिह्विकान्यायेन काम्यकर्माण्यभिधाना श्रुतिस्वात्पर्येण श्रेयस्तमान्येव कर्माणि ब्रुवाणा तत्रैव दयया प्रवर्तयति । स्वयमेव चैतदाचष्टे श्रुतिः—

“अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्ये पुरुष ५ सिनीतः ।

तयोः श्रेय आदानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते ॥”

(इति ऋग्वेदोपनिषत् १।२।१९)

३२ एषणात्रयानुवादः—एवं स्वभावसिद्धं पूर्वोक्तमेपणात्रयमनूय गंदाधिकारिणां कृते ‘पुत्रकामः पुत्रेष्टया यजेत’ ‘वित्रया यजेत पशुकामः’ ‘स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत’ ‘क्षेत्रपत्यं चर्हं निर्वपेन्नतामागलेयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतितिष्ठति’ तै० सं० (२।२।१) ‘प्रतितिष्ठन्ति ह वा य यता रात्रीरुपयन्ति’ ‘सायुज्यकामौ राजपुरोहितौ यजेयाताम्’ इत्यैहिकानुष्मिककलसाधनानि कर्माणि विदधाति श्रुतिः ।

३३ ऋणत्रयपरिहारः—विवेचितपूर्वसहजप्राप्तमृणत्रयमनूय तत्परिहारोपावांश्वानुशास्त्रि शास्त्रम् । “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः” इति । तथा—‘पुरुषे ह वा अजमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेत-स्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं त्रिभक्तिं तद्यदा स्त्रियां सिञ्चति, अयैतन्नन-यति तदस्य प्रथमं जन्म तत्क्षिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गम्’ ‘स यत्कुमारं जन्मनोऽ-भेऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः’ (ऐ० आ० २-५-१) नित्यस्य रायः पतयः स्वाम, प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः, ऋतौ भार्वामु-पेयात्, स्वाध्यायोऽप्येतद्व्यः, स्वाध्यायमधीवीत, स्वाध्यायात्त प्रमदितव्यम्, स्वाध्यायान्मा प्रमदः, आचार्याधीनो वेदमधीष्व, सायंप्रातर्भिक्षेयाः, स यत्सर्वमोङ्कुर्वीत्रिक्षयादात्मा-नम् स कामेभ्यो नालं स्वात्, स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्, पापिकास्य कीर्तिर्जीयेत सैनं तत्रैव हन्यात्’ (ऐ० आ० २।३।६) इति, ‘सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः’ ‘सहजं कर्म कौन्तेय’ ‘एवं परंपराप्राप्तम्’ इत्यादिना । तस्मैतस्य ऋणत्रयस्य परिहाराय स्वा-ध्यायाध्ययनं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः, प्रजोत्पादनं चेतुपाया विधीयन्ते ।

३४ चातुर्वर्ण्यज्ञानम्—यदुपवर्णितम् पूर्वं स्वाभाविकगुणानुरोधेन चातुर्वर्ण्यम्, तदे-तद्भवति वेदे समान्नायते “ब्राह्मणोऽस्य सुरमासीद्वाहू रावन्व्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पश्यां शूद्रो अजायत ॥” ‘ब्रह्मसन्धत्तं उन्मे जिन्वतम्’ ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः’ ‘ब्रह्मवर्चसकामो ब्राह्मणो बृहत्पतिसत्वेन यजेत’ ‘स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत’ ‘वैश्यो वैश्यत्वेनेन यजेत’ ‘शूद्रो मनुष्याणामथः पशूनाम्’ (तै० सं० ७।१।१) ‘तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विद्मूत्रस्तदभिनीव देवेषु ब्रह्माभवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रि-येण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः’ (१० ब्रा० १४-२-४-२-२७) इत्यादिना ।

३८ अर्थवादः—अयं च विधिरर्थवादजनितमाशक्त्यज्ञानसहकारेणाधिकारिणं विधेये प्रपत्तयतीत्यर्थवादवाक्यानामपि विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यं समर्थितं पूर्वतन्त्रे । अर्थवादः पुनरयं त्रिविधः—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारणे ।

भूतार्थवादस्त्वनानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥

मानान्तरविरोधे गुणवादः, यथा—“आवाणः प्लवन्ते” इत्यादिः । मानान्तरावधारितेऽर्थेऽनुवादः, यथा—“अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादिः । मानान्तरानवधृतं तदविरुद्धार्थं नृवन् भूतार्थवादः, यथा—“देवासुराः संयत्ता आसन्” इत्यादिः ।

३९ अपूर्वविचारः—वेदवाक्यैर्बिंदीयमानस्य यागादेः “सोमेन, दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इत्यादितृतीयाश्रुत्या स्वर्गादिसाधनत्वं प्रतीयते । तत्र साधनत्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वम् । आश्रुतरविनाशिनो यागादेर्देहपातादूर्ध्वं मेरुपृष्ठादिप्रदेशेऽनुभवविषयमाणं स्वर्गादिकं प्रत्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तावदनुपपन्नम्, अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावे च साधनत्वं न सञ्जायतीति, अन्यथा मृताभ्यामपि दम्पतीभ्यां पुत्रोत्पत्त्यापत्तेः, अतोऽवश्यं यागादिजन्यस्वर्गादिजनकं किमप्यपूर्वं नाम द्वारं कल्पनीयम् । न च कल्पितेऽव्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वसम्भवे यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिरूपरुध्येतेति शङ्क्यम् । यागस्यावान्तरव्यापारो ह्यपूर्वमिति कल्प्यते । तन्नान्यत्वे सति तन्नान्यजनकत्वं हि व्यापारलक्षणम्, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वस्वव्यापारान्यतरकत्वरूपकारणत्वाभ्युपगमान् न यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतेर्व्याकोपः । न श्रुतमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सखे कुठारस्य छिदासाधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारोऽपि नश्येदिति कुठारदृष्टान्तेनापद्येत, तदा यागजन्या काचिच्छक्तिपूर्वमस्तु, शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वं न विरुद्ध्यते, औष्ण्यव्यवहितेऽप्यप्रौ दाहकत्वं दृश्यते । यथाऽङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तार्यात्मन्यनुवर्तिष्यत इति साधु श्लिष्यते । तस्मात्सिद्धं मीमांसकाभिमतं फलप्राप्तकमपूर्वमिति ।

४० अपूर्वाणामनेकत्वम्—श्रुत्याधिकारविधौ कर्मणः फलसाधनता बोध्यते ‘यागेन स्वर्गं भावयेत्’ इति । कथं विनश्वरेण यागेन भावयेदित्याकाङ्क्षायां ‘अपूर्वं कृत्वेति सनाधीयते । कथमपूर्वं क्रियेतेति पुनरपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति । तत्रापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्—फलापूर्वं, समुदायापूर्वं, उत्पत्त्यपूर्वं, अज्ञापूर्वं चेति । येन स्वर्ग आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अमावास्यायामाग्नेयादीनां त्रयाणां यागानामेकः समुदायाः, पौर्णमास्यामपर इति तयोर्भिन्नफलायोः संदृश्य फलापूर्वोऽस्मभक्त्वायोगात्तदास्मभय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं फल्प्यते, तत्समुदायापूर्वम् । तादृशसमुदायापूर्वनिर्वहणाय समुदायघटकानां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणपरिचयेन संदंननासम्भवात्, आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजयानौः प्रलोकं त्रीण्यपूर्वा-

प्युत्पद्यन्ते । एवं दर्शं आमेयादिव्यागत्रयेण पृथगुत्पत्त्यपूर्वाण्युत्पद्यन्ते इति कल्प्यते, तेषां चापूर्वाणामङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेः, अनेकक्षणवर्तिनां चाङ्गानां सङ्घातासम्भवेन तत्तद्दङ्ग-
जन्यान्यनेकान्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, तानि चाङ्गापूर्वपदेन व्यपदिश्यन्ते । एषाऽपूर्वप्रक्रिया
“चोदनापुनरात्मः” इत्यधिकरणे भेदलक्षणे तत्तन्मीमांसाग्रन्थेषु साकल्येन समाकलनीया,
सुधीभिः ।

४१ ऋत्वर्यविचारः—एवंविधापूर्वसाधनानि यानि कर्माणि विधीयन्ते वेदे, तेषु
कानिचित्पुरुषार्थानि कानिचित्कत्वार्थानि । “यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा-
विमक्तत्वात्” इति सूत्रेण शास्त्रानपेक्षेच्छ्रावियमान्यकभावनांशकत्वं पुरुषार्थस्य लक्षणम् ।
कत्वार्थो हि शास्त्रादेव गम्यते, यस्मिन् कृते पुरुषस्य प्रीतिर्भवति स पुरुषार्थः इति तयोः
स्वरूपे । पुरुषार्थभिन्नत्वं ऋत्वर्यलक्षणं, कत्वार्थो हि क्रतुमुपकरोति, उपकारश्च साद्रुण्य-
सम्पादनम् । पुरुषार्थस्तु क्रतुप्रवेशमन्तराऽपि पुरुषमुपकरोति, पुरुषोपकारश्च साक्षात्—अदृष्ट-
द्वारा वा पुरुषप्रीतिसम्पादनम् । दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च पुरुषार्थाः । न हि दर्श-
पूर्णमासाभ्यां फस्यचित्कतोरुपकारः सम्पद्यते, तयोरेव क्रतुत्वात्, नापि गोदोहनं क्रतूप-
कारकम्, तद्भावेऽपि चमसेन क्रतूपकारसिद्धेः । किंतु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गस्य, गोदो-
हनेन पशूनां च सम्पादनात्पुरुषप्रीतिसिद्धिः । प्रयाजादयस्तु ऋत्वर्याः, न हि प्रयाजादिभिः
पुरुषस्य कश्चित्प्रीतिविशेष उत्पद्यते धेनौते पुरुषार्था भवेयुः । किंतु दर्शपूर्णमासरूपक्रतुज-
न्यापूर्वसाधकतया क्रतोरेवोपकारकाः । अन्यानि पुनः कानिचित्पुरुषार्थानि च कत्वार्थानि
च भवन्ति, यथा—अनुत्तबदननिषेधः । पुरुषेणोद्यमानमनुत्तं प्रत्यवायमानादयति । दर्श-
पूर्णमाससंबुक्तेन पुरुषेण चोच्यमानमनुत्तं क्रतोरेपि वैगुण्यमापादयति, पुरुषमपि प्रत्य-
वायमाजं करोति । एतं च ऋत्वर्यपुरुषार्थयोर्विवेकं विज्ञायानुष्ठितानि कर्माणि श्रेयो जन-
यन्तीति भगवाञ्छैमिनिः प्रयुक्तिलक्षणे आदित एव निर्णिताय “अथातः ऋत्वर्यपुरुषार्थ-
योर्जिज्ञासा” इत्यादिना ।

४२ अङ्गविचारः—एवंविधैश्च क्रतुभिः पूर्वोक्तापूर्वं जननीये यानि पुनः साक्षात्प्र-
मर्या वा सहकारीणि भवन्ति तान्यङ्गानीत्याचक्षते मीमांसकाः । अङ्गत्वं च परोदेशप्रवृ-
त्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वम् । परः स्वर्गादिः, तदुद्देशेनामेयादिव्यागादौ यः प्रवृत्तः पुरुषः तत्कृ-
तिविषयत्वमङ्गानामस्तीति लक्षणसङ्गतिः । न चैतदप्रधानेत्वतित्यन्तमिति शङ्क्यम्, अफ-
लत्वेन विशेषणीयत्वात् । प्रधानानि हि फलवन्ति, तत्सन्निधौ पटितानामफलानामेव ह्यङ्ग-
त्वम् । “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्” इति हि न्यायः । न च प्रयाजाद्यङ्गानामपि “धर्मो
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यत्प्रयाजानूयाजा इत्यन्ते, धर्मं यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै, यदाङ्गे
चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृष्टे” इत्यादिना फलसम्बन्धबोधनात्कथमेवामङ्गत्वम् इति वाच्यम्,

“द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इत्याधिकरणे ऋत्वर्थानां ऋतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावात्फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वेन फलश्रवणमर्थवाद् एवेति सिद्धान्तितत्वात् । स्पष्टं चैतत्—“शेषः परार्थत्वात्” इति सूत्रे शेषलक्षणे । वस्तुतस्तु—प्रधानभूतयानादेरपि फलं प्रत्यङ्गत्वादिष्टमेव तत्र लक्षणगमनम् । तथा च सूत्रम्—“कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्” इति ।

४३ अङ्गद्वैविध्यम्—तानि पुनरङ्गानि द्विविधानि—आरादुपकारकाणि, सन्निपत्योपकारकाणि चेति । प्रधानजन्यापूर्वसहकारीण्यङ्गान्यारादुपकारकाणि, यथा—दर्शपूर्णमासयोराघारप्रयाजाज्यभागादीनि, पार्वणहोमनारिष्टहोमानूयाजपत्नीसंयाजादीनि च । साक्षात्परम्परया वा कर्मस्वरूपनिष्पादकानि सन्निपत्योपकारकाणि निर्वापप्रोक्षणपरावपथनाधिपनपेपणादीनि । अङ्गत्वबोधकानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्वानसमाख्यारूपाणि पद, तानि चोत्तरोत्तरं दुर्बलानि पूर्वपूर्वं प्रवळानीति विस्तरोऽन्यत्र ज्ञेयः ।

४४ कर्मैकत्वम्—वेदे भूयसः शाखा भिन्नाः । तत्र तत्र चोद्यमानान्यग्निहोत्रादिकर्माणि किं भिद्यन्ते, उत सर्वशाखास्त्रैकमेव ? इति विचारे शब्दान्तराभ्यासगुणादिभिस्तत्तच्छाखागतानि कर्माणि भिद्यन्ते इत्युदितां शङ्कां परिहरत्याचार्यो भगवान्जैमिनिर्भेदलक्षणे “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” इत्यादिना । ततश्च कर्मण एकत्वे सिद्धे “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यनेन स्वपितृपितामहादिपरम्पराप्राप्तशाखाया एवाध्येयतया तत्तच्छाखागतविधीनां तत्तदध्यायिपुरुषान् प्रत्यहातद्वापकत्वेनार्पयन्धात्वशाखागतकर्मानुष्ठानेनैव पुरुषार्थसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा ।

४५ प्रकृतिविकृतिविवेकः—तानि कर्माणि कानिचित्प्रकृतिभूतानि । कानिचिद्विकृतिभूतानि । यत्र समप्राङ्गानानं सा प्रकृतिः, विशेषाङ्गोपदेशो यत्र सा विकृतिः । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । सा प्रकृतिस्त्रिविधा—अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेष्वन्यैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातमुपदिष्टम् । अग्निहोत्रं होमनां प्रकृतिः, इष्टिः सर्वासां सौर्यादिकाम्येष्टीनां क्षीष्णीयादिसोमाङ्गेष्टीनां च प्रकृतिः, सोमत्वग्निष्टोमसंख्याकन्वोतिष्टोमाख्यः सर्वासामुत्तरासां संस्थानां प्रकृतिः । तत्राग्नीषोमीयपशुयागः सोमाङ्गभूतः साक्षात्पशुपभवद्रव्यकत्यादर्शेष्टि—सांनाप्ययागविकृतिभूतोऽन्येषां सबनीयप्रभृतीनां सर्वपाशुकानां प्रकृतिः । ‘प्रकृतिषद्विकृतिः कर्तव्या’ इति न्यायः । गृह्येऽपि गृह्यपरिचरणम्, पार्वणश्यालीपाकः, पार्वणनित्यादीनि होमेष्टिपिण्डपितृयज्ञादिप्रकृतिकानीति विभावनीयम् ।

४६ नित्यनैमित्तिकादिविचारः—एतानि श्रुतिविहितानि कर्माणि प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमापद्यन्ते—नित्यानि, नैमित्तिकानि, काम्यानि, प्रतिषिद्धानि चेति । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादिवाक्यविहितानि नित्यानि । नित्यत्वं चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वम् । “यस्याहिताग्रेरग्निर्गृह्यन् दहेत्सोऽ-

मये क्षामयते पुरोडाशनष्टाकपालं निर्वपेत्, प्रस्ते स्नायात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
त्युप्रे जाते" इत्यादिवाक्यविहितानि नैमित्तिकानि, गृहदाहप्रहणपुत्रजननादिनिमित्तेषु तेषां
विधानात् । यद्यपि नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायापादकत्वस्याविशेषेण नित्यत्वं प्रसज्यत
एव, तथापि जीवनादिनियतनिमित्तकानि नित्यानि, गृहदाहाद्याकसिकनिमित्तकानि नैमित्ति-
कानीति तयोर्विवेकः । "चित्रया यजेत पशुकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः,
वृष्टिकामः फारीयां यजेत" इत्यादिवाक्यविहितानि काम्यानि, उक्तफलोद्देशेन विहित-
त्वात् । "तस्मान्मलवद्वाससा न संधेत् न सहसीत न तस्याभ्रमयात्, न सुरां पिबेत्,
न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादीनि निषिद्धानि । तत्र काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्ति-
कानुष्ठानेनानुपद्रिकं स्वर्गादिफलं सत्त्वशुद्धिद्वारा विविदिपोत्पादनपुरःसरं ब्रह्मज्ञानमपि
समासाद्यत इति सिद्धान्तः कृतधियाम् । तत्र काम्ये कर्मणि सर्वाद्दान्युपसंहर्तव्यानि, अङ्ग-
वैकल्येनानुष्ठीयमानं काम्यं कर्म न जातु फलं प्रसोप्यति । नित्येषु तु यदा यावन्त्यङ्गानि
शक्तोत्पुपसंहरतुं तदा तावद्भिरुपेतं प्रधानं कुर्यन्नपि फलाय कल्पते ।

४७ गौणमुख्यविचारः—एवं धृत्युक्तेषु कर्मसु प्रधानं याऽङ्गं वा यन्मुरयतया ध्रुयते,
तदेव च महता प्रयत्नेनानुष्ठेयम् । सर्वथा तदलाभे शास्त्रोक्ताः प्रतिनिधयः समाहर्तव्याः ।
ते च मुख्यसुसदृशा एव, तथापि सुसदृशलाभे मन्दसदृशं नोपादेयम् । वैकल्पिकयोर्मुख्य-
चोरेकेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारो भवति, तदा वैकल्पिकं मुख्यान्तरं नोपादेयम्,
किन्तु प्रकान्तपूर्वद्रव्यस्य सुसदृशमेव धत्तु प्रतिनिधातव्यम् । क्वचित्सुसदृशवस्तुसम्भवेऽपि
वचनमलादसदृशमपि प्रतिनिधीयते, यथा "यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिपुणुयात्"
इति । स्पष्टं चैतत्सर्वमधिकारलक्षणे ग्राह्यां नीमांसायाम् ।

४८ कर्माधिकारनिर्णयः—जसिंश्च वैदिके कर्मणि त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारो न शूद्रस्य,
श्रौतस्य चाग्निसाध्यत्वात्, अग्नेःसाधनसम्पाद्यत्वेनाधानस्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमावधीत,
ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति प्रयागामेवानुशिष्टत्वेन शूद्रस्याधानाभावात् । कर्म-
णोऽर्धज्ञानसाध्यत्वेनार्थज्ञानस्य चाध्ययनसम्पाद्यत्वात्, अध्ययनस्य चोपनीताधिकृतत्वात्,
उपनयनस्य च "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्" इति त्रैवर्णिकानामे-
वानुशिष्टत्वामशूद्रोऽधिक्रियतेऽध्ययनादाविति साधितमेतत्पुरस्तान् । "पशु ह वा एतच्छ्रम-
ज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमोपे नाभ्येतव्यम्" इति वचनायस्य समीपेऽपि नाभ्येतव्यं, स
कथं स्वयमश्रुतं शूद्रो वेदमधीयीत । न च स्वाध्यायविधिना शूद्रस्याध्ययनेऽनधिकारेऽपि
"स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिशेषेण चातुर्वर्ण्ये प्रवृत्तो विधिः स्वर्गकामस्य शूद्रस्याप्यर्थज्ञान-
माक्षिपतु, तदर्थं चाविहितेनाध्ययनेन योपायान्तरेण वा विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियतां कर्मणि
शूद्रः इति धाच्यम्, ऋतुविषयो ह्यग्नेश्चाऽनुपपत्त्या विचार्यतेमाक्षिपन्ति, यदा तु स्वाध्या-

“मोधमन्नं विन्दते अप्रचेताः सुखं ब्रवीमि वृथ इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी ॥”

(ऋ० सं० ८।६।२३।१)

इत्यवदाने (३)

“धन्वन्निव प्रपा असि”

इति प्रपाप्रवर्तने (४)

“आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेमिर्थशनिमं नो भागवेयं जुपस ।

वृत्तां जहुर्मानुलस्येव योपा भागस्ते पैतृष्वस्येथी वपामिव ॥”

इति मानुलकन्यापरिणये (५)

५१ मीमांसाशास्त्रम्—भगवत्या श्रुत्या यागादीनां स्वर्गादिसाधनत्वे प्रतीयमाणे कथं यागोऽनुष्ठेयः, कानि च तद्गानि, किमत्र प्रधानम्, कर्मणः प्रयोजनं किम्, कश्चात्राधिकारी, कथमूहः कार्यः, क्व वा वायोऽनुसरणीयः, इत्यादयः शङ्काः समुत्पद्यमानाः प्रतिवृत्तन्ति वैदिकस्य कर्मणोऽनुष्ठानमिति सर्वथा महतीयमनर्थपरम्भरा कर्मानुतिष्ठान् सूनू तत्फलं च प्रेषन्तु वैदिकानहर्निशं वाघत इति निपुणं निभालयन् भगवान् सर्वतद्व्यस्ततः सर्वशशित्वामणिसंनिनिराचार्यश्चतुरध्यायात्मकेन सङ्घर्षकाण्डेन समं द्वादशलक्षणीं धर्ममीमांसां प्रणिनाय । तत्र नैकविधान्विषयान् प्राप्तपूर्वपक्षप्रत्याख्यानपुरःसरं तैत्तिरीयनितरनुद्विसाधारणैर्न्यायजालैर्निर्णीयं दयारसवशंशब्दधिराय स्वस्वधर्मण्यंवाचकार वैदिकवर्गम् । धर्ममीमांसा, कर्ममीमांसा, अध्वरमीमांसा, पूर्वमीमांसा, पूर्वतन्त्रमित्येतदस्य शास्त्रैस्त्वान्तर्यान्तरम् । अत्र हि षोडशध्यायाः । तत्रादिभेदे द्वादशस्यध्यायेषु निर्णीतानेषु विषयान् क्रमशो भन्दमतीनां बुद्ध्यवरोहयेतस्ततो विप्रकीर्णान् पुनश्चतुर्लक्षण्या विमशेयाम्बभूव । स एष चतुरध्यायात्मको ग्रन्थः सङ्घर्षकाण्डमित्याख्यायते । तत्र प्रथमं द्वादशध्यायेषु यथासङ्घर्षप्रमाण, भेदः, शेषत्वं, प्रयुक्तिः, क्रमः, अधिकारः, सामान्यातिदेशः, विशेषातिदेशः, ऊहः, वाधः, तन्त्रं, प्रसङ्गश्चेति द्वादश पदार्थाः

धम् लक्ष्यन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादानां एकामित् एकामेव अहुर पापवान् पुरथ अभिवात् अभिगच्छति । सत्त्वेव करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच जायो तस्य मनुष्यस्य रक्तं स्वभयिता निरोधकोऽपि उपमस्य समीपभूतस्य आयोनिके स्थाने पथा आदित्यलपस्य सस्य रक्षीत्या निगमं विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये घर्तमाने धरणेपुदनेषु तस्मां विदुदात्मना तिष्ठति अनेन लोकजयवर्तित्वमिति ॥

१ अदातार दूपयति—अप्रचेता अप्रकृतज्ञान दाने चेतो मनोयस्य न भवति समोर्षं व्यर्थमेवाहं विन्दते लभते । विदुः लभे तौदादिकः ‘श्रे सुवाकीनाम्’ (पा सू ७-१-५५) इति सुमागम् । इदं सर्वं यमार्थमेवेति ब्रवीमि, शरीररहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किन्तु तस्य पुरुषस्य स्वयंशुद्धं वध एव अत्र परामुदात्तं तच्छब्दस्य वधस्तमानाधिकरण्यत्वात् पुष्टिगता । यथा—‘गिरणी’ इत्यत्र यत्नमे स एव करोति । अथवा स विदुःको वध एव यं पुरुष अर्थमण उपलक्षणमिदं सर्वान् देशान् अर्थमादीन् न पुष्यति इति प्रदानेन न पीपयति नो नापि सखायं समानप्रदानमन्यागतमिति विमन्कर्षं च न पीपयति एष पुर्ये देवादिकं यच्छब्दाध्याहातदनिघात अत एव केवलाद्यो अदे सुष्यजातविति िनि अत उपधात्पक्षेण शुद्धि कालमसाधिमन्मथुनाय स केवलाद्यो भवति केवलपापवान्भवति अपमेव केवल तस्य शिष्यते नैहिकं मानुष्मिकमिति । तस्मात्पापान्धविहातव्यमित्यभिप्राय —सायणभाष्यम् ॥

२ शास्त्रस्येति पठ्या पाचकत्ववर्तनधोऽयं धर्ममीमांसेत्यादि सर्वं पदजातमेतच्छास्त्रवाचकत्वान्तर्यान्तरम् (पर्याय) इति योजना ।

सप्रपञ्चं निरूपिताः । तदिदं धर्मशास्त्रं फलसूत्राख्यं, प्रयोगशास्त्रं चेत्युभयं धर्मण इतिकर्तव्यतां दर्शयति । यथा चोक्तम्—

“धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ १ ॥ इति ॥

गर्हपिंजैमिनिप्रणीतमीमांसाशास्त्रमिदम् श्रीमद्गुपवर्पाचार्यभर्तृमिश्रप्रवरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभाकरजुरारिमिश्रपार्थसारथिमिश्रशालिकनाथखण्डदेवसोमनाथशम्भुभट्टानन्तभट्टप्रभृतिभिः सर्वदर्शनपारावारपारदृशभिवृत्तिभाष्यवार्तिकदीपिकारहस्यप्रभृतिभिरूहापोहविचारपरिशुद्धैः प्रवन्धरैः परं किल कोटिं प्रचयस्य समारोपितम् ।

५२ यज्ञनिरूपणम्—देवक्रणापाकरणाय योऽयं यज्ञः प्राक् प्रत्यपादि, तस्यैव निरूपणाय साकल्येन प्रवृत्तं पूर्वकाण्डम् । यज्ञमेव च व्यावर्णयितुं मीमांसाशास्त्रं प्रावर्तिष्ट । यज्ञविषय एव वेदवाक्यान्मुदाहृत्य न्यायेन निर्णयन्ते मीमांसायाम् । नैतावता मीमांसाया यज्ञ एवोपयोगो नान्यत्रेति धर्मितव्यम् । व्यावहारिकेष्वपि परःशतेषु विषयेषु योजयितुं मीमांसान्यायाः शक्यन्ते । न हि जायावर्थं कृतं मधुरान्नं परसनां प्राप्य विपरीतं भवति । लौकिकेष्वपि राजकीयनियमादिषु तत्र तत्र मीमांसान्यायायुपयुञ्जन्ति विचारचातुरीधुरीणाः । स चायं यज्ञशब्दः “यज्ञि देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु” इति धातुना व्युत्पाद्यमानो ज्ञानयज्ञध्यानयज्ञद्रव्ययज्ञतपोयज्ञमन्त्रयज्ञज्ञादीन्भिदधानोऽपि ज्योतिष्टोमादिश्रौतयज्ञेष्वेव रूढतमः । स तावद्यज्ञ एकविंशतिसंस्थः सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, सप्तसोमसंस्थाश्चेति । अथनाकर्मसर्पबल्याश्वयुजीकर्मप्रत्यवरोहणाष्टकापार्वणमाध्यावर्परूपाः सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, आधानामिष्टोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्याप्रयणनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीरूपाः सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमासग्निष्टोमोक्त्यपोडशिवाजपेयातिरात्राग्नोर्यामरूपाः सप्त सोमसंस्थाः । इमाः सोमसंस्थाः आश्लिकमशार्दया सप्त भवन्ति । मीमांसकाः पुनः—अग्निष्टोमः, लक्ष्यः, पोडशी, अतिरात्र इति चतस्र एव संस्थाः सङ्गिरन्ते । अत्यग्निष्टोममग्निष्टोमे, वाजपेयं च पोडशिनि, अग्नोर्यामं चातिरात्रेऽन्तर्भावयन्ति । तदिदं पुनराध्वरिकं कर्म चतुर्विधं—एकाहसाध्यं, अहीनं, सप्तं, उभयात्मकं चेति । तत्र ज्योतिष्टोमाद्य एकाहसाध्यकृतवः, एकमुत्याकृतं तेषां लक्षणम् । द्विरात्राद्येकादशरात्रान्ता अहीनसंहका गोस्तोमायुष्टोमपौण्डरीकादयः, लक्षणं च तेषां यजतिचोदनाचोदितत्वे सत्यनियतसङ्घातकयजमानकत्वम् । त्रयोदशादि सहस्रवर्षमुत्याकं रात्रिसत्रगवामयनकौण्डपाव्ययनादिकं सप्तम्, तल्लक्षणन्तु—आस्तोनापायिचोदनाचोदितत्वे सति बहुयजमानकत्वम् । द्वादशाहमुत्याकं तूर्भर्दात्मकम् ।

(५) प्रकृतप्रकरणविमर्शः ।

५२ वैदिकानां प्रवृत्तिः—अथ सानान्यतो वैदिकं प्रमेयगुपवर्ष्यं प्रस्तुतप्रवन्धप्रका-

१ द्वादशमुत्याकं तु सत्राहीनोभयात्मकमित्यर्थः, किञ्चिद् द्वादशाहं सप्तं किञ्चिदहीनमिति भावः ।

याध्ययनोपात्तविद्यांश्चैवर्णिकांश्चमन्ते, तदा तैरेव निराकाङ्क्षत्वात् चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्ति । तस्मात्त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः कर्मणि ।

४९ स्त्रीणामधिकारः—ननु शूद्रस्थाध्ययनाधिकाराभावेन कर्मानधिकारवत् स्त्रीणामपि कर्मस्वनधिकारः । युक्तं चैतत्, स्वर्गकामादिवाक्ये पुंलिङ्गनिर्देशात् । कर्मणां द्रव्यसाध्यत्वेन स्त्रीणां “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः” इति स्मृत्याऽधनत्वाभिधानाद्येति चेन्न, तत्र स्वर्गकामपदेन पुंसवस्यातिवक्षितत्वात् । उद्देश्यगतं पुंस्त्वैकत्वादि न विवक्ष्यते । यथा—ग्रहैकत्वादि । न च निर्धनत्वमनधिकारे तन्नम्, फलकामनायाः प्रयोजकत्वात् । दानकाले “धर्मे च, अर्थे च, कामे च, नातिवरितव्या” इति संवादकरणाद्गृहनेनैवासाधनधरत्वात् । अथैवं स्त्रिया अधिकारे सिद्धे स्वातन्त्र्येणैव तस्याः कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्, कस्तां निरोद्धु-मीष्टे; इति चेन्मैयम्—“क्षौमे वसतानां जायापती अग्निमावधीयाताम्” इत्यादिना दम्पत्योः सहैवाधिकारनिरूपणात् । उभयोः पार्थक्येन कर्मानुष्ठाने क्रतोर्वैगुण्यनापत्तेः । तथाहि—तत्र तत्र कर्मणि पश्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमाम्नायते । तत्र यजमानप्रयोगे पश्यवेक्षणं लुप्येत, पत्नीप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येत । अतो द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्य-श्रैक्यं विरुद्धते इति वाच्यम्, “अग्नीपोमौ देवता” इत्यत्र यथा देवतात्वं व्यासव्यवृत्तिः, तथा कर्तृत्वमपि दम्पत्योर्व्यासव्यवृत्तिः, एकमेवेत्यङ्गीकारात् । आज्यावेक्षणादिकर्मसु पुन-र्यावदुपयुक्तं तावत्तादाहिकमध्ययनं स्त्रीभिः कार्यम् । यथा रथकारेणाश्वधाने । “वर्षास्तु रथकार आदधीव” इत्यत्र त्रैवर्णिकस्य शिष्टोपजीवित्वप्रतिषेधाद्त्रैवर्णिक एव कश्चन सौधन्वनापरपर्यायो नादिव्येण करण्यां जातः प्रतिभोमसंकरो जातिविशेषो रथजीवी रथ-कारसंज्ञक आधानाधिकृतत्वेन निर्दिश्यते । शब्दबलाच्च तस्याध्ययनादायनधिकृतस्याप्याधाने-ऽधिकारः प्राप्नोति । सच्च विधीयमानमाधानं स्वमात्रोपयुक्तमध्ययनमर्थादाक्षिपति । एवमेव “व्रातुभयं रौद्रं चर्हं निर्धपेत्” इति प्रकृत्य “एतया निपादस्वपतिं राजयेत्” इत्यनेन निपा-दस्वपतेर्यजनाधिकारो दृश्यते । तत्र षष्ठीसमासे आश्रीयमाणे लक्षणा प्रसज्येतेति निपाद एव स्वपतिरिति सामानाधिकरण्यात् व्युत्पत्तिराश्रिता । तत्रश्च रौद्रेतिमात्रोपयोगिन्यध्ययने-ऽ-धिकार आक्षेपाद्भवत्ये । सर्वमेतदधिकारलक्षणे निर्णोतम् ।

५० वेदव्यवहारः—सोऽयं मन्त्रशास्त्रात्मको वेदः पूर्वकाण्डे यद्यमेव संप्रपञ्चमुपव-र्णयन्नुपक्षिणः । नैतावताऽन्यानेहिकामुष्मिकव्यवहारगोचरान् विषयान् न प्रतिपादयति, येन स व्यवहारमात्रप्रधानैर्नाद्रियेत, किन्तु दत्तपुत्रस्त्रीकारदायविभागस्तप्तमर्वाद्वापालनाश्र-दानप्रपाप्रवर्तनमातुलकन्यापरिणयनप्रसूतीन् सर्वजनोपकारकान् विषयान् विधिमुखेन निषे-धमुखेन वा प्रतिपादयन् भगवान् वेदकल्पद्रुमः कथं नु नाम सचेतसामनादरणीयताभाव-हेत् । तत्र फांश्चिद्विषयान् सङ्केपत उदाहरिष्यामः ।

“न हि ग्रन्थारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्त्वा उ ।

अर्धाचिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीपाकेतु नर्यः” ॥ (ऋ०५।२।७)

इति वृत्तफे (१)

“अत्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिय सनये धनानाम् ।

जायेव पले उशती सुवासा उया हुस्त्रेय निरिणीते अंसेः” ॥ (२।१।८)

“अविशेषेण पुराणा दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनाना विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽनवीत् ॥” (निरुक्ते अ० ३ सं० ५)

इति च दायभागे (२)

“सप्त मर्यादाः कवयस्तातक्षुस्तानामेकामिदुर्भ्यद्गुरो गात् ।

आयोहं स्क्रुम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्यौ” (ऋ०७।५।३।६)

इति सुरापानादिसप्तमर्यादापरिपालभे ।

१ पूर्वसायुक्त एवार्थाऽन प्रपश्यते—अरणोऽरममाणोऽन्योदर्यं मुशेव सुयतम सन् प्रभाव पुनरत्वेन प्रह्नाप मनसा मन्त्वा उ मनसापि मन्त्वो न भवति । अथा चित् अपि च सोऽन्योदर्यं श्रेय इत् सप्तानमव पुनरेति प्राप्नोति । अतो वाजो अक्षयान् अमीपादं शत्रूणामभिभविता नव्यो नवगात पुनो नोऽस्मान् आप्तु आगच्छतु ॥

२ अत्रातेव आत्रादितेव पुंस पित्राचीन्प्रतीची सखीयस्यानात्प्रतिभिरुत्तमुची सती एति गच्छति, यथा लोके आत्रादिता योमिस्त्रोचितवासोक्तद्वारादिलाभाय पितृनेति सति आतरि य एवोचितप्रदानादिना सम्भक्तौपपत्ति, उदनावात्फिरास्त्रेव प्राप्नोति । यद्वा सति सत्रातरि स एव पितृ पिण्डदानादिक सन्तानकृत्व करोति, तस्याभावात्स्वयमेव तत्त्वत्तु पित्राचीन् गच्छति, उदरदियमुपा अपि स्त्रोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशादा नायथा पितृभूत सूर्यमाभिगुह्येन गच्छति, अपयेको दृष्टान्त । तथा धनाना सनये गर्तारुगिय गर्तारोहिणी-वैश्वरो दृष्टान्त । गर्त इति गृहनाम इदरोगर्त इति तन्नामत्रु पाठान् । अत्रौचित्येन रात्रपुत्र्य न्यायनिर्णत-भिधापिष्ठित स्थानमुच्यते, तद्गरोहतीति गर्तरिक् । यथा लोके पाचिद्वत्तर्भर्तृया योपिद्वाना सखीयविषयाना सनये लानाय गर्तारगच्छति ता तु सभ्या विशर्म यदीय रिक्प लभते वेदसै सन्तान्य वदीय धन वितरन्ति तमेयमपि धनाना शीणनसाधनाना प्रवाद्याना सनये लामाय गर्तारपाश सूर्यनिवासस्थानगरोहति । देश विशेषानारमपेक्ष्यैव दृष्टान्तितम् । किंच पले उशती वामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना खण्डुता पूर्व रभोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती ज्ञानानन्तर शोभनवस्त्रामरणे शोभमाना विशेषेण पतिं मानाय चाक्ष री येन सह सखीइते, तमेयमुपा अपि नैरीतान्-ववारेणाहृतत्वात् मलिनवस्त्रानामि प्रभाते स्वतेजसावृत्त्वात् हवसता सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साक यत्रीतमाना हृक्षेव हसनेव अथ दन्तस्थानीयानि रूपानि नील-पीतादीनि, यद्वा निरुप्यमाणानि पदार्थजातानि निरिणीते नितरा रिणीते यमयति प्रकाशयतीत्यर्थ । यथा लोके अविशेषणीया योमिद सिवत्व्यानेन दन्तान्विश्रुते तमेयमपि सर्वाणि रूपानि प्रकाशयतीत्यर्थ । अथ मन्त्रो निरुक्ते स्वयं व्याख्यात —अत्रात्केव पुंस पितृनेल्लभिगुसी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तौ रोहिणीव धनदामाय दाक्षिणात्रीयती रामाश्यापुर्णगाते सत्यसगरो भवति त तत्र थापुत्रा थापतिवा सारोहति ता तत्रा-शैरप्रन्ति ता रिक्प लभत इति । जायेव पले वामयमाना सुवासा शत्रुवालेपूया हसनेव दन्तान्विश्रुत इति ॥

३ ववयो मेवायिन श्रपय सप्तमर्यादा कामलेभ्य क्रोधनेन्यथोत्पिता । पानमक्षा क्रियो गृहया दृढ पादपमन्यवृपगमिते सप्त मर्यादा । यद्वा श्रेयं गुरुतत्पारोहणं प्रकृत्या सुरापानं दुष्कृतकर्मण पुन पुन सेवा पातकेऽस्तौपमिति निरुक्ते विद्विद्य सप्त मर्यादा भवस्थिता । ततश्च तद्वति करोतिकर्मा सुपु कपनीया-

शनप्रयोजनादिकं परामृशामः । तत्र तावद्विदुषां त्रिधा किल प्रवृत्तिर्दृश्यते वैदिकग्रंथनि-
रीक्षणे । तत्रैके—प्रकृतिप्रत्ययादिसंशोधनपुरःसरमर्थमनुसन्धाना व्याकरणपरिपूततां वैदि-
कग्रन्थानां निश्चेतुं यतन्ते । अन्ये पुनरैतिह्यान्येपणे प्रणयमायध्रंतो वैदिकप्रबन्धेषु हरि-
श्चन्द्रप्रमगन्दादिविषयकान् भूयस इतिहासान् शृण्वन्तः पारिप्लवानि पठन्तः इतिहासमेव
सूक्ष्मेक्षिकया विमृशन्ति । अपरे तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तानाचारान् निषेकादिसंस्का-
रान् अभिष्टोमादिसंस्थाः यागहोमदानानि च साध्यसाधनेतिकर्तव्यतानिर्णयपुरःसरं मन्त्रार्थ-
वादादिभिः प्रमिमाणाः वैदिकग्रन्थानालोडयन्तो दृश्यन्ते । त्रिविधांश्चैतान् परीक्षकानुदाज-
हार भगवान् यास्काचार्यो निरुक्ते—“तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च”
(१-१२-२) “त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः” (२-१६-२) “तत्रैतवाशिका वेदयन्ते—
त्रिंशदुक्तथात्राणि माध्यन्दिने सचन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काले एकेन प्रतिधानेन विवन्ति
ताम्यत्र सरांस्युच्यन्ते” इत्यादिना (५-११-१)

५४ यजुर्वेदद्वैविध्यम्—तत्र यज्ञादिकर्मणां बाहुल्येन यजुर्वेद एव वर्णनमुपलभ्यते ।
स च यजुर्वेदः शुद्ध-कृष्णभेदेन द्विधा विभज्यते । तत्र शुद्धयजुर्वेदो भगवता याज्ञवल्क्येन
भगवन्तमादित्यमुपस्थाय वाजीरूपधरात्तस्माद्ध्यगामि । व्यासादधीतं यजुर्वेदं नैका-
द्विच्छ्रयानध्यापयति भगवति वैशंपायनेऽकस्मात्प्रसक्तं घालग्रहहत्यादिदोषमपाचिकीर्षवः
शिष्या गुरुणाऽनुज्ञाया उग्रं तपश्चेरुः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव इति प्रथाऽऽसीत् । तान-
वजानन्निव याज्ञवल्क्योऽहमेक एष तपश्चरिष्यामि इति सावष्टम्भमुद्गलप । ततो ब्राह्मणा-
वधीरणात्कुपितेन वैशम्पायनेन “मत्तोऽधीतं यजुर्विसृज्यताम्” इत्याह्नतो याज्ञवल्क्यो गुरो-
रधीतं यजुषां गर्भं छर्त्विता निष्क्रान्तः सन्नपराणि यजूंषि गवेपयन् भगवन्तं त्रयीमयं सवि-
तारमुपतस्थे । अधान्ये ऋषयस्त्र्यर्चयित्वा यजुर्गणांस्त्रितिरिपक्षिरूपेणाजक्षन् । सा शाखा
तैत्तिरीयेति मप्रये । याज्ञवल्क्येन तेजोमयात्सहस्ररश्मेरधिगता शाखा शुद्धेति वाजसनीति
च जेगीयते । याजी अश्वः तद्वेपेण सूर्येण, वाजेभ्यः कैसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्यस्ता
उपविष्टा वाजसनी, वाजसनेयीत्यपि “अन्नं वै वाजः” इति श्रुतेर्वाजस्तास्य सनिर्दानं अस्ति
सोऽयं वाजसनिः तस्य पुत्रो वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः, तेनाधीता शाखा वाजसनेयी तस्या
अध्येतारोऽपि वाजसनेयिनः । याज्ञवल्क्येन च कृष्णमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यो-
ऽप्यापितः सोऽयं शुद्धो यजुर्वेदः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विविक्तत्वं चास्मिन् वेदे कृष्णयजुर्वेदा-
द्वैलक्षण्यमिति शुद्धपदं साधु सङ्गच्छते । चरकाध्वर्याविभिरधीतो वेदः कृष्णयजुःसंहकः
चरणव्यूहमाप्ये—मध्याह्ने शुद्धवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुद्धयजुर्वेदः परितस्त्रुपातः वेदोपक्रमणे
चतुर्वशीयुक्तपूर्णांमाप्रदणाच्छुद्धयजुः कृष्णपञ्चप्रतिपद्युक्तपूर्णांमासीप्रहणात्कृष्णयजुरिति वेति
श्लोकम् । तत्र शुद्धयजुर्वेदो मध्यमारत्तवर्तिन्या नर्मदाया उदीच्ये देशे बाहुल्येनोपलभ्यते नर्म-
दाया दक्षिणापथे कृष्णयजुर्वेदो भून्नोपलभ्यते ।

५५ कृष्णयजुर्वेदे कर्मणां विप्रकीर्णत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरविविक्तत्वं च—अस्य च कृष्णयजुर्वेदस्य कृष्णसंज्ञा क्रमनैरपेक्ष्येण विप्रकीर्णतया कर्मप्रतिपादकत्वात् मन्त्रब्राह्मणयोरविविक्ततयाऽऽज्ञानाच्च मिश्रत्वमित्यन्धना प्रकृता । तथाहि—संहितायाः द्वितीयकाण्डे पञ्चम-पञ्चमपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्मणं मंत्रार्थं । संहितायाः प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके—दर्शपूर्ण-मासाध्वर्यवम् । संहितायाः प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके—दर्शपूर्णमासयाजमानम् । ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽपि—दर्शपूर्णमासाध्वर्यवं याजमानं च । ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकयोः—दर्शपूर्णमासब्राह्मणम् । संहितायाः प्रथमकाण्डे द्वितीयतृतीय-चतुर्थप्रपाठकेषु तृतीयकाण्डे च, ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके च—सौमिकाध्व-र्यवम् । संहितायाः तृतीयपाठकाण्डयोः सौमिकं ब्राह्मणम् । संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्च-मप्रपाठकेऽग्निहोत्रोपस्थानमन्त्रा ब्राह्मणं च । ब्राह्मणस्य द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके—अग्निहो-त्रमन्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च । संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके, ब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डे द्वितीय-प्रपाठके—आधानमन्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च । संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके—पुनराधेयम-न्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च—ब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके—पुनराधेयब्राह्मणम् । संहिताया-ध्वतुर्थकाण्डस्य—ब्राह्मणभागः पञ्चमकाण्डे आज्ञातः, मन्त्राश्च केचित्—इति मन्त्रब्राह्मणयो-र्ध्वामिश्रणं दृश्यते संहितेति समाल्याविषये ग्रन्थे । एवमेव ब्राह्मणेऽपि—संहितायाः प्रथम-तृतीयकाण्डगतसौमिकमन्त्राणां ब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमप्रपाठकगतसौमिकमन्त्राणाञ्च ब्राह्म-णभागः संहितायाः षष्ठकाण्डे आज्ञातः इत्यादि नैतत्तिरोहितमभ्येतृणाम् । काण्वसंहिताभो-ध्यभूमिकायां चतुर्वेदभाष्यप्रणेतृभिः श्रीसायणाचार्यैरपि—

“आध्वर्यवं कचिद्धौत्रं कचिदित्यव्यवसया ।

बुद्धिगालिन्यहेतुत्यायजुः कृष्णनितीर्यते ॥ १ ॥

यास्तवस्त्वस्ततः सूर्यमारध्वास्तादधीतवान् ।

व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुद्धं तदीर्यते ॥ २ ॥

इति प्रतिपादितम् । शुक्लयजुर्वेदस्य दर्शपूर्णमासादिकर्मणामसङ्कीर्णानि प्रकर्यानीति याज्ञिकैः मुखावबोधन्येवेति न तत्र काचिदनुपपत्तिर्नाम । कृष्णयजुर्वेदस्य तु विप्रकीर्णानि दर्शपूर्णमासादिकर्मणां प्रकरणानि । एकत्रैको मन्त्रः, अपरत्र चान्यो मन्त्रः, यत्रैतत्कर्मोपयोगी मन्त्रः, तत्रान्यदेव ब्राह्मणं, इति कर्मणां विविक्ततया व्यवस्था न कापि याज्ञिकैः सुलभा-वोधा सन्दृश्यते । याः खलु यज्ञसंस्थाः एकविंशतिरनुष्ठेया ब्राह्मणैः, तास्तेकाऽपि कृष्णयजु-र्वेदे साकल्येन मन्त्रब्राह्मणाविभिः प्रकरणशो विनिवृत्ता नोपलभ्यते । ऐतिहासिकैरपि तत्तत्क-र्मणामितिहासो नैकत्रावबोधेन पार्यते । एवं नैरुक्तैरपि । यदि कस्यचित्कर्मण इतिहासो वा पदानां निरुक्तिर्वा प्रयोगविधिसम्पत्काणि ब्राह्मणानि मन्त्रा वा विशिष्टाकारतयैकप्रत्ययगोचर-तामापादयितुमिच्छेरन्, तदा महता परिश्रमेण समग्रां संहितामशेषं ब्राह्मणं निखिलमार-ण्यकं चालोढ्य सर्वं निर्णिनीपितं निर्णेतव्यमापतति । बस्तुतस्तु—कः खलु नियोक्त्या वा पद-युक्त्या वा भगवत्याः हृतेः कथमेवंनिधः पाठः ? इति । यवः सर्वहो जगदीश्वरोऽपि पूर्व-

कल्पीयानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकमेव वेदं स्मरति कल्पादाविति न तस्यापि स्वातन्त्र्यम् । यद्यमेव पुनर्नितम्पचमतयः स्वमोक्षमपहुवाना वेदस्वेदं विप्रकीर्णतादिकमुद्घपामः । यथा—

विमुलहृदयाभिषेचे रिरयति काव्ये जडो न मौर्ख्ये स्वे ।

निन्दति कञ्चुफकारं प्रायः शुष्कस्तनी नारी ॥ इति ।

तथापि तत्तत्कर्मोपयोगिमन्त्रब्राह्मणादीनां प्रकरणशो विभक्ता रचना यदि भवेत्, तदा पदपदार्थैकवाक्यतादिविचारः, इतिहासपरिज्ञानं, महाप्रकरणाधान्तरप्रकरणादिसन्दर्भविमर्शनपुरःसरमद्गप्रधानादिप्रयोगानुपूर्वीविचारश्च सुकरखयाणामपि निरीक्षकाणां भविष्यतीति मन्यामहे । तदेव प्राप्तकालमिदानीम् । नैताद्यता कैश्चिदपि ध्रुमितव्यम्, यद्यध्ययनपारायणादौ परम्परप्राप्ता पाठानुपूर्वी भव्येतेति । हं हो ! न तामानुपूर्वी विपरिणमयितुं प्रवर्तते । कः सल्लु जगतीतले स्वर्यर्षमात्रादिभिरपि वाऽऽनुपूर्व्या वा भगवन्तनाम्नायमन्यथयितुमीष्टे ? किम्वेकैकशः कर्मोपयुक्तान् मन्त्रब्राह्मणभागानेकत्र सङ्कलप्य प्रकाशयितुं प्रयत्नते । येन याक्षिकादीनां महानुपकारो भविष्यतीति धलवती नः प्रत्याशा । प्रकरणशो विभागः साम्प्रतं कथमावश्यकः इत्येतद्विद्वात्रमेवोदाह्रियते । यथा—सोमयागानुष्ठाने तत्सम्बन्धिनो विधिमन्त्रार्थवादाः, इतिर्कृतव्यताप्रतिपादको ब्राह्मणभागः आरण्यकश्चेति त्रयाणामपि ग्रन्थानां परिशीलनमावश्यकम् । तथा च साम्प्रतं संहितायां प्रथमतृतीयपत्रकाण्डेषु ब्राह्मणे प्रथमतृतीयकाण्डयोः आरण्यके च चतुर्थपञ्चमप्रपाठकयोः सोमोपयोगीत्येव वचनान्यन्विष्यान्विष्य सोमयागानुपूर्वी निर्णय सोमयागोऽनुष्ठातव्यो भवति । तत्र च महाञ्छ्रमो याक्षिकानाम् । आपातज्ञानिनां सर्वमिदं सर्वथा क्लृप्तसाध्यम् । इदानीं प्रचिकाशयिषिते ग्रन्थे सोमोपयोगीति सर्वाणि वचनजातान्येकत्र सङ्कलितान्येव इदिति समुपलभ्यन्त इति सर्वोऽपि याक्षिकः सुखमेवानुष्ठानं प्रभवेत् । ननु प्रयोगानुपूर्वीप्रतिपादनपरेषु कल्पसूत्रग्रन्थेषु जाम्बस्तु कुतोऽयं प्रकरणविभागायासः इति चेन्न—तत्र सामान्यतः प्रयोगप्रतिपादनेऽपि तत्तत्कर्मसम्बन्धिव्यर्थवादादीनामभावात्, मन्त्राणां च प्रतीकग्रहणमात्रेणैव पठनात्, अङ्गप्रधानादिपरिज्ञानस्य भूतार्थवादादिनेतिहासपरिज्ञानस्य मन्त्रार्थपरिज्ञानस्य च दुःसम्पादात्वात् ।

५६ प्रकृतग्रन्थस्वरूपम्—अत्राधानामिहोत्रविण्डपितृयज्ञाप्रयणकूष्माण्डहोमसोमराजसूयवाजपेयाश्वमेधातोर्पानमन्वृतिकर्मणां संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भाष्यगतवाक्यनिर्देशपुरःसरं मन्त्रवाक्यविभागादिष्णोसहितान्यासत्रत्रिसत्प्रकरणानि विमज्ज्य संगृहीतानि । सर्वेषामपि मन्त्राणां विचारण्यप्रणीतं भाष्यमप्यधस्ताज्जिवेशितम् ।

५७ प्रयोजनम्—किञ्च “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनाखेटं भवति” इति हि श्रूयते । सर्वैः सर्वेऽपि क्रतवो नातुष्ठानुं पार्यन्ते इति विश्वजनीनम् । ईदृशे पुनः कराले काले साकस्येन वेदाध्ययनं दुष्करम् । अर्थज्ञानं च दूरापेतम् । विधेरज्ञानेन, प्रविणविरक्षेण, अलसतया, विधेयाशक्यत्वात्, अश्रद्धातिरेकाच्च श्रोतकर्मोपयुष्ठातुं प्रायेण न भवर्तन्ते दुर्बला ब्राह्मणाः । अत एवाह वेङ्कटाधरि “आपस्तम्बः स किञ्च कलवेत्सम्भ्यगौपासतं यः” इति । तदेवं यो हि यं क्रतुं वियक्षमाणोऽपि न यत्तुं प्रभवति, तेन उत्पत्तिपादको वेदभागोऽधीयमाणस्तत्त-

म्बवचनं “सूत्रपाठक्रमो विनिमित्तो भट्टोजीदीक्षितैः” इति । तथाविधमेव सिद्धान्तकौमुदी-
मधिकृत्य व्यरचिपत श्रीढमनोरमा—शब्देन्दुशेखरप्रभृतयः प्रगल्भतमाः प्रबन्धाः श्रीभट्टोजी-
दीक्षितानां शब्दप्रभृतिभिर्व्याकरणार्थानीविहरणप्रज्ञास्यैः । सूत्रपाठव्युत्क्रमेण कौमुद्यां
प्रकरणविभागः समासतः प्रदर्श्यते, यथा—

दशमप्यन्तर्गते भ्यादिगणे—	‘इत्थ रन्’	इति (२।४।१०५)	
”	”	‘इतोत्’	इति (३।४।१०६)
”	”	‘आत्मनेपदेष्वन्तः’	इति (७।१।५)
समासप्रकरणे बहुव्रीहौ—	‘अपूरणीप्रमाण्योः’	इति (५।४।११६)	
”	”	‘केऽणः’	इति (७।४।१३)
तद्धितप्रकरणे	‘पीलाया वा’	इति (४।१।११८)	
”	‘वत्प्रत्ययस्य’	इति (७।३।२९)	
फारके	‘सम्बोधने च’	इति (२।३।४७)	
”	‘कारके’	इति (१।४।२३) इति ।	

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदीविभागाः

६० दार्शनिकोपादानम्—एवमत्राप्यनुष्ठातृणामनुष्ठानसौकर्यायानुष्ठेयक्रममनुसृत्य—

(१) आधानम्	(१७) दशहौत्रप्रकरणम्,
(२) पुनराधानम्	(१८) अप्यादितत्तद्देवताकर्मसु विनि-
युक्तानां मन्त्राणां प्रकरणम्,
(३) अग्निहोत्रम् (प्रवासोपस्थानादिसहितम्),	(१९) सवप्रकरणम्,
(४) अन्वारम्भणीयेष्टिः,	(२०) नक्षत्रसवप्रकरणम्,
(५) दर्शपूर्णमासौ,	(२१) पुरुषमेधः,
(६) आप्रयणम्	(२२) शृपालम्भः,
(७) पिण्डपितृयज्ञः,	(२३) वशागर्भदर्शनादि,
(८) सौत्रामणी,	(२४) गवामयनं (द्वादशाहादि
सवप्रकरणम्),
(९) सोमः (सौमिकब्रह्मत्वसहितः),	(२५) हौत्रप्रकरणम्,
(१०) चयनम्,	(२६) सावित्रचयनादि (नाचिकेतं, चा-
तुर्होत्रं, वैश्वसृजम्, आरुणकैतुकम्),
(११) जयादिहोमः,	(२७) उपवीतादिप्रकरणम् (उपवीतस-
न्ध्याकृष्माण्डहोमप्रक्षयज्ञप्रज्ञासा),
(१२) देविरुहवींषि,	(२८) पितृमेधप्रक्षमेधौ,
(१३) वाजपेयम्,	(२९) ब्रह्मविद्या ।
(१४) राजसूयम्,	
(१५) अश्वमेधः,	
(१६) काम्येष्टयः,	

चेति प्रकरणानि विभज्य यथोचितं मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च विनिवेशितानि । अध्य-
यन-पारायण-ब्रह्मयज्ञादा तु पारम्परिकोऽन्तदिसिद्ध एव क्रमो जागर्तीति न तत्र चोद्यलेशः
फश्चिद्वतरति । दृश्यन्ते चाद्यान्वर्वाचीनैः पण्डितैरनुप्रेयकर्मोपयुक्ता मन्त्रा मूलग्रन्थेभ्यः
छद्मत् सङ्कलिता अध्येतॄणां सौकर्याय । यथा-ऋग्वेदे-मन्त्रसंहिता ।

६१ सङ्गहीत्रभिनन्दनम्—तदेवं महता परिश्रमेण मीमांसाविद्यालयाग्निहोत्र-
शालामीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमित्यादिसंस्थाप्रतिष्ठापकैः संस्कारमीमांसाधानपद्धतिदर्श-
पूर्णमासप्रकाशाग्निहोत्रचन्द्रिकापञ्चालम्भमीमांसाप्रभृतिनैकग्रन्थप्रणेतृभिर्व्याकरणवेदा-
न्तश्रौतविद्यापारदृश्याभिर्मीमांसाशास्त्रोद्धारणगृहीतदीक्षैरग्निष्टोमाप्तोर्यामप्रभृतिश्रौतकर्मप्र-
वर्तकैर्मीमांसाशिरोमणि-सरस्वतीभूषण-प्रभृत्सुपाधिसमलङ्कृतैः किञ्चबडेकरोपाह-
श्रीवामनशास्त्रिभिः सङ्गहीतोऽयं कृष्ययजुर्वेदप्रकरणकौस्तुबीप्रबन्ध इति सुबहु किलोपकृतं
वैदिकविद्वन्निबहेषु । न केवलं श्रौतविद्याप्रवीणैः, न वा मीमांसकैः, नापि वा
वेदार्थविद्विरीदशो ग्रन्थः सङ्गहीतुं पार्यत इति सर्वथा समभिनन्दनीयं शास्त्रिमहो-
दपानां समुचितं पाण्डित्यम् । प्रशस्यतममिममुद्यमं समभिनन्द्य सर्वेऽपि भारतीयाः
पण्डिताः प्रबन्धमिममुपयुज्जानाः सफलयेषुः श्रमं शास्त्रिवर्याणामिति बलवदाशासहे ।

१८५९ ईश्वरनामध्वरसरकार्तिकसुविप्रतिपत् ।

श्रीजगद्गुरुशङ्कराचार्य
संस्कृतपाठशाला,
शा० ४१११३७, धारवाड

नागेशशास्त्री उष्पिनवेङ्कगिरिः

(कृष्णपञ्चदशप्रकरणकौमुद्यामाधानपुनराधानात्मकः प्रथमो भागः ।)

आयतनानां प्रमाणानि ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत—(तै० ब्रा० सू० १११४)

गार्हपत्यः—अपेण मध्यमं बंधं गार्हपत्यायतनं भवति । (आप० श्रौत-अ० ५ क० ४ सू० २)

आहवनीयः—तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु द्वादशसु आहवनीयायतनम् । एकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैद्वस्य (आप० श्रौ० ५।४।३)

दक्षिणाग्निः—दक्षिणतः पुरस्ताद्वितीयेदेशे गार्हपत्यस्य मेदीयस्ति दक्षिणाग्नेरायतनम् (आप० श्रौ० ५।४।५) अन्यदाहवनीयाग्नौ राजन्यगार्हपत्यस्य (आप० श्रौ० ५।४।६)

सभ्यः—अपेणाहवनीयं सभाया सभ्यः (आप० श्रौ० ५।४।७)

आवसथ्यः—सं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः । (आप० श्रौ० ५।४।७)

वेदिः—अपरेणाहवनीयं यजनानमाग्नीमपरिगितां वा प्राचीं वेदिं करोति । यथाऽऽसजानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीम् (आप० २।१।१-२)

उत्करः—पुरस्ताद्वितीयेदेशे उद्विद्धिपदे अपरीमिते वा वेदेर्निवपति स उत्करः । (आप० श्रौ० २।१।६-७)

आपस्तम्बशुल्बसूत्रम् ।

(पटलः २, आदितः खण्डः ४)

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागमागन्तुमुपसभस्य समं त्रैधं विभज्यापरसिस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमिचं करोति तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् । श्रुतिसामर्थ्यात् ।

सर्वान्नायायतनानि चतुरस्राणि मण्डलानि वा । दृष्टं तु मण्डलं गार्हपत्यमर्धमण्डलापरमन्वाहार्यपचनम् । चतुरस्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरस्रयोश्चो मितिः । इदानीं दक्षिणाग्नेर्पुनराकार उच्यते—पिशीलद्विकरण्य चतुरस्रं कृत्वा पूर्वेणेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् । तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भोगं दक्षिणाग्नेः पूर्वं निहताच्छंकोदगपसार्यं शंकुं निहत्वा तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भाधेन मण्डलं परिस्त्रिस्तोत्तमार्धं सजेत् । तन्न श्लोकै भवतः—दक्षिणाग्नेर्हताच्छंकोदगकूर्णद्वाराहृते । एकादशदितैरुने कार्यस्य धनुषा रामः ॥ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भामतया लिसेत् । जनया तु हार्विषदितितैरुर्ध्वं सजेत्तुदक् । इति ।—कपर्दिभाष्यम् ।

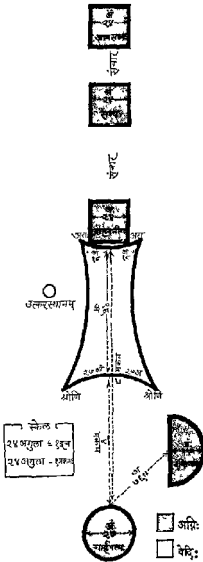
अत्राप्यायतनानि पिशीलमानाणि, अथवा अक्षैषधिष्यो लीयत इति प्राञ्जद्विस्त्यापि पिष्प्यत्वदर्शनायायतनानां चतुरस्रमण्डलपरयोरपि यमेन प्रातयोरपि मण्डलमेव गार्हपत्यायतनं “अभयो वै अग्नी बिदा” इति ब्रह्मनायकपर्याये तस्य पृथिवीस्तुतेः तदाकारत्वात् । तस्या अर्धमण्डलाकारं धनुषाकारं दक्षिणाभ्यायतनम्, तत्रैवान्तरेक्षिस्तुतेः तदाकारत्वात् नभसः । चतुरस्रमाहवनीयम्, तत्रैव शुलोकरस्तुतेः चतुरस्रमैन्द्रस्थानमिति शास्त्रान्तरे दर्शनात् । सन्नादयध्वयोरपि चतुरस्रमेव तयोर्द्विकारत्वात् । अत्र योगः गार्हपत्यायतने पिशीलमानं चतुरस्रं विहृत्य मण्डलं कुर्यात् दक्षिणाग्नेरपि वचनात् । पिशीलद्विकरण्या चतुरस्रं विहृत्य मण्डलीकृत्य मण्डलविष्कम्भगणुर्भागेन दक्षिणाभ्यायतनं तथैमित्तादुत्तरतः शंकुं निहत्वा तत्र शंकी तद्विष्वंभमर्धं नियम्यान्तौ समौ कृत्वा मण्डलं विधिष्य मण्डलमध्ये प्राचीं कृत्वा विधिष्य उदराधं सजेत् । दक्षिणाग्नेः आयतनं गार्हपत्यस्य पुरस्तादष्टप्रकामादीनतीला पिशीलमानं चतुरस्रमाहवनीयं कुर्यात् तत्पुनराकारं संवर्णवशिष्य आहवनीयवत् सम्यं तत्पुनराकारसम्भवेति । तद्विष्वंभमण्डलं वा । द्विप्रादेशं पिशीलम् । मुष्टिकृतोऽस्त्रिः पिशीलमित्येके । बाहोरन्तरालं पिशीलमित्येके इति केचित् ।

—करविन्दव्याख्या ।

सर्वान्नेवाभ्यायतनानि पिशीलमानाणि चतुरस्राणि परिमण्डलानि वा विधिष्यत्वात् मण्डलं गार्हपत्यस्य । अर्धमण्डलं दक्षिणाग्नेश्चतुरस्रमाहवनीयस्येति हासिकासर्वाणि आयातनानि क्षेत्रदस्तुल्यानीत्याहुः । ततोपो मण्डलमितिः आहवनीयास्याख्या रज्ज्वा चतुरस्रं विहृत्य विधानेन मण्डलं कृत्वा उत्तरार्धं लक्ष्मात्तदक्षिणाभ्यायतनम् ॥

—सुवर्णरत्नव्याख्या ।

आपस्तंब सूत्रविहिता धानविहारः

(१) आधानगतमन्त्रवाक्यविषयाः ।

मंत्रा वाक्यानि च				पृष्ठाङ्काः
१—११ आधानकालः	१—३
१२—३१ संभारविधिः	५—८
३२—४१ अश्याधानविधिः	९—११
४२—५७ आधाने विशेषः पवमानहवींषि च	१२—१५
५८—६७ पवमानहविर्विस्तारः, हविरन्तराणि दक्षिणाश्च	१६—१९
६८—७४ आधानमन्त्राः	२०—२१
७५—९० आधानब्राह्मणम्	२१—२३
९१—११२ ब्रह्मौदनम्	२४—२७
११३—११९ पञ्चाश्याधानपक्षः	२७—२९
१२०—१८५ पूर्वशेषा आधानमन्त्राः	३०—४३
१८६ अग्नेरभिमन्त्रणम्	४४
१८७—१८८ अश्वधारणकाले यजमानजपः	४४

(२) पुनराधानगतमन्त्रवाक्यविषयाः ।

१—१० पुनराधेयस्य द्रव्यदेवतादीनां विधानम्	१—३
११—२५ याज्यायज्ञजातम्	४—६
२६—३६ आधानमन्त्राः	७—९
३७—४८ आधानमन्त्रव्याख्यानम्	१०—११
४९—६३ पुनराधेयाज्यभागविशेषः....	१२—१५

कृष्णयजुर्वेदीयम् । .

आधानप्रकरणम् ।

सभाष्यं तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

तत्र प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

कृत्तिकास्त्रग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रम् । यत्कृत्तिकाः । स्वायामिवैर्न देवतायानाधार्य । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतन्नक्षत्राणाम् । यत्कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्त्रग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो खलु । (१) अग्निनक्षत्रमित्यर्पचायन्ति । गृहान्हु दाहुको भवति ॥ प्रजापती रोहिण्यामुग्निर्मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वात्रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामुग्निमाधत्ते । कुभ्रोत्येव । सर्वात्रोहात्रोहति ॥ देवा वै

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाधानब्राह्मणभाष्यम् ।

(१) अयाऽऽधानप्रकरणमारभ्यते—तत्रास्त्रानुवाके षालविशेषं विधत्ते—(कृत्तिकास्त्रिति-) अग्निचयनकाण्डेऽम्बाहुंलानितमितिलापाः कृत्तिकास्त्रा यस्मिन्दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन्दिने तासु कृत्तिकासु षण्डयोगं प्राप्सु [अग्निम् आदधीत] अन्वापानं कुर्यात् । यत् एतत् कृत्तिकासंफतस्त्वं तद एतत् [अग्नेः] अग्निसंरन्धि नक्षत्रम् । अत एवान्यत्राऽऽध्यातम्—“कृत्तिकानक्षत्रमिदं वत” इति । अत आर्षे-यज्ञाग्ने कृत्तिकास्त्राधाने रति [स्वायाम्] खरूपभूतायाम् एव देवतायाम् आधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्रह्मणामिमानित्वात्तद्व्रसादेन [ब्रह्मवर्चसी भवति] अर्पितश्रुताभ्ययनरूपब्रह्मवर्चसंपन्नो भवति ॥

(२) प्रकारान्तरेण प्रदंसति—(मुखं वा इति-) कृत्तिकाः इति यत् तद एतत् नक्षत्राणां मध्ये मुखं प्रथमं नक्षत्रम् । अत एव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाक आर्षो पठते “कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्वेवता” इत्येकम् । “अग्नेः कृत्तिकाः । हुक्तं परस्तात्” इत्यन्यम् । “अग्निर्न पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम्” इत्यन्यम् । तदेतत्सर्वं मन्त्रानुवाकेऽपि विधापकेऽप्यनुवाक एवैवैवेष्टिरदानाध्यात—“अग्निर्वा अन्वाभवत् । अन्वादे देवानाऽऽस्तामिति । स एतन्वावे कृत्तिकाः पुरोडाशमग्नाकारं निरवत्” इति । अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्त्रादधानः पुमानसर्वेषु स्वयं मुख्यो भवति ॥

(३) अस्मिन्काण्डे गुणमुक्त्वा दोषमपि वन्दिद्वयति—(अथो खल्विति-) पूर्वेषु पृथिवीलक्ष्म्यपोतनाय अथो शब्दः । अग्निः खलु अग्निदेवताकमिदं नक्षत्रम् इति एवम् [अपचायन्ति] विन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्र आदधानस्य यजमानस्य गृहान् हुंश्रुतिः दाहुकः दहनशीलो भवति ॥

(४) अयं निर्दोषं नक्षत्रं विधत्ते—(प्रजापतिरिति-) [रोहिण्याम्] कृष्णते प्रापन्त इति रोहाः कामाख्ये च यस्या कृष्णते सा रोहिणी । कुभ्रोत्येव सस्यो भवत्येव । सद्यश्चैरेव ‘सर्वान्-’ इत्यनेन विशवीकृत्य ॥

(५) नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(देवा इति) भद्राः धनवचना आधितस्मन्त आधातुमैच्छन् । तेषां धनशब्दाराहित्यात् अग्निः सम्यक् आहितो न आसीत् । [अथ] अनन्तरे तेन विकल्पमुद्धानेन तदीयं

१ तै. स. ४. ४. ५ इत्यत्र अम्बा, हुला, नितानि, अन्नधन्वी, मेधयन्वी, अर्धयन्वी, सुपुष्पिका एता.

कृत्तिकाः समाज्ञाताः । २ तै. स. ४. ४. १०. १ ३ तै. उ. ४. ४. १०. १ ४ तै. भा. १. ५. १. १

५ तै. भा. ३. १. १. १ ६ तै. भा. ३. १. ४. १

मीमांसकशिरोमणिसरस्वतीभूषणेत्याद्युपाधिविभूषितैः पण्डितप्रवरैः
किञ्चिदेकरोपाह्वैः श्रीवामनशास्त्रिभिः प्रणीता

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी ।

प्रथमो भागः ।

आधानपुनराधाने ।

भद्रः सन्तोऽग्निमादधीत्सन्त (२) । तेपामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैन्यो वामं वसुपाकामत् । ते पुनर्वसुरादधीत् । ततो वै तान्वामं वसुपावर्तत । यः पुरा भद्रः सन्यापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वसुरग्निमादधीत् । पुनरेवैनं वामं वसुपावर्तते । भद्रो भवति ॥ यः कामयेत् दानकामा मे प्रजाः स्युरिति । स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत् (३) । अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रम् । यत्पूर्वं फल्गुनी । अर्यमेति तमाहुर्व्यो ददाति । दानकामा असौ प्रजा भवन्ति ॥ यः कामयेत् भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत् । भगीस्य वा एतन्नक्षत्रम् । यहत्तरे फल्गुनी । भृग्येव भवति ॥ कालकृष्णा वै नामासुरा आसन् (४) । ते सुवर्गाय लोकायाग्निमचिन्वत् । पुरुष इष्टकामुपादधात्पुरुष इष्ट-

वामं वननीयं ऋषिमुष्णदिकं [वसु] धनं तेभ्योऽपगतम् । ततस्ते देवाः अद्वाल्बो भूत्वा पुनर्वसुं नक्षत्राभ्योऽपि सारकापिशोषीं तस्मिन्दिने चम्प्रेण वृक्षीं तस्मिन्दिनेऽग्निं सम्यवाधाय तद्वनं पुनर्वसुं प्रवन्तः । ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन् केनापि निमित्तेन पश्चात् पापीयान् स्यात् अखन्तनिर्धनो भवेत् । स पुनर्वसुरग्निम् आधाय पूर्ववद्वनं प्राप्य सोमेषु मध्ये भद्रः एवो भवति । पुनः अपि वसु [उपावर्तते] कथ्यते ययोस्त्वौ पुनर्वसु ॥

(६) अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(यः कामयेतेति-) सर्वाः प्रजाः, मे मह्यं धनं दातुमिच्छन्ति इति यः यजमानः कामयेत् सः अयं पूर्वयोः फल्गुन्योः आधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं लभते । एतच्च नक्षत्रमर्थमदेयतायम् । "फल्गुनीनक्षत्रमर्थमा देयता" इत्यन्यत्राऽऽज्ञातात् । अर्यन्यमयसि धनदानेन वशीकरोति इति अर्थमा धनस्य दाता ॥

(७) नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(यः कामयेतेति-) भगी देश्यादिगुणपट्टकाम । तथा-व-सर्वेते— "देश्यैस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः धिवः । शनवैराययोर्वैव पण्णा भग इतीरण" इति ॥ तत्काम उत्तरयोः फल्गुन्योः आधाय तत्कलं प्राप्नोति । उत्तरयोः फल्गुन्योर्मेघदेयताकत्वमन्यत्राऽऽज्ञातात् । "फल्गुनी नक्षत्रं भयो देयता" इति ॥

(८) अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(कालकृष्णा इति-) कालकृष्णादयोऽष्टुरविशेषनामधेयम् । ते च असुराः यदा सर्गाथं अग्निं चेत् प्रारभन्त तदानीमैवैकोऽष्टुर एकैकम् इष्टकामुपादधात् । तानसुराण्येतेषु नाम इन्द्रो येषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणः अहमिति सुवाणः तन्मध्ये प्रविश्य कश्चित् इष्टकामुपाधत् । तदानीं मनसि एषा मे मदीयेष्टका चित्रा इति नामधेयेन वृक्षाऽपेक्षितविचित्रफलप्रदातृत्वात् इति अमन्यत । तेन चाभित्वयनेनासुराः स्वर्गमावेष्टं प्रारभन्त । तदानीं स इन्द्रः सक्तीया तान् इष्टकां [आवृहत्] चितेऽद्वृत्तवात् । चित्तिप्रदेशेन मार्गमथ एवासुराः [अथापीर्यन्त] प्रवृष्टाः । ते चोर्णानाभिनामका कृताः श्रीदा अमवन् । तेन कीटेन संसृष्टं तन्तुणाल्मूलं शब्देनोच्यते । ऊर्णं तस्मिन्मूले सूत्रजाले स्थिता अमयो नीतिरहिता आसते । ते द्यापत्योः काष्ठयोर्मध्य आकाशे तन्तुजालं सृष्ट्वा तत्र निर्मयास्तिष्ठन्दीर्घतसर्गं लोकप्रसिद्धम् । ऊर्णाव-भयः इति पदद्वयं मिलित्वं नामधेयम् । अपानवादिनि पदद्वयं यथैकस्यामेनाम तद्वत् । तोपामसुराणां मध्ये ह्यौ असुरौ धृदातिरवासासर्गं प्राप्य चित्तिप्रदेशात्त्र देवलोके श्यानीं अभूताम् यस्यादग्नेन्द्रधिद्रेष्टकापतेन तानसुरान्विनशितवात् । तस्यायजमानविधानसत्रे अग्निम् आधाय आतुभ्यन्विनास्य सस्त्रिजोऽग्नादिकं स्थापयति । ओजः बलहेतुरष्टमो भावः । बलं प्रसिद्धम् । इन्द्रियं चक्षुरादिवम् । धीर्यं तदीयव्यवहारपाठवम् ॥

काम् । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्टकामुपाधत्त । एषा वै चित्रा नामेति । ते सुवर्गं लोकमाप्रारोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेऽर्वाकीर्यन्त । येऽर्वाकीर्यन्त । त ऊर्णावर्भयोऽभवन् । द्वावुदपतताम् (५) । तौ द्विव्यौ शानावभवताम् । यो आर्तृव्यवान्त्स्यात् । स चित्रायामग्निमादधीत । अचकीयैव आर्तृव्यान् । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स एवैनमृतावाधार्य । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतद्वतूनाम् (६) । यद्वसन्तः । यो वसन्ताऽग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते ॥ ग्रीष्मे राजन्व्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्व्यस्यर्तुः । स एवैनमृतावाधार्य । इन्द्रियायी भवति ॥ शरद्वि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः (७) । स एवैनमृतावाधार्य । पशुमान्भवति । नै पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत्पूर्वं फल्गुनी । पृष्ठित एव संवत्सरस्यग्निमाधार्य । पापीयान्भवति ॥ उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्यग्निमाधार्य । वसीयान्भवति ॥ अथो खलु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत । सैवास्यर्द्धिः (८) ॥

सप्तमिहसन्तु फल्गुन्योरग्निमादधीतासन्नपततावतूनां वैश्यस्यर्तुर्हरेः फल्गुनी पद च ॥ इति कृष्णपत्रवेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमपत्राख्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(१) इयं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविशेषाहृतन्विभत्ते—(वसन्तेति) वसन्तः वसन्तर्तुलस्य च ब्राह्मणस्य प्रायम्यसाम्यात्सस्वामिभावात्स्वकीय श्रुतावाधानस्य ब्राह्मणस्य च लोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किंच 'मनुष्य मापवथ वातमिन्नस्रष्ट' इत्यत्रानान्मुख्यं प्रथमं वरन्तस्याप्यवगन्तव्यम् । अपि च यथा कीणाद्युविशेषे अहत् पुरुष प्रजननसमर्थो भवति तथर्तुविशेषे योनिमन्तं प्रजननसमर्थवन्तं प्रादुर्भूतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते । एवं ग्रीष्मशरद्व्ययोरपि व्याख्येयम् ॥

(१०) पूर्वं नाम्य आधाने पूर्वोत्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम् । इदानीं तु मिल्व आधाने नक्षत्रमेकं विधिष्येत्तद्विधत्ते—(न पूर्वयोरिति) फल्गुनमात्रे येषं पूर्णिमा तत्र आतं यत्पूर्वंफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्त्य रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्यानीया । अतस्वराऽऽदधानः संवत्सरस्य पृष्ठितः पृष्ठभागेऽनुष्ठानार्हो भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाषितसंवत्सरवित्वात्तत्राऽऽदधानः संवत्सरप्राप्त्य एषाऽऽधायात्सन्तपनिषो भवति ।

(११) पक्षान्तरे विषते—(अथो खल्विति) अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः खलु यस्मिन्नेव काल एतं पुरुषं सोमयज्ञः [उपनमेत्] प्राप्नुयात्सोमयज्ञं करिष्यान्मृतेति पुदिदरियात्तदानीमेव आदधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयज्ञपुद्दिदेव अस्य पुरुषस्य नक्षत्रादिरात्मविद्वित्कालस्यर्द्धिः । अथ एव वृत्तकारेणोक्तम्—“सौमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सुर्क्षेण गताऽत्रम्” इति ॥

अत्र ग्रीष्मा-तृतीयाध्यायस्य षष्ठ्यपदि भित्तितम्—“आधानं किं प्रकृत्यं बहिराग्नेष वा युजम् । गेहृत्वाग्निप्रनास्येतत्पर्यवद्वहृतौ स्थितम् ॥ लौकिककामाप्रत्ये विकल्पत्वात्कर्ता युतिः । पर्णसाऽऽहवनीयादौ

शास्त्रोपेऽस्तु स्वतन्त्रम्” ॥ अनारम्भाधीतं पर्णमधीत्य यथा जुहुप्रनाम्ना प्रवृत्तौ निविष्टम्, तथैवामिप्रनाम्ना तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविद्यत इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आचारः । लौकिकः शास्त्रोपधः । अस्मिन्मानसैर्ब्रह्मसंस्तुत्यावाग्निलत्वादिहोषो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वमित्याकारस्तु शास्त्रीयः । तयोर्पूर्वमित्य ऋतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवेष्टेत्तदा पर्णमधीत्य निष्फलं भवेत् । काष्ठान्तरेणामि तदाकारस्य सुसंघर्षदेवत्वात् । अतोऽपूर्वमित्यस्य पर्णता कर्तव्यं प्रशिक्षात् । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रोपाकारः । स च विधिवत्प्रदाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्य ऋतुप्रवेश विनैव शास्त्रीयाहवनीया-याकारसंपादनसमर्थत्वादभिर्मात्रेण तदस्युच्यते । तथा एतत् पर्यवैषम्यात्प्रकृतावप्रविद्याभिर्नुत्याय ऋतुत्वत्वात्-न्येणावतिष्ठते । ततो लौकिकोपायसमाहितत्त्वंपर्णमीक्षादिवदाधानस्यप्राप्तितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽहवनीयाधर्माणां पश्चाद्वाक्यैः ऋतुषु विनियोगोऽस्तु” ॥

तैत्रैयान्यन्वितातम्—“आधानं पवमानवैरिष्टेऽन्नं न वा भवेत् । अग्नीनामिष्टिष्वेपत्वात्तद्गाराऽस्य तद्व्रता ॥ अगारस्य विधानात्तु नात्र यस्यविदादिति । अम्यर्षत्वात्तस्यैरिष्टमयस्त्वभिहोत्रगा” ॥ इदमाश्रयते—“क्षमये पवमानाय पुषोऽशमश्याकपालं निर्वेपेदमये पावकायाग्रये श्रुचैरे” इति । “वसन्ते आश्रणोऽग्निमादधीत” इति च । तत्राधानं पवमानादीनामिष्टिनामन्नं भवेत् । कुतः । दर्शपूर्णमासविक्रितेषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्त-नामाहवनीयाधर्माणांमिष्टिजत्वे कल्पविद्यारा तत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि तद्व्रताया अग्निवार्धत्वादिति चेत् । मैवम् । न अतदाधानं कल्पविकृतो प्रकरणे पठितं कित्त्वनारम्भाधीतम् । अतो न कस्याप्येतदहम् । किंत्वाधा-नवदिष्टिनामप्यसिद्धकार्थत्वात्परस्परं नास्त्वज्ञानिभाषणम् । ननु पवमानेष्ट्यजत्वाभावेऽसिद्धकार्थवैशम्यादिमि-ष्टिर्देवं तद्व्रतस्य युक्तमिति चेत् । न । ससृष्टानामग्नीनामभिहोत्राद्भुत्तरन्तुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् । तस्मा-त्तःऽऽधानमहम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य श्रुतीयपादे चिन्तितम् । “वसन्ते विप्र आदध्यात्तद्वैशोपनयीत तम् । अनुवादं प्राप्य वाऽनुवादं बालसिद्धये ॥ अन्तरेणामिष्टिष्वाम्ना कर्मांशुष्टिलसम्भवात् । ह्युपे आधानोपनीती प्राप्ता विश्रादय-स्ततः ॥ लौकिकेऽपि पुस्तकात् तस्मिन्निर्दिष्टं कल्पमम् । बालविश्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते” । “वसन्ते आश्रणोऽग्निमादधीत । श्रौचो राजन्यः । शरदि वैश्यः” इति श्रुतेः । “वसन्ते आश्रणमुपनयीत, श्रौचो राजन्यः शरदि वैश्यः” इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं आश्रणादयोऽनुच्यन्ते । न च तेषां प्राप्यभावः । कत्वगुह्यानाम्यथाऽनुपपत्त्या ह्यतत्त्वात् । न ह्यनुवादप्राप्तमभिमतमुहानप्रकारज्ञापिका विद्या च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति । अग्निय नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति आश्रणादिकर्तृत्वमाधानं कल्पयति, विद्या चोपन-यनपूर्वकान्ययनगम्यैरेण न सम्भवतीति आश्रणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्प्रतीतिरिति चेत् । मैवम् । लौकिकामो होतुः पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनयोरकल्पने आश्रणादीनामप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकाल-विशिष्टे आश्रणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयते ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—“पुषोरेकस्य वाऽऽधानं वसानामिलतो ह्यये । एष क्षीमिधि-र्द्विल दपस्योरेपता ततः” ॥ आधाने श्रूयते—“श्रीमे यसानावमिमादधीयाताम्” इति । इतः वसानामिति पुलिक्रद्विषयमनुभवो पुषोऽपानमेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । क्षीमस्याप्राप्तस्य विषयतया पुलिक्रद्विषयापि विधाने वाच्यमनेवात्र तद्विधीयते । किंतु दपस्यो सहाधिकारेण प्राप्तं द्विषयमनुवृत्ते । पतिथं पत्नी चेति विद्युत् पति-शब्दस्त्वैकशेषात्पुलिक्रद्विषयन्यविषयम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वयज्ञे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमपाठे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१ 'तत्र' इति पाठः । २ 'पर्यवस्यति । तदा' इति पाठः । ३ सुसंघर्षदेवत्वात् इति पाठः । ४ 'अग्निहो-त्रेण' इति पाठः । ५ श्री स्यात् ३ ६ ४ । ६ तै स २ २ ४ । ७ 'अग्रये पवमानायाहाक-पालं निर्वेपेदमये पावकायाग्रये श्रुचये इति । वसन्ते आश्रणोऽग्नीमादधीत' इति पाठः । ८ तै प्रा १ १ २ । ९ 'अग्निनामहम् । कुत' इति पाठः । १० 'अग्निद्वारात्प्रत्य युक्तम्' इति पाठः । ११ तै ग्या मा. २ ३ ३ । १२ तै प्रा १ १ २ । १३ 'वसन्ते आश्रणोऽग्नीमादधीत' इति पाठः । १४ 'अन्तरेण-सम्भवन्ती आश्रणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्ति' इति पाठः । १५ आप श्रौ स. ५ ४. १०. ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

उद्दन्ति । यद्देवास्यो अमेध्यम् । तदर्पहन्ति । अयोऽवोक्षति शान्त्यै ॥
 ३३ सिकता निर्वपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् । रूपेणैव वैश्वानरमवर्तुन्दे ॥
 ऊपान्निर्वपति । पुष्टिर्वा एषा प्रजननम् । यदूपाः (१) । युष्ट्यामिव प्रजनने-
 ऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव । संज्ञानः होतृत्पशुनाम् । यदूपाः । द्यावापृ-
 थिवी सहाऽऽस्वाम् । ते विद्यती अमृताम् । अस्त्येव नो सह यज्ञियमिति ।
 यदुमुष्या यज्ञियमासीत् । तदुस्यामदधात् । त ऊपा अभयन् (२) । यदुस्या
 यज्ञियमासीत् । तदुमुष्यामदधात् । तदुदश्चन्द्रमसि कृष्णम् । ऊपान्निर्वपन्नदो

(१२) द्वितीयानुवाक आधानार्थे नक्षत्रादिनागेऽभिहित । तृतीये देवयजनायां सभारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“प्राचीनप्रवण देवयजनमुद्दत्त” इति तदिदं विधत्ते—(उद्दन्तीति—) भूमेरुर्ध्वभागं सवित्रादिना सनेत् । तेन निष्टीवनादिनिमित्तं यदमेध्यं तत् अपहृतं भवति । उदहनमगच्छत् “उदन्त्यमानम्” इत्यादि । स चोपरितनप्रपाठनादावाग्रातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । एवमुत्तरेष्वपि विधिषु द्रष्टव्यम् ॥

(१३) अथ विधत्ते—(अपो घोक्षतीति—) उदहनगृह्णा भूमेर्वेदना जलेन घान्यति । ‘आपो वै शौन्ता’ इत्यन्यत्रोपसमहेतुत्वात्तन्नात् ॥

(१४) विधत्ते—(सिकता इति—) सिकतानां तद्रूपत्वं ‘वैश्वानरस्य रूपम्’ इति मन्त्रादवगन्तव्यम् । विधे-
 तादयो इत्यविशेषा देवयजनानभूमौ प्रक्षेपणीया सभारा । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—‘स्य पाथिवान्भवा-
 राणाहरस्त्रेव वायस्त्रावत्’ इति । तत्र पाथिवेषु सिकतारूप एव सभार उक्तं ॥

(१५) द्वितीयं सभारं विधत्ते—(ऊपानिति—) पशवो ह्युपरक्षेत्रोपव त्पादिकं रसान्तरयुक्तत्वात्तदारेण महवित्वा पुत्रा सन्तोऽमलान्वुपादयन्ति । तस्मात् ऊपा स्वर्णाम्भसा मिथिता भूम्यवयवा इति यावत् । सा एषा पुष्टि- प्रजननं च तस्मादुपनिवापेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च संज्ञाने प्रदेश एवाभिराहितो भवति । एतत् चोपरस्त्रेण पशूना संज्ञानम् । पशवो ह्युप्राणेन तत्कल्पान् जानन्ति । तस्मादुपा आधानस्य स्थाने निर्वपनीया ॥

(१६) एतन्निर्वपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते—(द्यावापृथिवी इति—) सृष्टिकाले द्यावापृथिवी मध्य-
 तान्तरिक्षव्यवधानरहिते अभूताम् । तदा प्राणिनामवकाशायगीधरात्तुनया परस्परविभोगं गते, विभोगकाले च
 भेदादिघातात्परस्परमेवम् अमृताम् आकथोर्यज्ञयोग्यं यत्प्राप्तमिति तत् सद्य एव सिद्धम् । भूगणस्य दिवो
 वियोगो ना भूत् सुमारस्य च भूमेर्वियोगो ना भूदिति । तत्र अनुष्यया स्थि तपन्धि यत् यज्ञियं कर्त्त
 तदस्यां पृथिव्या या शीतस्थापयत् । ते च सुलोकगातास्त एते हृदयमाना भूम्यवयवा [ऊपा] ऊपरत्वा
 अभयन् । तस्मा पृथिव्या यत् यज्ञियं सारम् आसीत् तदमुष्या दिवि भूमिस्थापयत् । तत् च स्थापित
 भूगणम् अदो हृदयमानं चन्द्रमसि कण्डरूपं कृष्णम् । तस्माद्भूगणत्वाद्गणा निर्वपनकाले तन्वृष्णस्यमत्र
 निष्टीवती ध्यायेत् । तथा सति सुलोकस्यपिथिन्यो भूलोकस्यपिथिनि कृष्णे चाभिराहितो भवति ॥

१ आ शौ सू. ५ ४ १ । २ ते मा १ २ १ । ३ ते स ५. १ ५ । ४ ते मा. १ २
 १ । ५ त्रिस्ताव तत्तत्तुपा आत्पथिवीकमित्यपि । सूदं पराहदितं शर्करा क्रमयो नयेत् । अधप, औदु-
 म्बर, पलाश, दानी, वैकट, अरुनिदो कृष्ण, पुष्करम् इत्यादिसम्प्रदायाणि । ६ आश शौ सू. ५.
 १ ४. ।

ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमावृत्ते ॥ अग्निर्देवेभ्यो निर्लायत ।
 आखरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः कुर्याणः पृथिवीमनुसम-
 चरत् । तदाखुफरीपमभवत् (३) । यदाखुफरीपः संभारो भवति । यदे-
 वास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुद्धे ॥ ऊर्जे वा एतः रसं पृथिव्या उपदीका
 उद्दिहन्ति । यद्दुल्मीकम् । यद्दुल्मीकवृषा संभारो भवति । ऊर्जेमेव रसं पृथिव्या
 अवरुद्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रः खेतत्पृथिव्याः । यद्दुल्मीकः (४) । अंब-
 धिरो भवति । य एवं वेद ॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत । तासामन्नमुपाक्षीयत ।
 ताभ्यः सूदमुपप्राभिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत । यस्य सूदः संभारो
 भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षीयते ॥ आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजा-
 पतिरश्राम्यत् (५) । कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् ।
 सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स घराहो रूपं कृत्वो-

(१७) अथ तृतीयं संभारं विधत्ते—(अग्निर्देवेभ्य इति)— अग्निः कदाचित्केनापि निमित्तेन देवेभ्यः
 अपरकाः सन्मूपको भूत्वा तदीयं रूपं च संपूर्णं कृत्वा जिलीनो देवैरहस्यो भूत्वा सः च पृथिवीं प्रविष्टो
 विस्मयि कुर्याणः अतः क्रमेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्विक्रमिर्माणे नि सारितं पांसुरूपं तत् एतत्
 आखुफरीपम् । तस्मिन्संयुते सति तत्र निगूढं यदभेलेजः तत् सर्वं प्राप्नोति ॥

(१८) अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते—(ऊर्जेमिति)— उपदीकाः पिपीलिक्यसमाना आर्शीकृतमृत्तिकोपपयक्षमा
 जन्तवस्तो हि पृथिव्याः संबन्धिनमूर्कशब्दाभिधेयं रसं पृथिव्याः सव्यशब्दध्वनानीयोपचिन्वन्ति तत्संभारेण
 भूतारं प्राप्नोति । अपि च श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्मीकस्य पृथिवीभोजत्वात् ॥

(१९) पतद्देदनं प्रदंसति—(अवधिर इति) ॥

(२०) अथ पञ्चमं संभारं विधत्ते—(प्रजापतिरिति)— पुरा कदाचित् प्रजापतिः स्थानं प्रजानां यत्
 धानं तदुत्पन्नानुपपन्नमभूत् । ततः प्रजापतिं सूदम् अवोप्यजलप्रदेशावस्थितं कर्ममुपानीय प्राभिनत् ।
 तेषु तेषु पृथिवीप्रदेशेषु पृथक्पृथक्प्रसारितवान् । ततः तत्र तत्र सस्योत्पत्तौ सत्त्वां तासाम् प्रजानाम् अन्नम्
 अधीणमभूत् । अतस्तत्संभारेण गृहेऽन्नम् अन्नं भवति ॥

(२१) अथ षष्ठं संभारं विधत्ते—(आपो वा इति)— इदम् इदानीं दृश्यमानं गिरेर्नीचीसमुद्रादिकं स्थानं
 मनुष्यव्यादिकं जलमं च दृष्टे पूर्वनीरुशं नाऽऽसीत् । किं तु सलिलरूपम् आसीत् । 'पल गतौ' लोकादिक
 शब्दः । इदं दृश्यमानं जगत्सलिलं वारणेन संगतमविभागापन्नम् । यद्वा "इमे वै लोकाः सतिरम्" इति श्रुतेः
 सतिरग्नेन लोका उच्यन्ते । रलयोरेद्वात्सलिलरूपमासीत्प्राप्याप एव न तु भूमिलरूपम् । तदानीं प्रजा-
 पतिः तेन सिद्धशिवजगत्त्रिमितेन अश्राम्यत् । पर्यालोचनरूपं तपोऽनुकृतं । कथं नाम इदं सर्वं जगद्भवेत्
 इति विचार्य तस्य सलिलस्य गन्धे दीर्घनालाप्रेऽपस्थितमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तत्र दृष्ट्वा मनसोवमत्तर्कवद-
 यस्मिन् आधार इदं सनात् पद्मपत्रम् अधिश्रित्य तिष्ठति तदस्य किंचिदपलादस्त्वैव इति तर्कयित्वा च
 सः प्रजापतिः घराहो भूत्वा तदीयं रूपं च सम्यक् दृष्ट्वा तस्य पद्मपत्रमालस्य समीपे जलमध्ये निगमो-
 ऽभूत् । ममधासापलादूर्ध्वं प्रातयात् । तस्याः श्रुतेः सकाशादित्यतीनप्यार्दां श्रुदं स्वदंष्ट्रा पृषङ्गल सलि-
 सस्योपसृन्मज्जनं कृतवान् । तत् च यद्द्रुपं तस्मिन् पुष्करपर्णे प्रसारितवान् । यसादिवं मृत्तिका प्रथिता तस्मा-
 त्पृथिवीनाम संभवत् । ततः संतुष्ट इदं सागरजलमापारगतं ननु अमृदिति उवाच । ततो भवतीति श्रुत्वरवा

पुन्यमजत् । स पृथिवीमध आच्छत् । तस्या उपहस्योर्दमजत् । तत्पुष्करपर्णे-
ऽप्रथयत् । यदप्रथयत् (६) । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभुद्वा इदमिति ।
तद्भूम्यै भूमित्वम् । तां दिशोऽनु वातः समभवत् । तां शर्कराभिरद्वन्द्वत् ।
शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वम् । यद्बराहविहतं संभारो भवति ।
अस्यामेवाच्छम्बट्कारमुद्रिमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धूसै (७) । अथो शंत्वाय ॥
सरैता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्य-
ध्यायत् । ताः समभवत् । तस्य रेतुः परोऽपतत् । तद्विरण्यमभवत् । यद्वि-
रण्यमुपास्यति । सरैतसमेवाग्निमाधत्ते । पुरूप इवै स्वाद्रेतसो वीभत्सत इत्याहुः
(८) । उत्तरत उपास्यत्ववीभत्सायै ॥ अंति प्रयच्छति । आर्तिमेवातिप्रयच्छति ।
अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अथो रूपं कृत्वा । सोऽथत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तद-
थत्यसाथत्यत्वम् । यदाथत्यः संभारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदे-
वावरुन्दे ॥ (९) देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्जा

भूमिनाम संपन्नम् । ताम् आर्त्तं भूमिम् अनुकल्प्य शोपविद् चतस्रो दिशः अप्यनु प्रजापतिसंख्याशयुः-
स प्रवृत्तः । ह्युप्यन्ती तां भूमिं स प्रजापतिः शर्कराभिः क्षुद्रकापाणैः [अद्वन्द्वत्] द्योचकार । कृत्वा च
नः अस्माकं शं सुधम् अमूत् इति उवाच । तस्मात्वरुणाच्छं सुधं कृतमाभिरिति श्रुत्वरुणा शर्करेति नाम
संपन्नम् । यस्माद्बराहोऽऽनीतावा यद् ईरसो महिना तस्मात् [बराहविहृतम्] बराहेण भूमौ विहृतं
खलितमस्यां सुखस्वर्णं संभरणीयम् । तथा सति अस्यां भूम्यामेव वैश्वर्यं यथा न भवति तथाऽभिमापते ।
यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दीपिता तस्माद्वापि धूसै दार्ढ्याय शर्कराः प्रोक्तव्याः, अथो अपि च शंत्वाय सुख-
सिद्धये शर्कराः वार्याः ॥

(२२) अथ सप्तमं संभारं विधत्ते—(सरैता इति—) या अन्वेवता वरुणास्य भार्याः, ताः वानुकः अग्निः
प्यात्वा [समभवत्] संभोगं कृतवात् । तदानीं अमल तस्य रेतुः भूमौ पतित्वा हिरण्यम् अभूत् ।
अतोऽत्र हिरण्ये प्रक्षिपे सति सरैतस्योऽग्निराहितो भवति ॥

(२३) एतस्य हिरण्यस्य प्रक्षेपस्थानं विधत्ते—(पुरूप इति—) इदमेव इति निपातत्रयं मित्थित्वा प्रविदिमा-
नोऽः । लेके संप्रैऽपि पुरूपः । यद्वैपं रेतोः कृतेन सक्तं जलमन्वे । तदेतत्प्रविष्टम् इति अग्निः । आहुः । त-
स्माद्वाग्निस्त्वापन्नदेसं विहायोत्तरस्मिन्मार्गे हिरण्यं प्रक्षिपेत् । तत्र अर्थाभत्सायै संपद्यते ॥

(२४) यदुक्त्वा सप्तकारणं—“दिव्याय रजां प्रयच्छति” इति । तदिदं विधत्ते—(अति प्रयच्छसीति—) देव-
यज्ञे प्रक्षिप्तं पुत्रणाम् अतिक्रम्यान्मन्त्रतः प्रयच्छेत् । तथा सति सास्मानम् अतिक्रम्यान्सर्वे देव्याय क्षत्रियाम्
आर्तिम् दत्तवान्भवति ॥

(२५) तदैवं पार्थिताः संभारा विहितः । अथ वानरत्वेषु सप्तसु संभारेषु प्रथमं संभारं विधत्ते—(अग्नि-
सिति—) कदाचित् अग्निर्देवेभ्यः अपकम्प्य अश्वः भूया तदीयं रूपं स्वस्य कृत्वा अश्वपदं निदधः
संवत्सरमाप्तम् अतिष्ठत् । अपत्विहृत्यस्त्रिभिति श्रुत्वरुणा तस्य पृष्ठस्थापयनाम संपन्नम् । तस्मादश्व-
संभारेण तत्र निदधमन्त्रेणः प्राप्नोति ॥

(२६) द्वितीयं संभारं विधत्ते—(दिया धा ऊर्जमिति—) देवाः सर्वे कथान्दिदेवजोषविदरात्तलं विभक्त-
न्तस्वादा तस्मिन्स्थाने पतिवाधस्यैव उदुम्बरऽथ उदतिष्ठत् । तस्मादधरास्यैव उदुम्बरात्संभारेणाध-
रसं प्राप्नोत्येव ॥

उदुम्बरः । यदौदुम्बरः संभारो भवति । ऊर्जमेवावर्णुद्धे ॥ तृतीयस्यामितो द्विषि
सोमं आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य
पर्णत्वम् । (१०) यस्य पर्णमयः संभारो भवति । सोमपीथमेवावर्णुद्धे ।
“देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः
संभारो भवति । ब्रह्मवर्चसमेवावर्णुद्धे ॥ प्रजापतिरग्निमसृजत् । सोऽविभेत्त्र
मा धक्ष्यतीति । तस्मिन् शम्याऽशमयत् । (११) तच्छम्यै शमित्वम् । यच्छ-
मीमयः संभारो भवति । शान्त्या अप्रदाहाय ॥ अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं
भा आच्छत् । यद्वैकङ्कतः संभारो भवति । भा एवावर्णुद्धे ॥ सहृदयोऽग्निरा-
धेय इत्याहुः । मरुतोऽद्विरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् ।
साऽशनिरभवत् । यदशनिरहतस्य वृक्षस्य संभारो भवति । सहृदयमेवाग्निमा-
धत्ते (१२) ॥

उपा अभवन्नवदन्तस्मिन्नेऽध्याम्युदप्रथयुद्धैर्लो धीमत्सत् इत्याहु र्णुद्धे पर्णत्वम-
शमयदच्छिन्दुःश्रीणि च ॥ ३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(२७) अथ तृतीयं संभारं विधत्ते—(तृतीयस्यामिति—) इतः मूलेकादारभ्य यज्जनायामन्तरिक्षमतिक्र-
म्य परतो वर्तमाना या द्यौस्तृतीया तस्यां सोमपाथे स्थिता । तं च सोमं गायत्री देवता तत्रास्तेः सोमरक्षकैः
सह युद्धं कृत्वा समाऽऽहरत् । अयं च वृत्तान्तः “कैद्व्य वै सुपर्णा च” इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । सहृदा समानी-
यमानस्य तस्य सोमत्वैकं पर्णं पितृव्यं सद्गुणं पतिव्या पलाशवृक्षः अभवत् । पर्णजन्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम
संपन्नम् । सोमजन्यस्य तस्य संभारेण सोमपानम् एव प्राप्नोति ॥

(२८) पुनरपि सोमं संभारं प्रपञ्चति—(वेद्या इति—) वेद्याः कदाचिदेकान्ते पलाशवृक्षच्छायायामनुपमिदस्य
परस्मिन्ब्रह्मणि संवादं कृतवन्तः । सत् सर्वं समीपे स्थितः पलाशवृक्षः अशृणोत् । सोमं बहु श्रुतवानिति
व्युत्पत्त्या सुश्रवा इति नाम संपन्नम् । तस्मात्परं ब्रह्म श्रुतवतो वृक्षस्य संभारेण ब्रह्मवर्चसमेव प्राप्नोति ॥

(२९) अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते—(प्रजापतिरिति—) प्रजापतिरग्निं सृष्ट्वा मानसमग्निः प्रधक्ष्यतीति
गीतः शमीकाश्रया ज्वालाम् अशमयत् । शमयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या शानीति नाम संपन्नम् । अतस्तत्संभारः पूर्वं
विद्यमानस्य दाहस्योपशान्त्यै, इतः परम् अदाहाय च संपद्यते ॥

(३०) अथ पथमं संभारं विधत्ते—(अग्नेरिति—) प्रजापतिना सृष्टोऽग्निरस्त्वया गच्छन्विकङ्कतवृक्षमपश्य-
त्ता तदीयं वेद्ये वृक्षं प्राप्नोत् । अतस्तत्संभारं गतिं भा एव दीप्तिमेव अचरन्ध्वे ॥

(३१) अथ पथं संभारं विधत्ते—(सहृदय इति—) मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोधे सति तम् अग्निम-
द्विरमतमयन् ग्वाणि प्रापयन् । ततो निष्क्रियत्वाग्नेः हृदयम् आच्छिन्दन् । तस्य हृदयमस्य निरुपेणोद्भूतम् ।
तस्मात् अशनिरहतस्य वृक्षस्य संभारेण सहृदयोऽग्निरहितो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपादके चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवै-
 नमब्रूव्याऽऽर्धत्ते । वैद्द्वादशसु विक्रामेष्वदधीत । परिमितमवैरुधीत । चक्षु-
 निर्मित आदधीत । इयद्द्वादशविक्रामा ३ इति । परिमितं चैवापरिमितं चाव-
 रुद्धे । अर्नृतं वै वाचा वदति । अर्नृतं मनसा ध्यायति । (१) चक्षुर्वै सत्यम् ।
 अद्राशगित्वाह । अर्दशमिति । तत्सत्यम् । यश्चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्य
 एवैनमाधत्ते ॥ तस्मादाहिताग्निर्नर्नृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्ब्रूहे
 वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः ॥ आग्नेयी वै रात्रिः । (२) आग्नेयाः पशवः ।

(३२) तृतीये देवयजनदेशे प्रक्षेत्राः संभारा उपाः । अथ चतुर्थे तैः संभारैर्युक्तैर्याजनेषु ब्रह्मप्राधानम-
 ग्निधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“प्राचीनप्रवर्णं देवयजनमुद्गलं तस्मिन्प्राचीनपशुशब्दं शरणं करोति तस्मात्प्रव-
 मध्यमं बध्दं गार्हपत्यायतनं भवति तस्मात्प्राचीनगृहं प्रक्रमेण ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयायतनमेकादशसु उज्वल्य
 द्वादशसु वैद्वस्य चतुर्विंशत्यनपरिमिते वा यावत् वा चक्षुषा मन्यते तस्मात्तद्विद्वत्प्राथम्ये इति सर्वेषामविरो-
 धेण द्रव्यते” इति । तत्रैकं पशुं विधत्ते—(द्वादशस्थिति-) विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विपदः । तथा चोक्तम्—
 “त्रैकमो द्विपदस्त्रिपदो वा” इति । गार्हपत्यात् द्वादशसु विक्रामेषु समातेष्वहवनीयायतनं कृत्वा तत्र अग्निम्
 आदप्यात् । संख्यासाध्येन मातङ्गाय [संवत्सरात्] संवत्सरत्वात् एतन्म अग्निम् अवयध्य वाधानं
 कृतवान् ॥

(३३) पश्चान्तरं विधत्ते—(यदिति-) द्वादशसु विक्रामेषु आधाने सति देवस्य पादेन परिमितत्वा-
 स्फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देशे न पादेन परिमातव्यः । किं तु चक्षुषा दृष्ट्वा प्राग्नेयैतावान्देशो द्वा-
 द्वाविक्रामः संभवतीति निश्चितं तत्र आदधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वान्वावात्परिमितदोषोऽपि न
 भविष्यति । चक्षुषा परिमितत्वात्तदीवागुण्य भविष्यति । ब्राह्मणनिधयरातनार्था इति ॥

(३४) इममेव पशुं पुनः प्रथंसति—(अनृतमिति-) नाश्वनसयोरनृतविदयत्वमपि वचिदृष्टम् । चक्षुस्तु
 पुरोवर्तिष्वस्तुतो वाधात्मकमेव पश्यतीति तत्सत्यस्वरूपम् । अत एव लोकेऽपि दूरदेशरूपाणां पुरुषमुखादारुण्यं
 किं त्रमेव दृष्टवान्तु धृतवानस्तीत्येवं सत्यत्वनिश्चयः पृच्छन्ति । विचारार्था इति । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति
 यदा ब्रूते सदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्मान्चक्षुर्निमित्तस्य सत्यत्वात्सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु
 लोके क्षुकिरजतादिदर्शनं, तत्र कान्यथासत्तादिदोषवृत्तमिति न कदापिदपि चक्षुः सर्वं व्यभिचरति ॥

(३५) इदानीं प्रमाणादाहितान्तोः संविद्धं दर्शयति—(तस्मादिति-) यस्माच्चक्षुर्निमित्तत्वेन सत्याभूते देशेऽ-
 यमग्निर्दाहितः तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । न तु अनृतम् । सत्यात्पशोरैक्यं विरोधात् । श्वस्यस्य
 एवै प्राग्गणस्यानश्वतो यो निवातः सोऽप्यनृतसमानः । तस्मात्तं ब्राह्मणं भोजयेंदेव ॥

(३६) देशविशेषं विधाय भालविशेषं विधत्ते—(आग्नेयीति-) रात्राग्नेः प्रकृताभिपत्याद् रात्रिः
 आग्नेयी । एतन्वाग्निहोत्रमाह्वान एवोपपत्तिरिति—“अग्निं वाचाऽऽदित्यः सप्तं प्रविशति तस्माद्मिर्द्वाशकं
 दत्ते” इति । अग्नेः पशुप्रदत्त्वात्पशुनाग्नेपत्तम् । एतन्वाग्निप्रधानमाह्वाने देवैरभिहितम्—“इदमेवाग्नि-
 स्त्वनम, स नः स्वातः पश्यन्तुनर्दस्वतीति । तेऽग्निमस्तुवन्त एष्वः स्तुवो रात्रिषा अप्यहृत्पिपायितानम्”
 इति । एतन्निन्द्रस्याहःसंभयो ब्राह्मणान्तरादृष्टव्यः । तस्मात्पशो गार्हपत्याधानेन पश्यन्नात्रोति । बह्वन्याहवनी-
 याधानेन इन्द्रियं प्राप्नोति ॥

पेन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशूनेवार्यरुद्धे । दिवाऽऽहवनीर्यम् । इन्द्रियमेवार्यरुद्धे । अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति । एतस्मिन्ने लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अर्धो भूतं चैव भविष्यचार्यरुद्धे ॥ (३) ईडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । साऽऽशृणोत् । असुरा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । त आहवनीयमग्र आदधत । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽऽव्रवीत् । प्रतीच्येपाऽ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति । (४) यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरिति । भद्रो भूत्वा पराभवति ॥ साऽऽशृणोत् । देवा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमग्र आदधत । अथ गार्हपत्यम् । अथाऽऽहवनीर्यम् । साऽऽव्रवीत् । (५) प्राच्येपाऽ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमेष्यन्ति । प्रजां तु न वेत्स्यन्त इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरिति । भद्रो भूत्वा सुवर्गं लोकमिति । प्रजां तु न विन्दते ॥ साऽऽव्रवीदिडा मनुम् ॥ तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्र प्रजयां पशुभिर्मियुनैर्जनित्पुसैः । (६) प्रत्यस्मिँहोके

(३७) अहन्यति विशेष विधेते—(अर्धोदित इति—) लोकयतेऽवगम्यत इति व्युत्पत्त्या लोकशब्द वाक्यपर । अर्धोदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात्तत्राऽऽधानं प्रजार्यं भवति । अपि योदयस्यासंपूर्णत्वात् भूतम् अतीतं रुदिष्य च भविष्यत् शापाम्यहं च इत्युक्तं ग्राह्यं भवति ॥

(३८) अथाऽऽधातव्यानामग्नीनां कम निष्कृताहवनीयस्य प्राथम्यं निराचष्टे—(इडान्ममेति—) इडा नाम गौरुपा काचिदेवता । सा च [मानवी] मनुष्यवन्धिणी । तत्त्वबन्धश्च 'मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी' इतीति ग्राह्यानां स्य प्राथम्ये स्पष्टमात्रात् — 'मानवीत्याह मनुर्होतामप्रेऽपत्यह' इति । सा चेडा यज्ञानूकाशिनी यशस्वप्रकाशनसमर्था आसीत् । सा कदाचिदगुराणामप्याधानकार्यां श्रुत्वा श्रुत्वा गता । दृष्ट्वा मनो पार्थं समागलौचमुवाच—असुराः प्रथमं पूर्वदिग्बन्धितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिग्बन्धितं गार्हपत्यमाधाय दक्षिणदिग्बन्धितमन्वाहार्यपचनं चाऽऽहितवन्तौ । तथा चाऽऽधानसमयेन कश्चित्कालं शनिका भूत्वा पथादिनाशं प्राप्स्यन्ति । एतेषां पश्चिमदिग्बन्धितेन प्रवृत्तत्वात् एषां श्रीः अपि प्रतीचीं प्रतिवृत्तगमनां सती तेषोऽसुरेभ्यो विवर्तिष्यत इति । अतोऽसुरवदिदानीं तनस्याऽऽहितोत्पन्नान्ते परामनो भवति ॥

(३९) अथान्वाहार्यपचनस्य प्राथम्यं निराचष्टे—(सिति—) पूर्वव्याख्यायम् । अत्र गार्हपत्यादूर्ध्वं प्राशुल्यप्रवृत्तेर्देवानां श्रीः अपि प्राचीं प्रवृत्ता । प्रकृत्य पूर्वदिग्बन्धितं स्वर्गमसति गच्छतीति प्राचीं । तस्मादेवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किं तु प्रजाहेतोर्गार्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न जप्यन्ते । एवं तादृशाधानवर्गं वनमानोऽपि द्रष्टव्यम् ॥

(४०) अथ गार्हपत्यस्य प्राथम्यं विधेते—(साऽऽव्रवीदिति—) गार्हपत्यस्य प्रजापशुसामित्वात्तस्य प्रथमाधानेन कर्तव्यं । गार्हपत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपचनस्तस्य त्रिविक्रयेन वर्तमानस्योर्ध्वगमनाभावान्न मनुष्यलोकसदृशत्वात्तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठां तत्र ऊर्ध्वमाहवनीयाधानाय प्राशुल्यप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राप्तिर्निश्चयः ॥

स्थायसि । अग्निं सुवर्गं लोकं ज्ञेयसीति । गार्हपत्यमग्न्य आर्दधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्यै प्रजां पशुप्रार्जनयत् । अथान्वाहार्यपचनम् । तिर्यङ्ङिष्य वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रसतिष्ठत् । अथाऽऽहवनीयम् । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् । (७) यस्यैवमुग्निराधीयते । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । प्रस्यसिँल्लोके तिष्ठति । अग्निं सुवर्गं लोकं जयति ॥ यस्य वा अयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पार्ष्णीयान्भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्य आ वृश्च्यते । वसिँयान्भवति—भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीति भृग्वङ्गिरसामार्दध्यात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीति राज्ञस्य । मनोस्त्वा ग्राम्ण्यो व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽर्धधामीति रथकारस्य—यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य आर्दध्यते । वसिँयान्भवति (८) ॥

ध्यायति राशिधावरन्दे भविष्यन्तीत्यमवीजनिष्पत्तेऽज्ञयद्दृसांयान्भवति नवः च ॥

इति कृष्णपशुर्वेदीयवैतरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षट्पथोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(४१) अधाधिष्ठात्रिभेदेनाऽऽधानमन्त्रविशेषोपनिबधते—(यस्येति—)यस्य पुरुषस्य वाऽग्निमानिनी देवता तामनतिक्रम्याऽऽधानं तस्य पुरुषस्य यथादेवतम् श्लुष्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यं च भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसंपत्तिश्च भवति । ये मनुष्या सुगुणोन्नेतव्या ये चाङ्गिरोगोन्नेतव्यास्तेषामुभयेषां तत्प्रतिपादकेन भृगूणां इति मन्त्रेणाऽऽधानम् । हे व्रतपते ! कर्मस्वामिभ्रमे ! भृगूणांमङ्गिरसां च संवन्धिना व्रतेन कर्मविशेषेण निमित्ताभूतेन त्वाम् आर्दधामि इहाऽऽयतने स्वर्गप्राप्तीति मन्त्रार्थः । एतत्सुस्तत्रापि गौत्रम् । गौत्रान्तरगतानां ब्राह्मणानामादित्वा एव देवताः ॥ अग्निपितामह राज्ञो वरुणो देवता ॥ इतरस्य शनिपितृशेनो देवता ॥ इन्द्रियेण व्रतेन इन्द्रियाभिरुद्दिष्टेऽनु कर्मणोऽयं । वैश्वस्य ग्रामनिर्वाहको मनुदेवता ॥ रथकारोऽनुलोमजः संकीर्णजातिः । तस्य शत्रवो देवता ॥ एतेमंत्रे यथादेवतम् आधानं संपद्यते ॥ अथ मीमांसा । यथाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् । “विष्ठादिदेव रथरुदन्वो वाऽऽधोऽस्तु योगतः । रुद्रेण्यन्तरं तस्याऽऽधाने संपतुरुच्यते” ॥ आधाने श्रूयते—“वर्षायु रथकार आर्दधीत” इति । तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या प्रैयगिर्भो रथकार इति चैव । भवम् । संकीर्णजातिविशेषे रुदन्त्वाम् । वैश्वस्य शनिपितृशत्रवो माहिष्यः । यथायां वैश्वानुपत्त्या वैरिणी तस्यां वैरिण्यो माहिष्यादुल्लसो रथकारः । तथा च मानवत्वात्—“माहिष्येन वैरिण्यां तु रथकारः प्रजायते” इति । तस्य च रथकारत्वाऽऽधानकारो पार्श्वः ॥

इति श्रीमत्सामान्यार्थविरचिते माधवगोपि वैश्वार्थब्राह्मणे कृष्णपशुर्वेदीयवैतरीयब्राह्मणप्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षट्पथोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्धोत् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । क्रुभोत्येव । अथो सत्यप्रांशूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृणुत एवैनम् । (१) भूर्भुवः सत्यमपश्यत् । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । भुव इत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्ग एव लोके प्रतितिष्ठति । "त्रिभिरक्षरैर्गाहपत्यमादधाति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतितिष्ठतमाधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीर्यम् । (२) सुवर्गाय वा एष लोकायाऽर्धायते । यदाहवनीर्यः । सुवर्ग एवासौ लोके वाचः सत्यं सर्वमाप्नोति । "त्रिभिर्गाहपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीर्यम् । अष्टौ संपद्यन्ते । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । वाचनिवाग्निः । तमाधत्ते । (३) प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरावन् । ताभ्यो ज्योतिरुदरृह्यात् । तं ज्योतिः पश्यन्तीः प्रजा अभिसुमार्बतन्त । उपरीवाग्निमुदरृह्यायादुद्धरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः प्रजा यज-

(४२) चतुर्थे प्रथमामाहवनीयादीनामाधानमुक्ताम् । पश्चमे तत्रैव कंचिद्विशेषं पवमानहवीषि चाभिदधाति । तत्राऽऽदौ व्याहृतिमन्त्रान्विषते—(प्रजापतिरिति—) वाचः संबन्धि अत् सत्यम् अवर्यं भाषि-फलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन(ण) दृष्ट्वा प्रजापतिः तेन अभिनाभाय यजुद्वोऽभूत् । किं तत्सत्यमिति वृच्छन्नः शिष्येभ्यो भूर्भुवः सुवरिति मन्त्रसत्यं प्राह । एतस्य वाचसंबन्धिसत्यत्वात् एतेनाग्निम् आदधानः समृद्धो भवति । अपि चातो सत्यप्राशूरेवत्येव । प्रकर्षेणार्यते व्याप्यतेऽग्निमतमनेनेति प्राशूः । पराक्रमः सत्यः । अवाचिदप्यभिसंबादी प्राशूः । अपि च एवं व्याहृतिमहिमानं विद्वान् शत्रुं नारमितुमभिवरन् एतं हिनस्ति एव ॥

(४३) सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति—(भूरिति—) योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयत्सो तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः पुत्रपौत्रादिका उत्पादयति । एवमुत्तरोपरि योज्यम् ॥

(४४) सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषकारेण विधत्ते—(त्रिभिरिति—) भूर्भुव इत्येताभिर्वाच्यैश्चरामि, तैराधीयमानसित्यसामान्यश्लोकरूपे प्रक्षिप्तोऽग्निराहितो भवति । भूर्भुवः सुवरिति पयाश्चरामि, तैराधीयमानसिताऽऽहवनीयस्य सर्गाभ्रणत्वात्सर्गे वाचसंबन्धि कृत्स्नं सत्यमसौ प्राप्नोति ॥

(४५) अथ तत्रयं पश्चं च मिलित्वा प्रशंसति—(त्रिभिरिति—) अमेसुं सज्जत्वेन गायत्रीसंबन्धिषत्वम् ।

(४६) मनुष्यं सृष्टकारेण—"गाहपत्ये प्रणमनीयमाधत्थभिभ्यमाधोपयति शिरसाद्योपयमनीरपकल्पयते तमुयच्छति" इति । तत्रैवविषते—(प्रजापतिरिति—) प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराच्य. पुनरावृत्तिरहिता यदा गतास्तदा प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरुदरृह्यात् । अन्धकारे पलायमानानां प्रजानां दर्शनाय कंचिद्दीपमूर्धं धृतवान् । ताम् प्रजा ज्योतिः दृष्ट्वा तं प्रजापतिम् अभिलक्ष्यै समाधृताः । अतो गाहपत्यादाहवनीर्यं प्रत्यभिमुद्धरन्पृथ्वीमेव शुद्धीयात् न तेषो धारयेत् । तेन सर्वाः प्रजा ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रैत्यवर्तन्ते ॥

मानमभिसुमार्वर्तन्ते । प्रजापतिरक्ष्यश्चयत् । तत्पराऽपतत् । तदर्थोऽभवत् । तदर्थस्याश्रयत्वम् । (४) एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्राजापत्योऽर्थः । यदर्थं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन्प्रजापतिरनुदेति । वृज्री वा एषः । यदर्थः । यदर्थं पुरस्तान्नयति । जातानेव आतृव्यान्प्रणुदते । पुंनरावर्तयति । (५) जनिव्यमानानेव प्रतिनुदते । न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत् । नि गार्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं नाशक्नोत् । सोऽर्थः पूर्ववाद्भूत्वा । प्राञ्जं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाद्भवत् । यदर्थं पुरस्तान्नयति । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते । (६) यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणा-

(४७) यदुक्तं सूत्रकारेण—“प्रौद्योऽश्वप्रथमा अभिप्रवजन्ति” इति । तदेतद्विधत्ते—(प्रजापतेरिति-) पुरा कदापि प्रजापतेः अक्षिगोलकं केनापि व्याधिनोच्छूनं भूत्वा भूमौ पतितं सदश्वरूपेणोदभूत् । अश्व-यदमिति व्युत्पत्त्या तस्य अश्वनाम संपन्नम् । अग्निः च प्रजापतिरुच्छ्रित्वात्प्रजापतिरेव । अश्वः चोक्तरीत्या प्राजापत्यः । तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन् अश्वं पुरस्तात् नयेत् । तथा सति [स्वमेव] स्वरीयमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरुपोऽग्निः अनुवच्छति ॥

(४८) एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रयोरिति—(वज्री वेति-) वैज्रियुद्धे सवृत्विनासहेतुत्वात् अश्वः वज्री । स च पुरस्तात् नीगमानो यजमानस्य पूर्वमुपपन्नं भातृव्यान् विनाशयति । वज्रसमानदन्तोपेतत्वाद्वाप्यस्य वज्रित्वम् । एतदेवामिषेलामिश्राहणे समाह्वतम्—“वैज्री वा एष यदधी दक्षिरन्यतोदयो भूयात्” इति ॥

(४९) आहवनीयपर्यन्तं गीतस्याश्वस्य तैवेव पथा पुनरावृत्ति विधत्ते—(पुनरावर्तयतीति-) आहवनीयात्पुनरावृत्त्या भविष्यतः शक्यप्रतिबन्धति ॥

(५०) यदुक्तं सूत्रकारेण—“पूर्ववाद्यो भवति” इति । तदिदं विधत्ते—(न्याहवनीय इति-) पुरा कदापि आहवनीयः गार्हपत्यं नितरान् अकामयत् गार्हपत्यधर्मं श्रुत्वावितर्क्यः । गार्हपत्यः च नितरान् आहवनीयधर्मं श्रुत्वात् । ततः तौ उभावपि संकीर्णधर्मतया प्रजापतिः विभाजं विभक्तुं नाशक्नोत् । ततस्तद्विभागस्य स्वयं पूर्ववाद् अथो भूत्वा धर्मसंकेतं परिहृत्य प्राञ्जं प्राग्देशनिवासयोग्यमाहवनीयं पूर्वमुदवहत् पूर्वदेशं प्रत्युद्धृत्य गीतवान् । पूर्ववाजित्त्वविशेषः । सेनामन्त्र इतरभ्योऽश्वेभ्यः पूर्वं वहतीति वा पूर्वस्मिन् वसत्यत्यन्तत्वात् एव वहतीति वा पूर्ववाद् । अतस्माद्यथा अभ्यम् अत्र पुरस्तात् नयेत् । तस्य च विभागधर्मत्वात् एतयोः अग्नयोः सैव विभक्तिः विभागः संपद्यते । पूर्वदेशोऽवस्थित आहवनीयः पश्चिमदेशोऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मसंकेतपरिहाराद्येनावुभावयो मित्तवीर्यापि वरोति । यमीत्याजहोमाधातवत्कश्चुणं वीर्यं गार्हपत्यत्वेव । आग्नेयादिहविराधारत्वत्वात्प्राणमाहवनीयत्वेव ॥

(५१) यदुक्तं सूत्रकारेण—“नै कर्मदममत्युद्धरति” इति । तदिदं विधत्ते—(यदुपर्युपरि-) हृद्येनोद्धृत्वाऽऽहवनीयं प्रति गीयमानमग्निं शिर उपर्युपरि शिरःसमीपवर्तिगूर्यधामे पृथा यदि हरेत् तदा प्राणा विच्छिद्येरत् । अतः प्रानरक्षणाय शिरसः समीपवर्तिगूर्यधामेऽग्नेः पृथा नयेत् ॥

न्विच्छन्धात् । अधोऽधः शिरो हरति । ग्राणानां गोपीधाय । ईयुत्यत्र हरति ।
 अवेयत्वधेर्यति । त्रयं इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमार्धत्ते । प्रजा-
 पतिरग्निमसृजत । सोऽविमेत्प्र मां धक्ष्यतीति । (७) तस्य त्रेधा महिमानं
 व्यौहत् । शान्त्या अप्रदाहाय । यत्रेधाऽग्निराधीयते । महिमानमेवास्य तद-
 व्यौहति । शान्त्या अप्रदाहाय । पुनरावर्तयति । महिमानमेवास्य संदधाति ।
 पुंशुर्वा एषः । यदर्थः । एष रुद्रः । (८) यदग्निः । यदर्थस्य पुदेऽग्निमादु-
 ध्यात् । रुद्राय पशुनपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यत्राऽक्रमयेत् ।
 अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाऽऽहितस्याग्नेरङ्गारा
 अभ्यवचर्तेरन् । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न रुद्रायापिदधाति ॥ (९)
 त्रीणि हवीरूपि निर्धपति । विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते ।
 अग्नये पर्वमानाय । अग्नये पावकार्यं । अग्नये शुचये । यदग्नये पर्वमानाय निर्ध-

(५२) यहकं इत्यारेण—“अदुदग्ने धारयमाणस्त्वृतीयमभ्वनोऽग्निः हरति, नाभिवद्वे तृतीयमभ्वसेद्वे
 तृतीयम्” इति । तदेनदहुत्याऽभिनयन्निधते—(इत्यत्यग्र इति—) इत्यति जातुदग्ने । एवं नाभिवद्वेत्तासदग्ने-
 योरपि ॥

(५३) एतन्पादभिप्रणयनात्पूर्वमेविमानं विधते—(प्रजापतिरिति—) अग्निं यद्वा तदीयदाहात्
 विभ्यत् प्रजापतिः तदीयसामर्थ्यं त्रेधा व्यमजयत् । सोऽयं विभागे ज्जातायाः शान्त्यै स्वविषये (अप्र-
 दाहाय—) दाहाभावात् च यजतः । एवमनाऽऽभिगुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागमाहवनीमायमपरं भागं
 रक्षिणाग्र्यं च विभज्य [शान्त्यै अप्रदाहाय—] शान्त्यर्थमप्रदाहाय च त्रेधा कुर्यात् ॥

(५४) तत्राऽऽहवनीयात्तस्मादेतदहवनीयायतनं प्रति नयनं विधत्ते—(पुनरावर्तयतीति—) रिभागेन
 योऽग्नेर्महिमा शान्त्यर्थं महिमानं पुनः संधातुं विमथनमित्याहवनीयायतने स्थापयेत् ॥

(५५) तत्र स्थापने वंशिक्षेपं विधत्ते—(पशुर्धेति—) अत्रेदं विन्त्यते—पुरस्तादानीतमर्थं किमाह-
 वनीयायतनानामयेत् वेति । उभयमभ्येतदनुपपद्यते । अभ्यस्य पशुत्वात् । अग्नेः क्रूरवेरतात्वात् । अक्षपद-
 क्षान्तिष्ठे प्रदेष्टेऽभिस्रापने सति [रुद्राय] क्रूरदेवाय पशून् समर्पयेत् । ततो यजमानाः [अपशुः] पशु-
 रहितः स्यात् । अनाक्रमणे तु [अस्य] यजमानस्य पशवः न संभवेयुः । अत उभयदोषपरिहारायमायतनस्य
 वसिधिपार्थे तनधन् आक्रमयेत् । स्वायतने [आहितस्य] स्थापितस्य प्रज्वालमानस्य अग्नेरङ्गाराः
 येन प्रारोण तदक्षपदम् अक्षिलस्य सप्त एव प्रस्ता भवन्ति तथा क्षमीपर्वत्प्रदेशमाक्रमयेत् । एवं यत्न-
 क्षातापामधर्पदे प्रविष्टत्वात् पशवः अपि तन्मन्थे । सचं बुद्धिपूर्वकमक्षपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनादुभयदेवाय पशवः
 अपि न समर्पिता भवेयुः ॥

(५६) इयमाधानगतो विशेषो विह्विनः । अथ यजमानद्वेषि विधत्ते—(त्रीणि हवीपीति—)
 विशेषेण राजस इति विश्वामित्रास्य विश्वान्तं सामर्थ्यम् अनु यजमानः अपि विक्रमते समर्थो भवति ॥

(५७) सामान्येन विश्वानां हविषा देवताविशेषाभिप्रेत—(अग्नये इति—) यजमानः स्वयं रुद्रः ।
 पायसोऽभ्यस्य शोषकः । शुविदीप्यमानः । तत्र प्रमथेन यजमानशुद्धिः । द्वितीयाप्यजातिः । तृतीयेन फल-
 इत्यभ्योविश्वामित्रार्थं समाति ॥

पति । पुनात्येवैनम् । यद्ग्रथे पावुकार्यं । पूत एवासिन्नन्नार्थं दधाति । यद्-
ग्रथे शुचये । ब्रह्मवर्चसमेवासिन्नुपरिगृह्णाति । (१०)

एवमाहवनीयं घटेऽश्वत्थं यन्तयति कुरुत इति रूढो दधाति यद्ग्रथे शुचये एकं च ॥

इति छुप्यशुचैर्दीपितेतिरीषवाहणे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ सीमांसा—रुतौवाप्यायस्य पृष्ठपादे विन्तितम्—“सरकृते पवमानेष्वा बहौ सेतिर्न वेद्यः । बहौ तत्संस्कृते कार्याथोदससाधुरोषत ॥ चोदक पवमानेष्टौ न ता प्रापयितुं प्रभु । अमप वेद्यसिद्धिभ्यामिष्ट-
यस्वदसकृते ॥ पवमानाथीतिरिहाहवनीयाद्यस्य सारिक्रयन्ते । ससृतेषामिहोऽनवर्षपूर्णमासादिरुक्त्व प्रव-
र्तन्ते । तथा सति—विभक्ता पवमानेष्टयक्ताभिरिष्टिभि संस्कृते बहौ वर्तन्त्या , इष्टिक्तात् । इतरिष्टिवत्—।
चोदकोऽश्वेव सखलुर्हृत्तो गवति । एतभिरिष्टिभि सरकृते बहौ प्रकृत्युत्तनात्—इति प्राप्ते ब्रूम —यद्यपि पव-
मानेष्टियकृतिस्वायाऽपि चोदको न तस्या पवमानेष्टौ ता पवमानेष्टिमतिषिष्टु प्रभवति । प्रकृतौ त्रयादादित्यपव-
मानेष्टेरन्नवाभावात् । किं च एतस्या पवमानेष्टे ससृतामितिद्वयं पवमानेष्टान्तराज्ञीकारे तन्नापि तथा इत्यन-
वस्यामातिष्टरेव न निष्येत् । तन्मात्ताभिरिष्टिभिरसकृते बहौ पवमानेष्टय वर्तन्त्या ।

दशमाप्यायस्य द्वितीयपादे विन्तितम्—“छुप्यते पवमानेष्टौ निर्वाप कियतेऽपचा । छुप्यते साधनाभावात्तेन
मुप्यो न छुप्यते” ॥ आधानप्रकरणोप्राप्त्या पवमानेष्टौ निर्वापसाधन नास्ति । अग्निहोत्रहृद्यधी हि प्रकृतौ
निर्वापसाधनम् । सा चाऽऽधानकाले न समवति । अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरात्प्राधानत्वेन तदोमसाधनभूतया
सस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूम —मुप्यो निर्वाप । त प्रति गुणभूताऽग्निहोत्रहृद्यधी । न हि गुणलोपेन
मुप्यो लोभुमर्हति । किंचाऽऽधानकाले स्वरूपैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहृद्यधी साधनत्व दूरापेतम् । तत्
साधेनाभावादित्यनुपन्यास । तस्माच्चिर्वापो न छुप्यते ।

पञ्चमाप्यायस्य रुतौपपादे विन्तितम्—“आहिते पवमानेष्टियसकृते वाऽग्निहोत्रकम् । आधानेनामिनिष्पत्ते-
स्तन्मात्रे कर्म समवेत् ॥ आधानस्यानपेक्षस्य नाऽभ्युत्पादकता मता । रामुचितस्य हेतुत्वात्कर्म म्यादिष्टिरकृते ॥
अग्निधातानाद्घर्षं विरम्य पवमानेष्टय नियन्ते । “द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेत् इतीतिराल्पविधानात् । तान्य सुरा
द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्टेयम् । आधानमात्रेणाऽऽहवनीयाद्यभेनिष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूम —आधानन पव-
मानेष्टिनिरपेक्षेर्ण नाऽऽहवनीयाद्यभिरत्ययते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रवह्नात् । न च विरत्य । नापा
ननुपवीच्य तन्माहुत्तरकाले विधानात् । ननु इष्टिभि रामुचितैर्नाऽऽधानमाभ्युत्पादकमिच्छातिभि संस्कृते घर्षो
पश्चात्सिहोत्रासुप्तनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीदे वेदाध्यायने छुप्यशुचैर्दीपितेतिरीषवाहणभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

१ जे न्या मा ३. ९ ९ । २ लं न्या मा १० २ २० । ३ “प्रवरणगतायाम्” इति पाठः ।
४ “लोपमर्हति” इति पाठः । ५ “साधनाद्यभावात्” इति पाठः । ६ ‘न’ इति वचिष्ठाति । ७ घि.
न्या ५ २. ९. १ । ८ “क्षेणहृद्यधी” इति पाठः ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयन्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । असौ घामं वसु
संयन्दधत् । इदमुं नो भविष्यति । यदि नो ज्ञेयन्तीति । तदृग्निर्नोत्सहमश-
क्रोत् । तत्रेधा विन्यदधात् । पशुपु तृतीयम् । अप्सु तृतीयम् । आदित्ये
तृतीयम् । (१) तद्देवा विजित्सु । पुनरवारुत्सन्त । तैऽग्नये पर्वमानाय पुरो-
डाशमष्टाकपालं निरपबन् । पशवो वा अग्निः पर्वमानः । यदेव पशुप्यासीत् ।
तत्तेनावारुधत् । तैऽग्नये पावकार्यं । आपो वा अग्निः पावकः । यदेवाप्सा-
सीत् । तत्तेनावारुधत् । (२) तैऽग्नये शुचये । असौ वा आदित्योऽग्निः
शुचिः । यदेवाऽऽदित्य आसीत् । तत्तेनावारुधत् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
तनुवो वावैता अग्न्याधेयस्य । अग्नेयो वा अष्टाकपालोऽग्न्याधेयमिति । यत्
निर्वपेत् । नैतानि । यथाऽऽत्मा स्यात् । (३) नाङ्गानि । तादृग्येव तत् ।
यदेतानि निर्वपेत् । न तम् । यथाऽङ्गानि स्युः । नाऽऽत्मा । तादृग्येव तत् ।
उभयानि सह निरुप्याणि । यज्ञस्य सात्मुत्वार्यं । उभयं वा एतस्येन्द्रियं वीर्य-

(५८) षष्ठे पवमानहवीषि संक्षिप्तोक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो हविरन्तराणि दक्षिणाधोयन्ते । सत्र
प्रगमे तापत्यपमानहविषां देवताविशेषस्य पूर्वमुपचात्तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते—(देवासुरा इति—)
यदा देवासुराः परस्परं युक्तोयुक्ताख्यदानीं विजयम् अपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं घामं वननीयं वस्तु धन-
मसौ सम्यक्स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः—यदि[नः]अस्मान्पुरा ज्ञेयन्ति तदानीमापत्काण्डेऽस्माभ्य
इदम् एव धनं वीजनाय भविष्यतीति । अग्निः तद्भाराधिक्येन तदनमुद्वल्य सोढुं नाशक्रेद् । तत्रेधा
विभज्य पश्चादपि स्थापितवाद् । तदानीं देवाः चासुरान् विजित्सु पुनः स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् । तदा
पश्चादभिमानिदेवतापु स्थापितं धनं बलादपर्युद्धमशक्राः सन्तस्तदुत्थेयार्थं पवमानपुत्रस्यधाम्नये पुरोडाशं
निरपबन् । पशवः च पवमानाग्न्यधीनत्वात्तत्सहपाः । तेन च हविषा पवमानमसिं तर्पयित्वा पशुध्वक्शितं
धनं स्वीकृतवन्तः । एवं ते देवाः पापकृत्पुत्रस्यधाम्नये पुरोडाशं निरपबन्तितानुवर्तते । अपां पावकाम्यधी-
नत्वात्तन्मुखेनाप्यु स्थितं धनं प्राप्तवन् । तथा ब्रह्मिणुनकायाधमये पुरोडाशं निरुप्य तस्मिन्नादित्यरूपत्वादित्ये
स्थापितं धनमासुराद् । तस्मादेताभ्यो देवताभ्यः प्रलेकनशकृत्पाठं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधिरेव ॥

(५९) अथेतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वायं विधत्ते—(अभयमिति इति—) याः पूर्वोक्ताः
पवमानाग्न्यादिदेवतास्त्रिहस्ता आश्राधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरीरानि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तोऽष्टाकपालं आग्नेयः
सोऽग्न्याधेयस्य सहपभूत् । पूर्वोक्तशरीरत्रयस्वामी । एवं सत्सामेवं निरुप्य पवमानहविषामनिर्वायेऽव्यवहरहितः
केवल आत्मा एव स्यात् । अथ तानि हवीषि निरुप्याऽऽग्नेयस्य निर्वापो न क्रियेत तदानीमात्मरहिताः केवला
अवयवा एव स्युः तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि त्रीणि हवीषि विध्याणि । तथा सति चरास्य सायकवत्सं सारमत्सं
च संपद्यते ॥

(६०) अत्रानुनिर्वायं हविर्द्वयं विधत्ते—(उभयमिति—) अग्निमादधानस्येन्द्रियवीर्यस्य प्राप्त्या भवि-
तन्वम् । अतस्तस्मिन्अर्थमिन्द्राग्नेदेवताकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां गन्ध इन्द्राद्योत्पत्तसात्वात्तत्प्रसादि-
नेन्द्रियवीर्यं प्राप्तिर्भवति । अगतकारणं चानयोर्नेत्वाद्यप्यन्तन्वम् । जयश्च राजस्यप्रकरणे पठ्यते—'दिवो वा

प्यते । (४) योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यं रुम् । इन्द्राग्नी वै देवानामर्यातयामानौ । ये एव देवते अर्यातयाम्नी । अभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमधरुन्दे । आदित्यो भवति । इयं वा अदितिः । स्यामेव प्रतितिष्ठति । धेन्वै वा एतद्रेतः । (५) यदाज्यम् । अनुहुईस-
ड्डुलाः । मिथुनमेवाधरुन्दे । घृते भवति । यज्ञस्यालक्षान्तत्वाय । चित्त्वारं तापेयाः प्राश्रन्ति । विशामेव ज्योतिषि जुहोति । पशवो वा एतानि हवीरपि । एव रुद्रः । यदग्निः । (६) यत्सुच एतानि हवीरपि निर्वपेत् । रुद्राय पशु-
रपि दध्यात् । अपुशुर्यजमानः स्यात् । यन्नानुनिर्वपेत् । अनयरुद्रा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रीष्यनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिष्ठा वै द्वादश रात्रयः । संव-
त्सरेणैवास्मै रुद्रश्च शमयित्वा । पशूनधरुन्दे । यदेकमेकमेतानि हवीरपि निर्व-
पेत् । (७) यथा त्रीण्यावर्षानानि पूरयेत् । तादृक्तम् । न प्रजननुमुच्छिञ्च-

शोपधीयाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्" इति । आदित्यवरुणेर्वापेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरस्य-
भीवत्वेनादितित्वात् ॥

(६१) अस्य चरोः सहकारिण्यं शूनं विधत्ते—(धेन्वै वेति—) आज्यस्य धेनुनिष्पाद्यतात्तरेतस्त्वम् । तण्डुलानां चानद्वाहाह्वार्यां भूमौ निष्पाद्यतात्तरेतस्त्वम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं संपद्यते । तस्माच्च-
निष्पद्यते घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्यन्तः । एतेन घृतेन यज्ञस्यालक्षान्तत्वं संपद्यते । लक्षो रुद्रः मेहरहितः परयः । तद्वपरीलोकात्तण्डुलः । तादसोऽन्तः रायीपवती इत्यधिकेणो यज्ञस्य सोऽयमलक्षान्तस्त्वस्य भावोऽलक्षान्त-
न्तर्त्तत्विद्यमे घृतश्रीधारः ॥

(६२) यदुर्ध्वं ह्यश्रुकरेण—“बहुर्भाकरणमाल आदित्यं दक्षणे परिहरति तं चत्वारं भागांशः प्राश्रन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—(चत्वार इति—) योऽयमादित्यवरुणस्यैतद्वेपथतुर्भाकरणं भावि किं तु दक्षणे हस्ते सर्वं दत्त्वा चत्वारं भवितव्यः प्राश्रीयुः । तेषां धृताप्यनसंपन्नत्वादापेयत्वम् । अत एवायमाऽऽश्रा-
तम्—“आपेयो यः शुश्रुवान्” इति चतुःसंख्याताम्येन दिशां पतस्थया संवन्धिनि ज्योतिषि हुतं भवति ॥

(६३) उचानां हविषां वातधिकेण विधत्ते—(पशव इति—) अत्रेदं विधिन्वृत्ते—यमित्दिनेऽयम आदित्यात्मिन्दिने किम् एतानि हवीरपि निर्वपेत् किं नैति । तत्र निवापो न युक्तः । एतेषां हविषां पशुताधनत्वेन पशुतात्वात् । आदित्यस्य चान्तेः भूदेकन्वात्म्यं कृत्वा पशुनवर्षप्रशङ्गात् यजमानोऽप्य-
पशुः स्यात् । अनिर्वापरो तु पशवो न संपदिताः स्युः । अतो योषद्वयपरिहारयाऽऽधानत्वेन द्वादशसु रात्रीषु यतासु पथाद्वीपि निर्वपेत् । द्वादशपथत्वात् भावशारेण तासां संवन्तत्तद्वपरादेतद्यजमानासु संवत्सरेणैव अधि दान्तं कृत्वा पशान् प्राप्नोति ॥

(६४) तत्रिर्वापे रंभिकेण विधत्ते—(यदेकमेकमेतानि—) एतानि प्राणि परमानहवीरपि पृथक्पृथगेव निर्वपेत् इति वेधांविन्द्वानां यत् । तस्मिन्पक्षे यथा लोके धीमि बीजावापयानानि क्षेत्रानि धीजेः पूरितानि भवन्ति तथा लोकप्रयस्तापि त्रिभिर्द्विभिः पूरितकथजमानस्य म्यानश्रुतेन प्रतीत्यसि-
स्थाने किमपि नावाशयेत् । तस्मात् प्रथमम् एषं हविः पृथक् निरुच्य दित्यैवर्तुते हविषां सम्यक् निर्व-
पेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन नोऽद्वयस्यैव पूरितत्वापुढीयो लोको यजमानस्य प्रयो वादनावापेयिनो भवति ।

पेत् । एकं निरुप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमेवासौ लोकमुच्छिद्यति प्रजननाय ।
 तं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैपाऽभिक्रान्तिः । रथेचक्रं प्रवर्तयति ।
 मनुष्यरथेनैव देवरथं प्रत्यवरोहति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रांश्च
 न होतव्याश्मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् । यत्र
 जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती जुहोति ।
 नाग्निः पराभवति । अग्नीधे ददाति । (९) अग्निमुखानेवर्तन्प्रीणाति । उपव-
 ह्णं ददाति । रूपाणामवरुद्धै । अथं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुद्धे । धेनुश्च

प्रतप्तं लोकमतु वज्रमानः प्रजापशुसगृहो भवति । अपि च यत्तृतीयलोकावरोपणमेवा यज्ञस्यैपाभिक्रान्तिः
 अभितो व्याप्तिः । प्रजापशुसगृहस्य तत्फलस्य निष्पन्नत्वात् ॥

(६५) यदुक्तं सूत्रकारेण—“श्रेयोऽत्रप्रथमा अभिप्रमन्नान्ति दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्तयति
 यावच्चक्रं त्रिः परिवर्तते” इति । तदेतद्विभक्ते—(रथचक्रमिति—) गार्हपत्यादाहचवीर्यं प्रत्यगेः प्रणयनकाले
 रथचक्रस्य प्रवर्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्तनेन नीयमानानामर्थं देवरथ एव प्रवर्तितो भवति ॥

(६६) अथ मीमांसामुलेन होमनिर्णयं करोति—(ब्रह्मवादिन इति—) नेयं नित्याग्निहोत्रविषया
 मीमांसा । तस्य पवमानेतिभ्य ऊर्ध्वं प्रवर्तयिष्यमाणत्वात् कित्वाधानाद्भमेतात्किञ्चित्कर्म । “दूर्णाहुतेः प्राक्प्रवर्त-
 मानत्वात् । पूर्णाहुलन्तमश्राधेनम्” इत्याश्रवायनेनोक्तम् । अस्य चाऽऽधानाद्भस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे
 सत्ययथापूर्वेण प्रसज्येत । तथा हि । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्याग्निहोत्रे च—
 “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति । अथमहनि पठितो होममन्त्रः शोऽत्र प्रत्यक्तः । अहन्वेव हुयमान-
 स्यात् । प्रकृतिभूते त्वमिहोत्रे राजानेवोपक्रमत् । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाद्भ-
 त्वात्तेन मन्त्रेण प्रथममनुष्ठाय पश्चात्प्रातःकाले “सूर्यो ज्योतिः” इति मन्त्रेणानुष्ठानमित्येव क्रमः । इह त्वादावेव
 “सूर्यो ज्योतिः” इति मन्त्रेणानुष्ठाने प्रकृतिदेवक्षणादयथापूर्वत्वम् । अहोमपक्षे त्वाधानेनोक्तः अग्निः
 अहाराभावत् पराभूतो भवेत् । अतो दोषहर्यं परिहर्तुं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव होतव्यम् । तथा
 षति मन्त्रेवपरीत्याभावादयथापूर्वत्वदोषो न भवति । होमस्यानुष्ठितत्वात्तमेः पराभूतोऽपि न भवति ॥

(६७) यदुक्तं सूत्रकारेण—“श्रेयस्य दक्षिणकाले दक्षिणं दद्यात्तत्र पूर्णपात्रमुपवर्हणं सप्तानसुदमित्त-
 तीष उपवर्हणं दद्यात्तत्र ब्रह्मणेऽश्वये वाऽऽहवनीयदेशेऽनन्वाहमन्वर्थयेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुश्च होत्रे वातो
 गावौ सिधुनां गावौ नवं च रथं दद्याति तानि साधारणानि सर्वेषामा द्वादशाम्यो ददातीत्युक्तत्वाद्ऽऽह काममूर्ध्वं
 देयनपरिमित्तानरुद्धा इति विज्ञायते ऊर्ध्वमादिदक्षिणाम्यो वयति पश्येत्वा द्वादश देव्याधतुर्विभक्तिर्वैवा इति
 ता विकल्पन्ते” इति । तदेतत्त्वर्थं क्रमेण विभक्ते—(अग्नीध इति—) आग्नीध्रेण तत्तद्वत्त्वोपैरिष्वमानत्वात्तस्मै
 दत्तेन इत्येषामिदहितानामधुना प्रीतिः तस्मै चरेयम् उपवर्हणं शिरसः पृष्ठस्य वाऽऽधारभूतं तस्य कर्णात्त-
 दागोर्नारिमर्पः शुद्धनीलपीतादिभिः सैः सतीर्षिण्यज्ज्वालेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचक्रुर्हन्-
 तास्तेनेन्द्रमप्राप्तिः । दातव्याया धेनोः ब्रह्मधेनुसप्तवादाशिषो प्राप्तिः । अनन्वाहशकटं गृहति । अग्निश्च हृद्व्यं
 गृहति । अश्वस्युराप्यनुष्ठानं गृहति । ततः समानत्वाद्द्विजैर्बर्हणेष्वधुर्हणेन च धत्तिनैव यज्ञस्य बहिषश-

३ आप. धौ. सू. ५. १४. ५-६. । २ आप. धौ. सू. २. १. । ३ तै. भा. २. १. २. । ४ तै.
 भा. २. १. २. । ५ तै. भा. २. १. २. । ६ तै. भा. २. १. २. । ७ आप. धौ. सू. ५. २०. ।
 ८ इत्थं वं इति पाठः ।

होत्रे । आशिर्ष एवावर्तुन्दे । अनुद्वाहमध्वर्यवे । वह्निर्या अनुद्धान् । वह्निरध्वर्युः । (१०) वह्निनैव वह्नियज्ञस्यावर्तुन्दे । मिथुनौ गावौ ददाति । मिथुनस्यावर्तुन्दे । वासो ददाति । सर्वदेवत्वं वै वासः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति । आ द्वादशभ्यो ददाति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सर एव प्रीति तिष्ठति । कर्मभूर्ध्वं देयम् । अपरिमितुस्यावर्तुन्दे । (११)

आश्रित्ये तृतीयमुष्वासीत्तेनावाकृन्धत्तु स्यादांष्वते रेनोऽपिरेरंमेतानि हवीरेपि निर्वपेत्स्यत्वं-
रोहति इदात्तुष्युर्दंमुनेर्क च ॥

इति कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥ ६ ॥

संबन्धिहविर्वाहनमार्गं प्राप्नोति । गोमिशुनेन भतुष्वमिशुनप्राप्ति । वासत्त सवदेवत्वं दीक्षाप्रकरणे—“अग्ने-
स्तुपाधान वायोर्वातपानम्” इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितम् । आ द्वादशभ्यो गोम्य इति शेष । उच्यदशिनान्य
ऊष्वेम्—“पैर देया द्वादश देया ” इत्यादिशाखा तत्रोक्त बहुपञ्चासारेण स्वामिमत भावतावदेयम् । तेन-
परिमितफलप्राप्ति ।

अत्र भीमांसा । एकादशाध्यात्मस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—“पवमानेऽहिविधा तन्न भेदोऽथ वाऽग्निम् ।
साध्यदेशाद्यमेदेन काम्ये भेदोचितोऽन्तिव ॥ आधानप्रकरणे पठ्यते—“अप्रये पवमानावाद्यात्कपाल निर्वे-
पेदप्रये पावक्याप्रये शुचये” इति । तैत्तिरीयिर्नि साध्यस्यामेदेजत्यादेशाद्यभेदावाज्ञाना तन्नमिति प्राप्ते
ब्रूम—“वै कामयेतोत्तरे षष्ठीयान्ध्रेयान्स्वामिति तस्याप्रये पवमानान् निरुप्याथ पावनाथ शुचये चोत्तरे
हविषी समानर्वाहपि निर्वपेत्” इति वचनत्काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽग्नेर्दे । उत्तरशोकत्वम् । नित्य-
प्रयोगे तु त्रयाणा तन्नम् ।

द्वादशाध्यात्मस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—“एका देया समुचये विकल्प्य वाऽऽथ धानते । सौलभ्यादन्तिमो
नैरेपेक्ष्यात्सख्यानतरादपि । आधाने सूयते—“एका देया पद देया द्वादश देया ” इत्यादि । तत्र सीम-
कन्यायेनाऽऽनते सौलभ्यात्समुचय इति चेत् । मैवम् । सख्याना श्रीतादित्यरस्वरीरेपेक्ष्यावपमान् । चतु-
स्ये तु सूयमाणाभि सख्याभि सख्यान्तरस्य दुर्वारत्वात् । तस्माद्विकल्प ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥ ६ ॥

१ इति स १ १ १ । २ आप औ सू ५ २० १३ । ३ जै न्या सा ११ ४ ४ ४ ।
४ इति स २ २ ४ । ५ आप औ सू ५ २१ ७ । ६ जै. न्या. ११, ४, ६ । ७ आप. औ
सू ५ २०, १३ । ८ 'तु' इति कुनपिवास्ति ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

धर्मः शिरस्तद्वयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तोकाय तनयाय
यच्छ । वीतः प्राणस्तद्वयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । खदितं तोकाय तन-
याय पितुं पंच । प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।
विश्वा आशा दीद्यानो विभाहि । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे (१) अर्क-
श्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तद्वयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्षः
शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वाऽऽर्धे । अग्नि-
नाऽग्ने ब्रह्मणा । आनशे ज्ञानशे सर्वमायुर्व्यांनशे । "ये ते अग्ने शिवे तनुवौ ।
विराट् च स्वराट् च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् (२) ये ते अग्ने

(६८) एते हविर्विशेषा दक्षिणाधोवाः । अथ सप्तम आधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्राऽऽदौ गार्हपत्यविवर्षं
मन्त्रमाह—(धर्मः शिर इति-) धर्मो ऋत्विज्वात्मा, य च धर्मोऽग्निदरीरस्य शिरःस्थानीयः । तथ शिरोऽयं
पुरोवती गार्हपत्योऽग्निः । तद्वदमे हे गार्हपत्यमे । त्वमस्मरीषः पशुभिः सह संप्रियो भुवत् सम्यक्प्रति-
शुषो भव । ततोऽस्मदपदमाय तदीयापत्याय च चतुर्भिः यच्छ तेजो देहि ॥

(६९) अध्वान्वाहायंपचनविवर्षं मन्त्रमाह—(वात इति-) गोऽयमग्निवशो वायुः तोऽग्नेः प्राणः
तप्राणरूपमवमामोयमानोऽन्वाहायंपचनोऽग्निः । हेऽन्वाहायंपचन । त्वमस्मरीषः पशुभिः सह संप्रियो
भव । अन्वापुत्राय तत्पुत्राय च खदितं सादुशुक्रं पितुम् अघं पच पक्वं कुरु ॥

(७०) अथाऽऽहवनीयवदेसं प्रवि गमनमन्त्रमाह—(प्राचीमिति-) हे अग्ने ! त्वं विद्वान् मार्गं जानन्
प्रार्थीं प्रदिशामनु प्राणाल्यां प्रदशं दिशन्तुत्थं प्रेहि प्रकीर्षं गच्छ । गत्वा चेहाऽऽवतने प्रथममाहितस्य
गार्हपत्याग्नेः पुरोऽग्निः पूर्वदिशतीं यद्विनं । ततो दीद्यानः प्रराशमानो विश्वा आशाः सर्वा रिशो
विभाहि विशेषेण प्रराशय तोऽस्मरीषाय द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं धेहि देहापरयं
संपादय ॥

(७१) अथाऽऽहवनीयविवर्षं मन्त्रमाह—(अर्क इति-) अर्कः अर्चमानो मण्डलाग्न्या वहिदरीरस्य
पशु स्थानीयत्पशु मन्त्रमसौ दिवि रथमानः सूर्यरूपः स सूर्यः अयमार्थायमान आहवनीयोऽग्निः । हे
आहवनीयमस्मरीषः पशुभिः संप्रियो भव । हे शुक्र ! दीपमानाऽऽहवनीय ! ते त्वरीषं यच्छुक्रं यर्चः
वहिः प्रदशं ऋत्विजं तेजो य च शुक्रा तनुज्वात्कारुं शरीरं यदपि अजघ्ने ! शुक्रं उपोतिः त्वेदा गर्व-
मानो भस्मवरीषायतत्राचरन्तं सर्वा मे दीदिहि मां प्रराशय । हे अग्ने ! ब्रह्मणा परिदन्—“अर्कपशु”
इति मन्त्रेण तेन पुरोऽनुषेनाग्निनाऽऽहवनीयरूपेण त्वाभिहाऽऽर्धे ॥

(७२) अथाऽऽहितसातोऽग्निमन्त्रमन्त्रमाह—(आनशे इति-) अयमग्निः आनशे जाठराग्निरपेण
भोग्यवरीषे भ्यातवत् । तथा ज्ञानशे निशिषं भोग्यवरीषे भ्यातवत् । तथा सर्वमायुर्व्यांनशे अपचतुष्परी-
शारेण संदूतवतुः संदूरितवत् ॥

(७३) वच —“अथ मन्त्रानः शिवा जगतां—(ये ते अग्ने इति-) ये ते धर्मो दिवे तनुवौ विराट्
च स्वराट् च मे मा रितां, मे मा जिन्वतां, ये ते अग्ने ! दिवे तनुवौ मन्त्राद धानिभूय मे मा रितां, मे मा
जिन्वतां, ये ते अग्ने ! दिवे तनुवौ शिभूय परिभूय मे मा रितां, मे मा जिन्वतां, ये ते अग्ने दिवे तनुवौ
अग्नी च अग्नीष मे मा रितां, मे मा जिन्वतां, कामे अग्ने ! विश्वानुत्पन्नास्ति ताऽऽर्धे” इति । विराट्-

शिवे तनुवौ । सत्राद् चाग्निभूर्ध्वं । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूर्ध्वं परिभूर्ध्वं । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी च प्रभृतिश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्तै अग्ने शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वाऽऽदधे । यास्तै अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरसुं गच्छ (३) ॥

चतुष्पदे जिन्वतां तनुवक्षीर्णि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतंत्रिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

इमे वा एते लोका अग्रयः । ते यद्व्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् । घर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनम् । अर्कश्चक्षुरित्याहधनीयम् । तेनैवैनान्भ्यार्वतयति । तथा न शोचयन्ति यजमानम् । रथन्तरमभिर्गायते गार्हपत्य आधीयमानि । रथन्तरो वा अयं लोकः । (१) अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमार्धत्ते । वामदेव्यमभिर्गायत उद्धियमाणे । अन्तरिक्षं वै चामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठितमार्धत्ते । अथो

दिभि प्रभृतिपर्यन्तैरथानि शब्दैरुक्ता अग्ने शिवा शान्तास्तनुव । हेऽग्ने । ते त्वदीये विष्णुत्सरात्तये ये शान्ते तनु ते उमे मा प्रविश्य प्रीणयताम् । एषसुतरत्रापि । विविध राजत इति विराट् । स्वयमेव राजत इति स्वराट् । सम्यमाजत इति सत्राट् । वैश्वोऽग्निभक्ति इति अग्निभूः । विविधेन रूपेण आतीति विभूः । परितो भवतीति परिभूः । आशालक्षणेन प्रसुत्वेन युक्ता प्रभ्वी । मूढेर्गंधर्णेपेता प्रभृतिः । हेऽग्ने । या एतास्ते त्वदीया शिवास्तनुवस्ताभिः दुष् त्वामिह आदधे ॥

(७४) (यास्त इति-) बल्य — यास्तै अग्ने घोरास्तनुवस्तानिस्तु मच्छ इति यजमानो द्वेष्याम ग्रहिणोति" इति । घोरतमय शुक्लपारिष्वा । तथा चाऽऽरभ्यकाण्डे समाह्वतम्— "यास्तै अग्ने घोरास्तनुव दुष् तृष्णा च" इत्यादि । ताभिः घोराभि तनुभिरसुं यतु मच्छ प्रभृदि ॥

इति श्रीमत्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतंत्रिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(७५) आपानमन्त्रा सप्तमोऽभिहितः । अष्टमे तत्राद्वाजसुष्यते । तत्र प्रीणापानमन्त्रान्निविशुद्धे— (इमे वा इति-) एते प्रय अग्रयः त्रित्यगन्त्याद् इमे प्रयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परम् अव्यावृत्ताः समुहिता आधीयेरन् तथा दाहाधिक्येन यजमानं सतापयेतु । अतःप्रतिभेदं त्रै वृषणादप्यार । तेन व्यावृत्ता सन्तत्यापायिर्माभावायजमानं मेव सतापयन्ति ॥

(७६) अपाऽऽधानपाले सामगान विधत्ते— (रथन्तरमिति-) "शोभि त्वा इह गोमृग " इत्याद्युच्युपुषा 'रथन्तरम्' । 'यथा नदिना आसुपव' इत्यस्याद् दुत्पण 'वामदेव्यम्' । "तोमिदि एवान्दे"

शान्तिवै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पशुव्यमुद्धरते । बृहद्भिर्गायत आहवनीयं
 आधीयमानि । वार्हतो वा असौ लोकः । अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमार्धत्ते ।
 प्रजापतिरग्निर्मसृजत । (२) सोऽश्वोऽवारो भूत्वा पराङ्मत् । तं वारवन्ती-
 र्येनाचारयत । तद्धारवन्तीर्यस्य वारवन्तीयत्वम् । श्यैतेन श्येती अङ्कुरुत ।
 तच्छ्रैतस्य श्यैतत्वम् । यद्धारवन्तीर्यमभिगायते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमा-
 र्धत्ते । श्यैतेन श्येती कुरुते । घर्मः शिर इति गार्हपत्यमार्दधाति । सशीर्षण-
 मेवैनमार्धत्ते । (३) उषैनमुत्तरो यज्ञो नमति । रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स
 आधीयमान ईश्वरो वर्जमानस्य पशुन्दिः सितोः । संप्रियः पशुभिर्भुषदित्याह ।
 पशुभिरेवैनं संप्रियं करोति । पशूनामहिःसायै । छर्दिस्तोकाय तनयाय
 यच्छेत्याह । आशिर्पमेवैतामादासो । वातः प्राण इत्यन्वाहार्युपचनम् । (४)
 सप्राणमेवैनमार्धत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पृचेत्याह । अन्नमेवासौ
 स्वदयति । प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहिं विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अश्वो
 नानावीर्यायेवैनौ कुरुते । ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याह । आशिर्पमे-

इत्यस्मामृच्युत्पत्तं 'बृहत्' रथन्तरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वात्तल्लोकदपत्वम् । अत एतेषां गाने सति ता-
 ल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । अपि च वामदेव्यस्योपद्रवसान्तिकरत्वात्पशुप्राप्तिहेतुत्वाच्चैतन्मुद्भिन्नाणामग्निं शान्तं
 पशुसापनं च कृत्वोद्धरति ॥

(७७) पुनरपि सामद्वयं विधत्ते—(प्रजापतिरिति—) यः प्रजापतिना सद्योऽग्निः स वारः अश्वो
 भूत्वा पुनराहतिरहितः पलायनमवरोत् । यो हस्ताद्वयेन सन्नितं पृष्टीत्वा बलाग्निवारणीयः स वारः तं
 वारमर्धं पलायमानं वारवन्तीयेन राज्ञा प्रजापतिर्नियारयामास । “अर्धं नत्वा वारवन्तम्” इत्यस्मामृच्यु-
 त्पत्तं 'वारवन्तीयम्' । नियारणहेतुत्वात्तस्य वारवन्तीयं नाम सपचनम् । नियारितमर्धं श्यैतसाया श्येती-
 कृतवान्स्वाधीनं कृतवानित्यर्थः । “अग्निं प्र ह. सुराभसम्” इत्यस्मामृच्युत्पत्तं श्यैतम् । स्वाधीनकरणहे-
 तुत्वात्तस्य श्यैतनाम सपचनम् । अतो वारवन्तीयसाया पलायनं निवार्य प्रतिष्ठितमग्निमापाय रश्मिरातेनाग्निं
 स्वार्धनं करोति ॥

(७८) आधानमन्त्रे शिर शब्दतात्पर्यं दर्शयति—(घर्मः शिर इति—) अग्नेः शिरःसहितत्वे सती
 न्यूनत्वानावाहुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति ॥

(७९) संप्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति—(रुद्रो वा एष इति—) आपीयमानस्ततोः कूरत्वेन पशुन्दिमितुं
 समर्थत्वादर्हिसार्यं पशुभिः सह संप्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

(८०) यच्छेति पदस्योऽश्वीर्यं दर्शयति—(छर्दिरिति—) ॥

(८१) प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—(वात इति—) ॥

(८२) स्वदितमितुं शब्दचोलात्पर्यं दर्शयति—(स्वदितमिति—) ॥

(८३) प्राचीं प्रेहीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—(प्राचीमिति—) येषं प्राच्यां दिशि गतिरयमेवै-
 नयोराहवनीयगाहूपख्योर्निर्भागः । अपि च विभागे सति पूर्णोक्तीत्या इयोः पृथक्सामुर्ध्वं भवति ॥

(८४) प्रेहीति पदस्योऽसरफलं दर्शयति—(ऊर्जे नो धेहीति—) ॥

वैतामाशास्त्रे । अर्केश्वक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् । (५) अन्न-
मेवावर्हन्ते । तेन मे दीद्विहीत्याह । समिन्ध एवैनम् । आनशे व्यानश इति
त्रिरुद्विजयति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमार्धते । तत्तथा
न कार्यम् । वीक्षितमप्रतिष्ठितमार्धते । उद्धृतैयाऽऽध्यायिभिसर्ग्यः । अवी-
क्षितमेवैनं प्रतिष्ठितमार्धते । विराट् च खराट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ता-
भिस्त्वाऽऽदध इत्याह । एता वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनं समर्ध-
यति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरसुं गुच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । ताभिरे-
वैनं पराभावयति (६) ॥

लोकोऽसृजतेनुमार्धतेऽन्वाहार्युपचनं देवानामन्नमेनं प्रतिष्ठितमार्धते पठं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमब्राह्मणे प्रथमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(८५) अर्केश्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—(अर्क इति—) अर्पनीयत्वव्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादन्न-
मार्धते ॥

(८६) दीद्विहीत्याहस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति—(तेनेति—) ॥

(८७) पूर्वपक्षहेतुत्वेन मन्त्रस्य कंचिद्विनियोगं दर्शयति—(आनश इति—) हस्ते एतस्याभेक्षिवारमूर्ध्व-
चलनेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ॥

(८८) तत्रेवं दृश्यन्तानि विनियोगान्तरं दर्शयति—(तच्छेति—) विरुध्वंचलनेन वीक्षितं विधिषं
पाठितम् अप्रतिष्ठितम् अग्निमाहितवान्मवेह । तस्मात्तयोर्वचनं न कार्यम् । किं तु हस्ते राट्
उद्धृत्यैव आयतने तन्मिमि आध्याय पथात्सोऽभिरनेन मन्त्रेण मन्त्रणीयः । तथा एते विधिषंचलनरहितं
सितत्वेन प्रतिष्ठितमग्निमाहितवान्भवति ॥

(८९) विराट्शिव्यानां तात्पर्यं दर्शयति—(विराडिति—) ॥

(९०) मन्त्रान्तरं विनियुक्ते—(यास्ते इति—) यं पुरुषमसौ यत्रमानो द्विष्यात् तं प्रलोलं मर्धं
ब्रूयात् । तथा एते ताभिरेव घोरमित्तनुभिः पूनं हेप्यं विनाशयति ॥

अथ मीमांसा—दशमस्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—“उत्तमो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः । वि-
रिष्यतो वा शब्दयोऽपि ययोस्त्वेद इव स्तुतिः ॥ विष्वन्मन्वयोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति । विष्वैन्याद्विक-
स्योऽत्र षोडशप्रहयन्मतः” ॥ आधाने वामदेव्यादिस्त्राणां गानानि विहितानि । आधान एवैदमपरगात्रायते—
“उपवीता वा एतस्याग्रयो भवन्ति यस्याग्रयोर्धे ब्रह्मा सामानि गायति” इति । उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते ।
यौता विगतः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उच्यते ।
स निषेध उक्तो विहितं वामदेव्यादिसामानं स्वीति । मनु ब्रह्मणः सामगानमप्रशंसम् । अतस्तन्निषेधोऽत्यन्त-
मसंभावितत्वाच्छयविषाचवन्द्यः । न हि वन्द्यापुत्रो वा तद्वधो वा संभावयितुं शक्यते । तथा सति
कारणेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् । षोडशेदशोदिति ब्रूमः । स आत्मनो वषामुदकितपदिलनेनत्वन्ता-
संभावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य नृपस्याजस्य मिथिः स्तुत्ये तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—नेदं वामदेव्यादि साम
विधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनाममेकत्वेन सस्तसंनिधिपत्रिरेर्यवार्धेनसामाह्वयेन च तदन्वयायोगात् ।
वा तात्पर्यं वाच्यस्य गतिरिति चेत् । उच्यते । प्रजाशब्दोऽपि निष्वन्जातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते । यस्य च गानं
प्रशंसं तसिन्निषेधे एते विधिविषेधाम्नामेकविषयाम्नामुद्गातार्येण विवक्ष्यते ॥

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

श्रीमीगर्भादिति मन्थति । एषा वा अग्नेर्यज्ञियां तनूः । तामेवासौ जनयति ।
अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोदुनमपचत् । तस्या उच्छेपण-
मददुः । तत्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चर्यमा चाजायेताम् ।
सा द्वितीयमपचत् (१) । तस्या उच्छेपणमददुः । तत्राऽऽश्नात् । सा
रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् । सा तृतीयमपचत् । तस्या
उच्छेपणमददुः । तत्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या अशश्च भर्गश्चाजाये-
ताम् । सा चतुर्थमपचत् (२) । तस्या उच्छेपणमददुः । तत्राऽऽश्नात् । सा
रेतोऽधत्त । तस्या इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेताम् । ब्रह्मोदुनं पचति । रेतं
पृथ तद्दधाति । प्रोशन्ति ब्राह्मणा ओदुनम् । येंदाज्यमुच्छिन्यते । तेन समि-

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—“प्रतिवर्गं पृथक्कार्यमाधान यदि वा सकृत् । अन्याद्-
वत्पृथक्चैव स्वमालत्समत्वत् ॥ ‘नसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इति विहितमाधान प्रयाजादङ्गव-
त्प्रतिकर्मं पृथक्कार्यमिति चेत्, मर्वम् । आधानस्य स्वात्म्येण वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथक्-
पुष्टानामेवात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वं कर्मणि सवन्ध समाल । न च प्रकरणेन विशेषो विद्यन्तु शक्य ।
आधानसमनारभ्याधीतत्वात् । “आह्वयनीये जुहोति” इत्यादिवाक्येण तैत्तिरीयाशुक्लसामिकराविकर्तृगेषु
संबन्ध साधारण प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्नेणागुष्ठेयम् । यथाप्याधान नेष्ट्यादिकर्मणा साक्षादङ्ग तथाऽपि पृथ
क्पञ्चमावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपदेशित्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेक्षेय चिन्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमशान्दे
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥ ८ ॥

(९१) अष्टम आधानमन्त्राख्यानमुक्त्वा । अथ नवमे ब्रह्मोदुनमुच्यते । तत्राऽऽदौ तावद्ब्रह्मोदना-
स्वराचीनमाधानात्प्राचीनमग्निमन्त्रनमुच्यते । बहुजं सूत्रकारेण—“श्रीर्कादिकान्द्रसापोश्च तस्मिन्शानीगर्भा-
दिति मन्थति” इति । तदिदं विधत्ते—(शमीगर्भादिति-) आधानदिनात्पूर्वब्रह्मोदुनं पक्त्वाऽपरेशुक्लया-
त्पूर्वं तस्माद्ब्रह्मोदनिकात् अग्नेः भस्मापोश्च तस्मिन्स्थाने शमीरुक्षस्य शरीरतेनाश्वत्थेन निष्पादितामरश्मिन-
स्वाप्यं अग्निं मन्थेत् । तस्मात् शमीगर्भात् उत्पन्ना याऽमेखदुरेया यसाहोस्त तामेव जनयति ॥

(९२) अथ ब्रह्मोदुनं विधत्ते—(अदितिरिति-) ब्रह्मण देवसुरिदस्य होमार्थं प्राणनात्मन्विजा प्राच-
नार्थं च पञ्चमान ओदने ब्रह्मोदुनः, त कदापिच अदिति देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्यः
उत्पादनीयधानादिदेवापर्णम् अपचत् । तदानीमृत्विज्ये होमं प्रादानं च कृत्वा शिष्टमोदनं तस्या अदितये
प्रायच्छत् । सा च तत् उच्छेपणं प्राश्य गर्भम् आधत्त । तस्माद्ब्रह्मोदनादवाशिष्टानामादिमूर्ती धाता चर्यमा
चेत्सुभाचरायेताम् । एषुसुरेषु त्रिष्वपि पर्यायेषु योग्यम् । तस्मादापिषु ब्रह्मोदुनं पचेत् । तेन पुनोत्पा-
दकं रेतं पृथ तद्दधाति ॥

(९३) ऋत्विजा प्रादानं विधत्ते—(प्राङ्मन्तीति-) ॥

(९४) तस्मात् प्राधानात्पूर्वं तन्निदाधानं विधत्ते—(यदिति-) ॥

१ °चेत् न, आ° इति पाठः । २ °नेपूषणेन सा° इति पाठः । ३ °कारत्वाच्चा° इति पाठः ।
४ आग, शी स ५ १० ४ ।

घोऽभ्यज्याऽऽर्द्धधाति । उच्छेर्पणाद्वा अर्द्धिती रेतोऽधत्त (३) । उच्छेर्पणादेव तत्रेतो यत्ते । अस्थि वा एतत् । यत्समिधः । एतद्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्याऽऽर्द्धधाति । अस्थ्येव तत्रेतसि दधाति । तिलैर्न आर्द्धधाति मिथुनस्त्वार्य । इयंतीर्भवन्ति । यज्ञार्पतिना यज्ञमुखेन संमिताः (४) । इयंतीर्भवन्ति । यज्ञपरुषा संमिताः । इयंतीर्भवन्ति । एतावद्द्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमिताः । आर्द्रा भवन्ति । आर्द्रमिध हि रेतः सिच्यते । चित्रियस्याधत्त्यस्याऽऽर्द्धधाति । चित्रमेव भवति । धृतवतीभिरार्द्धधाति (५) । एतद्वा अग्नेः प्रियं धर्म । यदधृतम् । प्रियेणैवेन धाम्ना समर्धयति । अथो तेर्जसा । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याऽऽर्द्धध्यात् । गायत्रच्छन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनुस्त्वार्य । त्रिष्टुभी राजन्यस्य । त्रिष्टुच्छन्दा वै राजन्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनुस्त्वार्य (६) । जर्गतीभिर्वैश्यस्य । जर्गतीच्छन्दा वै वैश्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनुस्त्वार्य । तं संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सरं

(९५) होमोश्चिच्छ समिधजनसाधनमाज्य प्रथम्य तेनाभ्यज्य समिध प्रससति—(अस्थि वा एत-
दिति-) नाठिन्यसाम्नात्समिधामस्थितम् ॥

(९६) समिधस्त्वार्य विधत्ते—(तिक्र इति-) सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनस्त्वयोहितसाम्भ्यम् । अत एवाभ्यज्याऽऽर्द्धधातम्—“माता पिता पुत्रस्त्वदेव तन्मिथुनम्” इति ॥

(९७) प्रादेशाग्निनेन समिधा परिमाण विधत्ते—(इयंतीभिरिति-) इत्यत्र प्रादेशमात्रा परिमिता प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरषस्य मुखं नृधनमारभ्य पुत्रकथयन्त प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्तदुल्लेखम् । यज्ञस्य पदं पर्वाययपविशेष पवित्ररूप । तस्य च प्रादेशप्रमाणं तन्मध्ये समाग्रातम्—“दिग्पत्न्यो धर्म इत्यान्प्रादेशसमित” इति । अतो यज्ञपण्या तुल्यत्वम् । किं च पुराविद्येने चतुर्धोत्रादिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते तुल्ये वर्धते । अतस्तेन वीर्यं तुल्यत्वम् ॥

(९८) सामा समिधा द्रुत्वन्व वारयितु विधत्ते—(आर्द्धेति-) द्वे सन्द एवकाराद्यं ॥

(९९) समिधा वृक्षविशेष विधत्ते—(चित्रियस्येति-) अथयामासोऽथ यच्चित्रव दत्युच्यते । योऽध्वो ब्राह्मणोऽर्द्धध्यात्समीधः समिध आर्द्धधात् । तेन विचित्रमेव ऐधं भवति ॥

(१००) समिदाधानार्थाग्निशेषान्विधत्ते—(धृतवतीभिरिति-) धृतवती वास्यतु रियतस्ता धृत-
वत्य । धृतेर्वापयतातिचिमेत्येव धृतवत्यस्तत्र मृगते । धृतेन पशुलाभिरुद्धेमेष्टयित्वम् । अतस्तेन धृत-
कुलेन मध्येन समिध आर्द्धधानं प्रियेण स्यात्वेन समृद्धो भवति । अपि च सेजसा समृद्धो भवति ॥

(१०१) अधिकारिभिर्ब्राह्मणवत्त्वा विधत्ते—(गायत्रीभिरिति-) “समिधाऽग्निं दुवस्यत” इत्याद्या गायत्रम् । “समिधमानं प्रथमोऽनु परं” इत्याद्यात्रिष्टुम् । “त्वाममे समिधानम्” इत्याद्या वज्रम् । एता-
द्योपरितनन्नाडाव आधास्यन्ते । गायत्रीमासात्तयोरेकमुपयत्त यत्र सन्ध । अत एकीपस्यैव गायत्रीऽन्वत्
प्रत्ययनस्याप्य पुन प्रागावे गायत्राभिर्ब्राह्मणाऽऽर्द्धधात् । एवमुत्तरयोर्वापयोमाज्यम् ॥

(१०२) समिधया ब्राह्मणदक्षिणाधारावस्थान विधत्ते—(संवत्सरस्येति-) यन्मासे गर्भं शये
स्थापित रेतः संवत्सरं वर्धते तस्मादग्निरुत्स गर्भस्य इत्येव संवत्सरमभिरुत्ते ॥

हि रेतो हितं वर्धते । यद्येन संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादध्यात् ।
 रेत एव तद्धितं वर्धमानमेति । न मा संसमंश्रीयात् । न स्त्रियमुपेयात् (७) ।
 यन्मा संसमंश्रीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वर्धितः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत् ।
 श्व आधास्वमानो ब्रह्मोदनं पंचति । आदित्या वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोक-
 मायन् । ते वा इतो यन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वावाऽऽदित्याः । यद्वा-
 ह्मणाः । तैरेव सुत्वं गच्छति (८) । नैनं प्रतिनुदन्ते । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
 का सः । अग्निः कार्यः । योऽसौ प्रजां पशून्प्रजुनयतीति । शक्यैस्ता संरात्रि-
 मुग्निभिन्धीत । तस्मिन्नुपच्युपसर्णी निष्टेपेत् । यथर्षुभार्य वाश्रितान्वाविच्छा-
 यति । तादृगेव तत् । अपोदृष्ट भस्माग्निं भन्धति (९) । सैव साग्नेः
 संततिः । तं मधित्वा प्राञ्जमुद्धरति । संवत्सरेमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति ।

(१०३) यदुक्तं सूत्रवारेण—“यद्येन संवत्सरेऽध्याभेयं नोपनमेद्ब्रह्मोदनं पक्त्वा समिध आधाय यदे-
 वैनमुपनमेदयाऽऽधीत” इति । तदिदं विधत्ते—(यद्येनमिति-) केनापि इत्यददित्यादिना निमित्तेनास्य
 यजमानस्याध्याभेयप्रातिर्यादि न स्वात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन्ब्रह्मोदनिर्देशमां समिधः आधाय तस्मिन्नि-
 पर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरे वर्धते । तस्मादग्निरुपन्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरेण-
 रक्षेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं घर्धमानं रेतः प्राप्नोति ॥

(१०४) ब्रह्मोदनिर्वस्य रक्षणं तुर्नियमाविशेषं विधत्ते—(न मा संसमिति-) ॥

(१०५) व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति—(यन्मा संसमिति-) आध्याभेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

(१०६) आधानदिनात्पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मोदनं विधत्ते—(श्व इति-) पुत्र कदाचित् आदित्याः इतः
 भूलोकादुद्गतव्रतः स्वर्गं प्राप्ताः । ते नान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं प्रतिपन्नति भूलोकवर्तितात् । ब्रह्मार्ण
 एवाधिति संवन्धादादित्याः । अनेन ब्रह्मोदनेन तुष्टं ब्रह्मार्णोदादित्यैः सह स्वर्गप्राप्ती संभवात् गच्छति । तत एनं
 न प्रतिपन्नति ॥

(१०७) तस्य ब्रह्मोदनिर्वस्येः तस्मिन्पक्षे तस्मिन्पक्षिप्रतापनं च विधत्ते—(ब्रह्मवादिन इति-) वाधा-
 त्तयो योऽग्निरेवमा आदित्याये प्रजां पशून् संपादयति—सोऽग्निः क कार्यः उत्र संपादनीय इति ब्रह्म-
 वादिनां प्रशः । तस्मैतदुत्तरम् । तस्मां रात्रौ निरन्तरं तस्मिन्वाहलेनरमि तस्मिन् तस्मिन्तस्मिन्देशमायुषःपाल-
 तनीये मन्वन्तस्तथेनमध्विद्वं निष्टेपेधिशोषेण हयेत् । तेन स ब्रह्मोदनिर्वस्येऽग्निरुपन्योः प्रविशति । यथा लोकं
 कस्मैविरपनाय श्रियामि वाश्रितानि शिकिन्नादित्यदृजानानि तदागननाय विशेषेण संपादयन्ति । तदरणिप्रतापनं
 तादृगेमेति द्रष्टव्यम् ॥

(१०८) अथ देशविशेषे मन्वन्तं विधत्ते—(अपोदृष्टोति-) ब्रह्मोदनिर्वस्येऽग्निं मन्वन्तस्मानि अपोदृष्टा
 निःस्तव्यं तस्मिन्पक्षे तस्माध्याभेयार्णोदाग्निं मन्धेत् । तस्मिन्पक्षे येन मन्वन्तकिया रित ब्रह्मोदनिर्वस्य शतोः
 उत्पन्नमादेनामिना सह सा संततिः तयाग्निं विच्छेदामावः ॥

(१०९) मधिगन्तोमेगं ह्यपत्तापानांपनुदरणं विधत्ते—(नमिति-) अरण्युपनं मधिगन्ति कस्मिन्पक्षे
 प्राञ्जमुद्धरति । न तु प्रतप्यम् । यथा लोकं संवत्सरे गर्भं एवा रेतः अनेन प्रजनयति तादृगेवदयति ॥

अनाहितस्तस्याग्निरित्याहुः । यः समिधोऽनाधायाग्निमाधुत्त इति । ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सुरादेवैनमवरुध्याऽऽधत्ते । 'यदि संवत्सरे नाऽऽध्यात् । द्वादश्यां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सुरप्रतिमा वै द्वादश रात्रवः । संवत्सुरमेवास्याऽऽहिता भवन्ति । 'यदि द्वादश्यां नाऽऽध्यात् । अथे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति (१०) ॥

द्वितीयमपचक्षुर्धर्मोपददित्तिरितोऽधत्त संमिता घृतं चतुर्विधादध्याति राज्ञ्यः

स्वस्य दधत्सः प्रत्ययनृत्पापेयाद्रुत्ति मन्थति रात्र्यंश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् । स रिरिचानोऽमन्यत् । स तपोऽतप्यत् । स आत्मन्वीर्यमपद्यत् । तदवर्धत् । तदस्यात्सहस्रोर्ध्वमसृज्यत् । सा विराडभवत् । तां देवासुरा व्यगृहत् । सोऽवधीत्प्रजापतिः । मम चा एषा (१) । दोहा एष युष्माकमिति । सां ततः प्राच्युदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृहत् । अर्धं पितुं मे गोपायेति । सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृहत् ।

(११०) ब्राह्मणविकेऽग्नी वाअग्निर्दिभिर्भः समिदाधानविर्भः विविहकालमेव पशान्तरविधानाय पुनः पराच्यति—(अनाहित इति—) समिदाधानाभावे कृतमप्याधानमदृतमेव स्यादित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादाधानात्पुरस्तात्संवत्सरपरिमिते काले समिदाधानं मुख्यः पञ्च ॥

(१११) तमेतं सुकर्म पक्षमनूप सप्तसंभवेऽनुकरणं विधत्ते—(यदीति—) आधानोदत्तमारभ्यापस्तन्यतिविधानायां वा द्वादशसंभवापूर्णी तिविलास्या ताः समिध आदध्यात् द्वादशानां रात्रीणां मासत्वादीदत्वेन मिश्रित्वा संवत्सरसादधयम् ॥

(११२) पुनरप्यसंभवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते—(यदीति—) पूर्ववत्साख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सामयज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायके कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(११३) नवमे ब्रह्मद्वन्द्वोऽभिहितः । अथ दशमे पद्यासाधनगतिधीकते । पूर्वं पद्यमेऽनुवाकके संवेधाग्नि-राधीयत् इत्यभिज्ञासाधनपक्ष एकभिहितः । इह तु पद्यासाधनं विधातुमाह्वयविक्रमाह—(प्रजापतिरिति—) प्रजापतिः प्रजाः सृष्टा खरीयस्य वीर्यस्रोपधयेण रिक्तोऽहमिति मत्वा वीर्यस्यमाय स तपः तप्त्वा स्यात्समि विचिन्त् वीर्यमपद्यत् । तत् च वीर्यं कालेन अर्धधत्त तदप्रदं वीर्यं धारयितुमसमर्थं तच्छोभनेरा-स्मात्प्रजापतेरुर्ध्वं निगन्ध केनचिद्रूपेण सृष्टमभूत् । सा सृष्टा निष्पन्ना विविधं राजधाना कापित्रीभवत् । सानुदितं देवाः च असुराः च तमेवैवां सृष्टीम इत्येव परस्परं विमहमनुवन् । तदा विप्रहृष्टान्तये प्रजापतिः एवम् अवधीत् । एषा गीः ममेव इति युष्माकं तु दोहा एष क्षीरान्वेति ॥

(११४) अथ पद्याधुनक्तिप्रकारं दर्शयति—(सेति—) येवं गीः प्रजापतिना साधनेन खीरव्य निराद् सा प्रजापतेः स्यात्सात्प्राक्षुयी सत्युदक्रामत् । तदा प्रजापतिरर्धंति मन्त्रेण सां पितॄन् परितो निरुद्वान् । हे अर्धयै ! धनुर्ध्वं प्रवर्तवाचयैस्व । दक्षिणां मे । यदा रिक्तारहितं मे पितॄन् तदीयगर्भं गोपाय । एव-

नर्यं प्रजां मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । शशं पशून्मे गोपायेति (२) । सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथं सुभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहं बुभिय मत्रं मे गोपायेति । अग्नीन्वाच सा तान्व्यक्रमत् । तान्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव । 'पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टा (३) । तामात्मनोऽधि निर्मिमीते । यदुगिराधीयते । तस्मादेतावन्तोऽग्र्य आधीयन्ते । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तैर्नैव पाङ्क्तं स्पृणोति । अर्बवः पितुं मे गोपायेत्याह । अन्नमेवैतेन स्पृणोति । नर्यं प्रजां मे गोपायेत्याह । प्रजामेवैतेन स्पृणोति । शशं पशून्मे गोपायेत्याह (४) । पशून्मेवैतेन स्पृणोति । सप्रथं सुभां मे गोपायेत्याह । सुभामेवैतेनन्द्रियं स्पृणोति । अहं बुभिय मत्रं मे गोपायेत्याह । मत्रमेवैतेन त्रियं स्पृणोति । यदन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यदाहंपत्य आज्यमधि-श्रयन्ति संपत्नीर्वाजयन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुहति (५) । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यत्सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः

सुतरेषु चतुर्थे पर्यायेषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः । ऋत्विभिः प्रशंसनीयत्पत्वाच्छंस आहवनीयः । प्रथमा ऋत्विं सह यत्तमान्वात्प्रथमः सभ्यः । अहितकलाद्बुधे मूले जगदादासुप्तकलाशाहि-भुभिय व्यावस्यः ऋगदिमञ्च । इत्यं शेष विराट् तानमोन्वयमा विषेक्तुं पञ्चवारं व्यक्रामत् । तान्पञ्चमी-प्रजापतिः परितः स्वीकृतवान् । अपि च क्रमेणान्वात्प्रथमं स्नान्वात्पत्वाद्वा पङ्क्तिमेव तान्दमिषिपर्या-हरीतवान् ॥

(११५) इदानीं विधत्ते—(पङ्क्तिरिति-) पूर्वाङ्कानामथर्वेत्वादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात्प्रजापति-प्रतिपाद्यत्वाद्वा पङ्क्तिः [ब्राह्मणे] विप्रविष्टा । तथा सत्संग्रहपानेन ताम् पङ्क्तिं तस्माद्दत्त्वायति । तस्मादेतावन्तः पञ्चमस्य शशपत्न्याः । यत् इदं मनुष्यपञ्चविरुषं जगत् सर्वं पञ्चस्येवैतेतत्वात् पाङ्क्तम् । विरो हन्तो पादौ चेत्येनं मनुष्याणां पञ्चवयसाः । विरता मुच्छेत् वा सह अचारः पादाः पत्न्यां पञ्चवयसाः । अतः पञ्चस्येवैतेनैवाग्निना पञ्चसंस्नातुषु जगत्प्रीणयति ॥

(११६) अथ मन्त्राणां तावत्वं क्रमेण दर्शनम्—(अथयंति-) मन्त्रे तानिन्द्रियारत इत्यभिधानादि-द्विमप्रीतिः । एा हि श्रीरित्तिभिपानाच्छ्रियः प्रीतिः ।

(११७) पञ्चानामप्रीणां पृथगुपसंगं दर्शयन्प्रसंगति—(यदिति-) दर्शपूर्णमासक्रमेण ऋत्विजामनु-दक्षिणापं आहितवत् इत्येदमोऽन्वाहार्यः । स च फल्यते गमिन्दक्षिणापौ सोऽग्र्यं अन्वाहार्यपचनः । तेन ओदनपचनेनोपगुणं वा सः दक्षिणापिरस्य यजमानस्य अमीष्टः अपि भवति । एतदीयपरिचर्यमा प्रीतः च भवति । एतन्मन्त्राणि । गार्हपत्ये हि आर्यं नित्यपचन्ति । द्वेषपत्नीः च संयाजयन्ति । अतः पञ्चोपचनपाद्दक्षिणा संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रचानाहुनि जुहोत्यन्मिति आहवनीयः । अथ सभायां मध्येऽपिरेवमुदक्षेत्वादिना धृतमिन्द्रः रुधेऽनिहितः । तां धृतगामादरंतीति सभ्यः । "हेदं संस्तव

प्रीतः । यदावसथेऽन्नं हरन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः प्रीतः । तथाऽस्य सर्वं प्रीता अभीष्टा आधीयन्ते । प्रवसथमेप्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहेवासिने परिदायं गृहानेति । तच्छ्रेयं तत् । पुनरागत्योपतिष्ठते । सामगैयमेवैषां तत् । सा तत् ऊर्ध्वाऽऽरोहत् । सा रोहिष्यभवत् । तद्रोहिष्यै रोहिषित्वम् । रोहिष्यामग्निमार्दधीत । स्व पुत्रेण योनौ प्रतिष्ठितमाधत्ते । ऋग्यजुर्वेदेन (६) ॥

पुत्रा पुत्र्येण गोपायेति प्रविष्टा पुत्र्येण गोपायेत्याह ब्रुवति तिष्ठते स्म च ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयैरिति ब्राह्मणे प्रवक्तृकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समासज्ञ उपहरन्त्यावसथे मुञ्चते" इति सूत्रेऽन्नहरणमुक्त्वा । तद्गृहमावसथः । तमर्ततीति अवसथ्यः । तेनोच्छ्रमारेण सर्वेऽप्यमवोऽस्य यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमार्गैः संपादयन्त आहिता भवन्ति ॥

(११८) पूर्वोक्तैरथर्वं पितृभित्वादिमर्षवस्थानं विधत्ते—(प्रवसथमिति—) आहिताग्निंदा देवान्तरं गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत । पूर्ववत्प्रजापतिर्विराजः क्रमेणार्थवपितृभित्वादिमर्षविराजं परिरुहितवानित्यर्थवाद उक्तः । तेनार्थवादेनाऽऽधानकालान्त्योपस्थानस्य शिषिरश्चेत्यः । अत एव सूत्रकार आधानपूर्व परमानेतिभ्यः पूर्वमेतदुदात्त—“अथ विराट्कर्मैर्यजमान उपतिष्ठते, अपर्वं पितुं मे गोपाय” इत्यादि । अत आधानकालान्तमुपस्थानं दृष्टान्तोक्तुमेवमित्युक्त्वा । यथा होत्रे पृथक्कानी कथिदन्यं कथिद्राक्ष्यं एहरसायं वासयि वा तस्य ब्राह्मणाय गृहान् परिदाय तमेवमेवं होत्रे सुदिप्रदानं कृत्वा प्रामान्दरे गच्छति तादृशे च तत् उपस्थानं द्रष्टव्यम् ॥

(११९) उपस्थानान्तरं विधत्ते—(पुनरिति—) प्रामान्तरादागत्य पुनरप्याहितानग्निमर्षवपितृभित्वादिमर्षवपतिष्ठेत ते च प्रलेखमुपस्थानमग्राः । संप्योपस्थानमग्रस्तु पथपाशोऽन्यकामदित्यादिः । स वैवमुत्तप्रपाठके पठित्वत्—“वैवपाशोऽन्यकामम् । विराट् सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठिति ” इति । इतन्मन्त्रतात्पर्यस्य प्रजापत्योपादानरुपाधैर्वादे पूर्वमनुक्त्वादिदानीं सामगैयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते । येन प्रजापतिरुष्टा विराट् सेयं तदानीमित्यामर्षानां भागरहिताऽभूत् । अन्वादानं पचन्त्याज्यमग्निप्रयन्तीत्याद्युपयोगे यथाऽर्षोनामभित्ति न तथा विराजः कथिदुपयोग उक्तः । उस्तादभागत्वं । सा च भागरहिता तनी वेष्टादूर्धा भूत्वा दिवम् आरोहत् । आरुच च रोहिणीनरुप्रस्थाऽभूत् । रोहतीति स्युत्पत्त्या रोहिणी नाम संपद्यत् । एवं च तस्मि रोहिष्यामग्निमर्षानेन सारारण एवाग्निं प्रतिष्ठित आहितो भवति । रोहिष्या विद्यद्गुणैर्वाग्निमर्षत्वात् । तथा च सत्युपपुण्यवादिराट् समाग्य संपद्यते । आपाता च सङ्घ्निं प्राप्नोति । अत एव पूर्वम्—“यो रोहिष्यामग्निमर्षते । ऋग्यजुर्वेदेन” इति विहितम् । अत्र तु तद्विष्यत्वादेन विरुष्यत्रः प्रस्तास्ये ॥

अस्य प्रपाठकस्य विधिनोक्तमहः—

अनुवासा दश श्रेष्ठाः प्रयगेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

शुक्लमन्त्रिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ॥ १ ॥

सभारविधिराधानं तत्प्रसारसाधेय्यः ॥

अधातमन्त्रव्याख्यानं प्रार्थनविधिश्च ॥

पथामिदं इत्येवमनुवासा उच्यते ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकरोतं तयो र्दं निवारयन् ॥

पुमयोऽयतुरो वेदाद्विद्यातीपमहेधरः ॥ ३ ॥

इति धीमतादनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रसारणे दृष्टान्तुर्वेदीयैरिति ब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

उद्ध्व्यमानमस्या अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः
सन्तु प्रदिशश्चतस्रः । शं नो माता पृथिवी तोकसाता । १३ शं नो देवीरभिष्ट्ये ।
आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः । वैश्वानरस्य रूपम् । पृथिव्यां
परिस्रसा । स्योनमाविशन्तु नः (१) । यदिदं दिवो यद्ददः पृथिव्याः ।
संजज्ञाने रोदसी संवभूवतुः । ऊपान्कृष्णमवतु कृष्णमूर्पाः । इहोभयोर्धृञ्जिय-
मागमिष्ठाः । ऊंतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरः । गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्स ।

(१२०) अथ नि श्रुति वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् । निर्गमे तस्य वन्दे विधातोर्वैवहेधरम् ॥ १ ॥
आथे प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानमोऽस्मिन् । गवामयनरोषोऽर्धे द्वितीयेऽस्मिन्पुरीषते ॥ २ ॥ आत्मानुवाक
आधाने ये मन्त्रा नोदिता पुरा । ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वशेषो भवेत्तत ॥ ३ ॥ अथ — “उद्ध्व्यमानमस्या
अमेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा न सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता पृथिवी तोकसाता, इति
प्राचीनप्रकरणं देवयजनमुद्धत्” इति । (उद्ध्व्यमानमिति-) अस्याः पृथिव्या सचन्धि वास्यां निष्टीत-
नादिभिरपहतत्वात् अमेध्यं यज्ञायाम्य तदिदानीम् उद्ध्व्यमानं सद्यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्या-
दित्यतश्च प्रकृष्टा दिशो नः अस्मान्प्रति शिवाः सुखप्रदा सन्तु तोकसाता तोकसातयेऽपत्यकामाय
पृथिवी माता नः अस्मान् शं सुखं करोतु ॥

(१२१) अथ — “शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये, शं योरभिस्रवन्तु न, इत्यद्विरवोक्त-
इति । (शं न इति-) आपो देवीः इमा जलदेवता नः अस्माकम् अभिष्टये अनीदप्रार्थय पीतये
पानाय शं भयन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किं च नः अस्माकं शं सुखं संपादयितुं योः दुःखं प्रयच्छन्तु च
अभिस्रवन्तु सर्वेत् प्रवर्तन्ताम् ॥

(१२२) अथ — “सैत पापिज्ञान्तंमारुताहरत्वेन वातरपत्वान्पथ पथ वा भूयतो वा पापिज्ञान्तंमारु-
नादरेदिति वाजसनेयकम् । वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्या परिस्रसा, स्योनमाविशन्तु न, इति विवक्षा” इति ।
(वैश्वानरस्येति-) विशेष्ये नराण्य हितकारी वैश्वानरोऽस्मिन्सत्याग्ने स्वरूपं पृथिव्यां परिस्रसा परितः
पारयन्तु विवक्षा स्योनं सुखं यथा भवति तथा नः अस्मान् देवयजनम् आविशन्तु ॥

(१२३) अथ — “यदिदं दिवो यद्दद पृथिव्या सजज्ञाने रोदसी संवभूवतुः ऊपान्कृष्णमवतु कृष्णमूर्पा
इहोभयोर्धृञ्जियमागमिष्ठा इत्युवाच” इति । आहरतीत्येवं संवभूवतते । (यदिदमिति-) दिवः सचन्धि
यदिदम् ऊपररूपं पृथिव्या स्वपितं पृथिव्याः सचन्धि यद्ददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्वपितं तत्र यद्ददं
संजज्ञाने सभ्यगवगच्छन्त्या रोदसी वावापृथिव्यां संवभूवतुः परस्पररापये अभूताम् । तत्र यद् कृष्ण-
रूपं वावापृथिवीमपि तदेतत् ऊपान् दिदं कृष्णभूताम् अवतु यानु । ते च ऊप्याः तत् कृष्णम् आगन्तु ।
उमयोः वावापृथिव्यो संवन्धि यज्ञियम् यज्ञायाम्यमरायम् इह देवयजनम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

(१२४) अथ — “ऊंतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचर्ये गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्स, तस्ते न्यपनिह रोभरन्त-

तत्ते न्यक्तमिह सुंभरन्तः । शतं जीवेम शरदः सर्षीराः । ऊर्जे पृथिव्या रस-
माभरन्तः । शतं जीवेम शरदः पुरूचीः (२) । वृषीभिरनुवित्तं गुहासु ।
श्रोत्रं त उर्व्वबधिरा भवामः । प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । क्षुधोपहृत्यै
सुवित्तं नो अस्तु । उपप्रमिन्नमिपमूर्जे प्रजाभ्यः । सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि ।
वैस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टा सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विह-
तमाभरन्तः । अष्टवदकारमुखां विधेम (३) । यैत्पर्वपरशरसरिरस्य मध्ये ।

शत जीवेम शरदः सर्षीरा इत्याद्युपरीकम्" इति । (ऊतीरिति-) हेऽमे त्वम् वायुरूपं मूपवत्प साकल्य
गुहाकारं पर्यंतगुहाया आकारो यथा भवति तथा ऊतीः किलानि कुर्वाणः पृथिवीमचरः भूम्या चरित-
वानसीति वचन न्यक्त मियुद्ध ते त्वदीय एवम् इह देशयजने सुंभरन्तः यथायन्तो वय सखीराः
पुनरुत्ससहिवा शरदः शतं शतसख्यावानसवत्तरान् जीवेम ॥

(१२५) कल्प — "ऊर्जे पृथिव्या रसमाभरन्तः शत जीवेम शरदः पुरूचीर्वृषीभिरनुवित्तं गुहासु श्रोत्रं
त उर्व्वबधिरा भवामः इति कर्मोक्तवचनम्" इति । (ऊर्जेमिति-) पृथिव्याः रसं शरदम् ऊर्जे शीतदिक्-
रसमानं कर्मोक्तवचनम् समरन्तः वय शतं शरदो जीवेम । कीदृशी शरदः ? पुरूचीः पुरुणि वह्नि
भोग्यान्वबन्नि सपादवन्तीति पुनर्युत्सादनी । कीदृशं रसम् ? गुहासु मुच्छिष्टेषु वृषीभिः पिपीलिका-
सहस्रीभिः अनुवित्तम् अनुक्रमेण कल्पम् । हे उर्व्वि ! तव श्रोत्रं त्वदीयधोऽनस्थानीया वामीन्वचामाहस्य
पथम् अवधिराः अनुवहतश्रोत्रेन्द्रिया मूलास ॥

(१२६) कल्प — "प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोपहृत्यै सुवित्तं नो अस्तु, उपप्रमिन्नमिपमूर्जे प्रजाभ्य
सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि, इति सूदम्" इति । (प्रजापतिसृष्टानामिति-) वा प्रजापतिसृष्टाः प्रजा-
स्तासां [क्षुधोपहृत्यै] क्षुधिवारणाय नः असत्सबन्धीय कर्दमहर्षं सुवित्तं तुभु प्रप्तम् अस्तु । येपमिन्न
या चोर्षं, उभय प्रजाभ्यः प्रजायम् उपप्रमिन्नम् अतन्तसामीप्यं यथा भवति त्वेरीभूतं तादृश [सूदं]
रसम् सूदरसं पदरूपं गृहेभ्यः वहीनामावतनायम् [आभरामि] आहरामीहाऽऽनयामि ॥

(१२७) कल्प — "वैस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दत् गृहाप्रविष्टा सरिरस्य मध्ये, तस्येदं विहतामाभरन्तोऽष्ट-
वदकारमुखां विधेम, इति वराहविहृतम्" इति । (यस्येति-) पुरा प्रजापति यस्य वराहस्य रूपं विभ्रत्
धार्यमाण इमां पृथिवीम् अविन्दत् अलभत । कीदृशीम् ? सरिरस्य मध्ये प्रलयवादीनजलस्थानं गुहा
भोष्य स्थानं पातालरूपं प्रविष्टाम् । अयमवधिरानमाहणे स्पष्टमाज्ञात — "आपो वा इदन्तो सत्पिमासी-
त्सन्निभ्रजापतिर्विदुर्मन्वाऽवतरस इमामपसत्ता वराहो भूत्वाऽऽहरत्" इति । तस्य वराहस्य विहृतं पोटो-
त्खातम् इदं गृहव्यम् आभरन्तः आनयन्तो वयम् अस्यां पृथिव्याम् अष्टवदकार वैश्वर्यं यथा न भवति
तथा विधेम कर्मोक्तवचनम् ॥

(१२८) कल्प — "यैत्पर्वपरशरसरिरस्य मध्ये उर्व्वमपसजगत प्रतिष्ठाम्, तत्पुष्करस्याऽऽशतानादि
जातं पर्णं पृथिव्या प्रयत्नऽहरामीति पर्णम्" इति । (यदिति-) जगतः स्थावरजगदमहत्स्य प्रतिष्ठाम्
आधारभूताम् उर्व्वी कल्पुनाम प्रजापति सरिरस्य मध्ये प्रलयवादीनजलस्थानं यत् पुष्करणम् क्षप-
द्वयत् । तथा च पूर्वमाज्ञातम् — "वीऽपश्यत्पुष्करणं विष्टम्" इति । तत्पुष्करस्य पर्णं ह्यगमि देव-
यजनभूमौ नयामि । कीदृशम् ? आयत्ननादि कल्पमध्ये विममाशभारात् [जातम्] उत्पन्नम् । द्विष्यो
ब्राह्मणप्रतिदि क्षपयति । तथ ब्राह्मणं पूर्वमेवोचम् — "सोऽन्यत् । अग्निं वै तत् । यमिन्द्रमपितिष्टि"

उर्वामर्षशुक्लगतः प्रतिष्ठाम् । तत्पुष्करस्याऽऽयतनाद्धि जातम् । पूर्णं पृथिव्याः
 प्रयनः हरामि । याम्भिरहहृज्वगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वामिमां विश्वजनस्य
 भर्त्राम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः । अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यम् ।
 अद्भ्यः संभृतममृतं प्रजासु । तत्संभरन्नुत्तरतो निधाय (४) । अतिप्रयच्छं
 दुरितिं तरेयम् । अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्येऽतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो
 निलाय । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः । शतं जीविम शरदः सर्पराः । ऊर्जः
 पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि । वनस्पते शतवल्हो विरोह । त्वया वयमिपमूर्जं
 मदन्तः । रायस्पोषेण समिपा मदेम । गायत्रिया हियमाणस्य यत्ते (५) ।
 पूर्णमर्षतृतीयस्यै द्विवोऽधि । सोऽयं पूर्णः सोमपर्णाद्धि जातः । ततो हरामि

इति । तादृशाभारादिबहुत्वम् । तथा पृथिव्याः [प्रथनम्] प्रयनभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्वजा-
 ऽऽशातम्—“तत्पुष्करणं प्रययत्” इति ॥

(१२९) वचन —“याम्भिरहहृज्वगत प्रतिष्ठामुर्वामिमां विश्वजनस्य भर्त्राम्, ता न शिवाः शर्करा
 सन्तु सर्वा इति शर्करा” इति । (याम्भिरिति-) जगतः स्थावरदे प्रतिष्ठाम् आश्रयभूता विश्व-
 जनस्य भर्त्रे सखादिद्वारा सर्वजनस्य पोषयिनीम् इमामुर्वी याम्भिः शर्करामि शदःदत्त्वं हवीकृतवा-
 न्प्रजापति । एतदपि पूर्वमुक्ताम्—“ताश्शर्कराम्भिरहहृत्” इति । ताः तादृश शर्कराः क्षुद्रपाषाणा नः
 अस्मदर्थं [शिवाः] उल्लसदा सन्तु ॥

(१३०) कल्प —“अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यमद्भ्यः संभृतममृतं प्रजासु, तत्संभरन्नुत्तरतो निधायति-
 प्रयच्छन्दुरिति तरेयमिति हिरण्यम्” इति । (अग्नेरिति-) तत् हिरण्यं तत्संभरन् उपादयत् अग्नेः ।
 भीमस्त्रिपारणाय [उत्तरतः] उत्तरपाथं तदिरण्य निधाय द्वेष्याय रजतम् अतिप्रयच्छन् अहं दुरितिं
 दुरितिं तरेयम् ॥

(१३१) कल्प —“अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्येऽतिष्ठ संवत्सरं देवेभ्यो निलाय तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः,
 शतं जीविम शरदः सर्परा इत्यश्वत्यम्” इति । (अश्व इति-) हेऽग्ने ! त्वं यत् यदा अश्वः सखादीय रूपं
 च सम्भर कृत्वा देवेभ्यो निलाय गृहोऽपश्य संवत्सरं निरन्तरम् अश्वत्ये [अतिष्ठः] स्थित-
 यानति । तत् तदा ते तदीयं न्यक्तम् अश्वत्ये निगूह तेन शरम् इह मरुभूर्गो संभरन्तः उपादयन्तो
 यय सर्पराः पुनस्तद्विहितं शतं शरदो जीविम ॥

(१३२) वचन —“ऊर्जे पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्हो विरोह त्वया वयमिपमूर्जं मदन्तो
 रायस्पोषेण समिपा मदेमत्पुष्करम्” इति । (ऊर्जमिति-) हे वनस्पते ! उद्गुम्भरतश्च ! ऊर्जः रगमिति-
 त्तात्प्रादये पृथिव्याः अध्युत्थितोऽसि भूमेरुपरि प्रहवोऽसि । अतोऽस्मान्निष्ठितोऽपि पुन शतवल्हः
 शतशतानुषो विरोह विरोषेण प्रादुर्भव । त्वया उपश्रुता वयमिपमूर्जं अमम ऊर्जे एव च मदन्तः हर्ष-
 दुर तरे प्रादुर्भवतो रायस्पोषेण धनुष्या वनीचमेनाग्नेन युवा मदेम पुनरपि दृष्याम्य ॥

(१३३) कल्प —“गायत्रिया हियमाणस्य यत्ते पणमर्षतृतीयस्यै द्विवोऽधि, सोऽयं पूर्णः सोमपर्णाद्धि
 जातस्ततो हरामि सोमपीमस्यावरद्वोषे, देवानां मद्यनार्दं कदापि यदुपागुतो सुश्रवा वै ध्रुवोऽसि, ततो मामाविशतु
 मश्रवर्षं तत्संभरन्नुत्तरतो निधाय द्वेष्याय रजतम् अतिप्रयच्छन् अहं दुरितिं दुरितिं तरेयम्” इति । (गायत्रियेति-) हे धीन ! तृतीयस्यै
 द्विवोऽधि इमं लोहमारभ्य गणनायां तृतीयस्य पुनोऽप्येवमिति गायत्रिया हियमाणस्य गायत्रीदेवतया

१ आण. धो. सू. ५. २. १. १. २ आण. धो. सू. ५. २. १. १. ३ आण. धो. सू. ५. २. ४. १.

४ आण. धो. सू. ५. २. ४. १. ५ आण. धो. सू. ५. २. ४. १.

सोमपीथस्यावरुद्धयै । देवानां ब्रह्मवाद् वदतां यत् । उपाशृणोः सुश्रवा वै
 श्रुतोऽसि । ततो मामादिशतु ब्रह्मवर्चसम् । तत्संभरं स्तदवर्णयिष्य साक्षात् ।
 यथा ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्प्रजापतिः । तामिमां प्रदाहाय (६) ।
 शमीं शान्त्यै हराम्यहम् । यत्ते सृष्टस्य धृतः । विकङ्कतं भा आर्च्छजातवेदः ।
 तथा भासा संमितः । उरुं नो लोकमनुग्रभाहि । यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छि-
 न्दजातवेदः । मरुतोऽद्रिस्तमयित्वा । एतस्ते तदग्नेः संभरामि । सात्मा अग्ने
 सहृदयो भवेह । चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्स्यः (७) । शरीरमुभिसं-
 स्कृताः स्य । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताः । त्रिलखिवृद्धिमिथुनाः

पलादाहेममाणस्य ते तव यत्पर्णं भूमौ अपतत् सोऽयं पर्णः पलादावृक्षः स च सोमपर्णाज्जात इति
 पर्णानामेवेनेव प्रसिद्धः । ततः तस्मात्प्रारणात् सोमपीथस्यावरुद्धयै सोमपानस्य विद्वये हरामि स्वामि-
 हाऽऽनयामि । किं च पलादावृक्षच्छायायामुपविश्य ब्रह्मवाद् वचताम् आत्मविषयं संभारं उपेतां देवानां
 संभारं ब्रह्मवाद् यत् यस्मात्प्रारणात् त्वम् उपाशृणोः शमीये स्थित्वा धृतवानसि । अत एव सुश्रवा
 इति नामैव त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि, तस्मात्प्रारणात्प्रदानयने प्रदत्तं मां ब्रह्मवर्चसमादिशतु । त्वत्
 तावत् पर्णात्संभरन् अहं ब्रह्मवर्चसं साक्षात् अवर्णयिष्य विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ॥

(३३४) कल्पः—“यथा ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिस्तामिमां प्रदाहाय शमीं शान्त्यै हराम्य-
 ह्यमिति शमीम्” इति । (यथेति-) हे शमीवृक्ष ! ते त्वदीयया यथा सासया प्रजापतिः सृष्टस्याग्ने-
 र्हेति प्रदाहरूपमसुप्तम् अशमयत् तामिमां शमीं पूर्वस्य वाहस्य शान्त्यै इत ऊर्ध्वम् अप्रदाहाय च
 हरामि यज्ञभूमावनयामि ॥

(३३५) कल्पः—“यत्ते सृष्टस्य धृतो विकङ्कतं भा आर्च्छजातवेदस्तथा भासा संमितं उरुं नो लोक-
 मनुग्रभाहीति विकङ्कतम्” इति । (यत् इति-) हे जातवेदः ! प्रजापतिना सृष्टस्य धृतः शमीं गच्छतः
 ते तव भा या वीतिः विकङ्कतवृक्षम्—आर्च्छत् प्रागेव । तथा भासा [संमितः] संयुक्तः सन् अम-
 र्णम् उरुं विखर्णं लोकं स्थानम्—अनुग्रभाहि अनुक्रमेण प्रदाशय ॥

(३३६) कल्पः—“यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दजातवेदो मरुतोऽद्रिस्तमयित्वैतस्ते तदग्नेः संभरामि
 सात्मा अग्ने सहृदयो भवेदेषकनिहतस्य वृक्षस्य शकल्यनि रवचो वा” इति । (यत् इति-) हे जातवेदः !
 पुरा कदाचित् प्रकृतः देवा विद्वेषात् अद्रिः स्ववीयां तां प्यालां तमयित्वा शमयित्वा म्बानि प्रापय्य
 तान्तस्य म्बानि प्राप्तस्य ते तव यद्दृश्यमाच्छिन्दन् तत् एतत् ते हृदयम् अशमिः सकाशाद्दहं संभ-
 रामि त्रिपत्य हृदयस्माशनी प्रविष्टोऽसि । ततः संभारणं युक्तम् । “सोऽग्निमवद” इति माङ्गलं पुरोदाह-
 रम् । तस्य हृदयस्य मया संभृतत्वात् इह देवयजने हे अग्ने ! त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयः हृदययुक्तं
 भव । एतेषुकेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवतात्वात्पुत्राक्षौकं तत्प्राधान्यमनुसंधेयम् ॥

(३३७) कल्पः—“अथ ब्रह्मोदवशेषश्चस्तस्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिन्विधियादश्वत्थस्य त्रि-
 लखिः समिध आर्द्राः संभारयाः प्रादेशमाश्रयित्वा निवर्तयन्ति—चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्स्यः शरीरम-
 भिसंस्कृताः स्य, प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्त्रिलखिवृद्धिमिथुनाः प्रजातै” इति । (चित्रियादिति-)
 धामतदागामिदिग्भूतः प्रविष्टोऽश्वत्थविधियः । हे समिधो ! यज्ञं चित्रियादश्वत्थात्संभृता मया संपादिताः ।

१ आप. श्री. सू. ५. २. ४. । २ आप. श्री. सू. ५. २. ४. । ३ आप. श्री. सू. ५. २. ४. ।
 ४ तै. मा. १. १. ३. । ५ “इन्तीति हृतीयापतु” इति पा० । ६ आप. श्री. सू. ५. ५. १०. ।
 ५ आ० प्र०

प्रजास्यै । अंशुत्याद्देव्याहादि जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञियां संभरामि ।
 शान्तयोनिं शमीगर्भम् । अग्नये प्रजनयित्वे । यो अंशुत्यः शमीगर्भः ।
 आरुरोह त्वे स चा । तं ते हरामि ब्रह्मणा (८) । यज्ञियैः केतुभिः सह ।
 यं त्वां समभरजातवेदः । यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तम् । स संभृतः सीद
 शिवः प्रजाभ्यः । उरुं नो लोकमनुनेपि विद्वान् । प्र वेधसे कवये मेध्याय ।
 वचो वन्दार वृषभाय वृष्णे । यतो भयममयं तन्नो अस्तु । अवं देवान्यजे

अत एव बृहस्पतः महस्यः पूज्याक्षया शरीरमभिसंस्कृताः स्य । चरुते महस्याज्ये विवर्तनेन कर्त्तं सश-
 रीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किं च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमात्रेण संमिताः तुल्या-
 खादस्यः तिस्रः समिधः त्रिवृद्धिः मत्स्यदाहवनीयादिरूपेण त्रिगुणैरभिभिः सह प्रजास्यै मियुनाः
 प्रजोत्पादनार्थं सिद्धनीगृताः ॥

(१३८) कल्पः—“अथैत्याद्देव्याहादि जातामग्नेस्तनूं शशियां संभरामि शान्तयोनिं शमीगर्भमग्नये
 प्रजनयितव इत्यायुर्मयि पञ्चायुर्वजमान इतरणी अभिमव्य” इति । आयुर्विखादिकः सौत्रो मन्त्रः । (अथ-
 ष्थादिति-) [देव्याहात्] इत्यं बहतीति हव्यवाहोऽभिसंस्कृतोऽथनक्षत्रोऽथरुं घृत्वाग्नेस्त्वस्मिन्वृक्षे
 प्रविश्य संवत्सरमवस्थितत्वात्समाय शश्वरयाजाताताम् उत्पन्नमरणं संभरामि संपादयामि । कीदृशीम् ?
 अग्नेर्यज्ञियां तनूं लोकिकदाहपात्रादिहेतुवैज्ञिया तनूः । अरुणिरूपा तु या यज्ञार्थं शान्तयोनिं दाहप्रक-
 शाघेनभिन्वयन्त्या शान्तमभ्युत्पादकत्वेन सोनिश्च शमीगर्भं शमितृक्षणेष्टितायाश्चरुक्षपन्वत्वेन शमीगर्भमोदशी-
 मरणिम् अग्नये प्रजनयित्वे अमेरुत्पादनार्थं संभरामीति पूर्वग्रान्धः ॥

(१३९) कल्पः—“यो अंशुत्यः शमीगर्भं आरुरोह त्वे स चा, तं ते हरामि ब्रह्मणा शशियैः केतुभिः
 यदेति शमीगर्भस्याधत्स्वस्वराणी आहरति” इति । अथैकमादयं मन्त्रः पूर्वभाषी ब्रह्मणः । न हाहरणमन्त-
 रेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते । (य इति-) हेऽरणे । त्वे स्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भो योऽश्वत्यः स
 च तया शम्ना समपेत आरुरोह, ईनामास्य प्रवृद्धः तं तादृशमव्यत्वं ते त्वदवं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः
 केतुभिः यज्ञार्हेर्लोभ्रनैरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणार्थंकारंश्च सह हरामि यज्ञभूतावानयामि ॥

(१४०) कल्पः—“यं त्वां समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तं स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य
 उरुं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति संभृतं निदधाति” इति । (यमिति-) हे जातवेदः ! यं त्वां त्वाण्डित्यः
 समभरन् संभरणयुक्तं कृतमन्तः । कीदृशं त्वां भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनतिक्रम्य न्यक्तम्
 और्ध्वारिरूपेण निगूढं स तादृशत्वं संभृतः संभारयुक्तः प्रजाभ्यः शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीद
 इह देवयजनस्थानमुपविश । विद्वान् सर्पलोकभिन्नत्वं नः असदर्यम् उरुं विस्तीर्णं लोकम् अनुनेपि
 अनुक्रमेण संपादय ॥

(१४१) कल्पः—“देवां मज्ञोदनादुद्धृत-प्र वेधसे कवये मेध्याय वचो वन्दार वृषभाय वृष्णे, यतो
 भयममयं तन्नो अस्तव देवान्यजे हेष्पानिति वृद्धोति” इति । (प्रिति-) वेधसे कर्मद्वारा जगतो धात्रे कवये
 विदुषे चर्षहाय मेध्याय यतयोग्याय वृषभाय देवधेहाय वृष्णे कामानां बर्षधित्रे बहये वन्दार वचो
 नमस्वरशीलं वानयमस्माभिः आऽऽरब्धम् । प्राणिनां तदथ यतः यस्माच्चरन्त इयं तत् तस्मात् नः
 श्लाकम् अमयमस्तु । हे देवान् प्रीषयोभयानस्मदिपिथिनो देवान् अवयजे विगादायामि ॥

हेद्वान् । 'समिधाऽग्निं दुवस्यत (९) । घृतैर्बोधयतातिथिम् । आऽस्मि-
 न्हव्या जुहोतन । उपे त्वाऽग्ने हविष्मतीः । घृताचीर्यन्तु हर्वत । जुपस्व
 समिधो मम । ^१ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा
 यविष्ठय । 'समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः । समकुभिरज्यते विश्वारः (१०) ।
 शोचिष्केशो घृतनिर्णिष्पावकः । सुयज्ञो अमिर्यजथाय देवान् । घृतप्रतीको
 घृतयोनिर्मिः । घृतैः समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुपस्त्वा सरितो
 वहन्ति । घृतं पिषन्सुयजा यधि देवान् । आयुर्दा अग्ने हविषो जुपाणः ।
 घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारुगव्यम् । पितेर्व पुत्रमभिर-

(१४२) यदुक्त समिदाधानप्रतिपादके ब्राह्मणे—“गौर्यनीमिर्गोङ्गणसाऽऽदभ्यात्” इति, तत्र प्रथम-
 माह—(समिधाग्निमिति-) हे ऋत्विजोऽनया शशिन्यमाण्या समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत ।
 अतिरिधे वैश्वदेशान्ते समागत ब्राह्मणभिव पूजनीयनेनमग्निं घृतैर्बोधयत दीपयत । अस्मिन् अग्ने हव्या
 हवींषि आजुहोतन सर्वेन जुहुत ॥

(१४३) अथ द्वितीयमाह—(उपेति-) हे हर्वत ! भजनीय बहे । हविष्मतीः प्रदादनास्वहविष्मलो
 घृताचीः घृतान्यो घृतपृष्ठा एता समिधः त्वामुपयन्तु मम समिधो जुपस्व प्रीक्षा सेषस ॥

(१४४) अथ द्वितीयमाह—(तमिति-) हे अङ्गिर । अङ्गवोष्टवुक्त बहे ! तं तारां तवेकमेतु प्रतिद
 [त्या] त्वा समिद्धिर्घृतेन च वर्धयामसि यथ वर्धयाम । हे यविष्ठय ! जुपतमग्ने ! बृहच्छोचा महत्त्वं
 यथा भवति तथा दीपय ॥

(१४५) यदुक्त ब्राह्मणे—“निहुन्मी रजन्मस” इति, तत्र प्रथममाह—(समिध्यमान इति-)
 अयम् अग्निः देवान्यजथाय यदुग् बहुमिर्घृतान्मिः तमिद्धि समज्यते सम्यगर्चते दीपयते । कीट-
 शोभति २ सर्वयजमाने सर्वेन समिध्यमानः प्रथमोऽनु सर्वासा देवताना मध्येऽवश्य प्रथममाकी । अत
 एवान्यनाऽऽन्नात्—“अग्निरे प्रथमो देवतानी” इति । धर्मः विश्वस्य भाषिता । विश्वचारः अणिष्ट
 सर्वं निवारमितु समयं । शोचिष्के शोच्यते । शोचिष्केशः । घृतेन निर्भिष्यते
 नि शेषेण शोष्यते धूमरहितज्वालानुक्त कियत इति घृतनिर्णिक । पावकः सर्वस्य शोधक । सुयज्ञः
 शोभनभ्योतिष्ठोरादिपराष्टे ॥

(१४६) अथ द्वितीयमाह—(घृतप्रतीक इति-) अयमग्निं घृतप्रतीकः, प्रतीकज्ञान्दो सुयजाची
 “सुपं प्रतीक” इति वाचननेयधुवे । घृत प्रतीकं मुख यसासां घृतप्रतीक । उत्तराहुतिषु एता पिषवी-
 सयं । घृतमेव योनिर्ज्वालितनारण वस्यति घृतयोनिः । अत एव घृतैः समिद्धः सम्यकप्रज्या-
 लित । अन्नम् अपि अस्य घृतम् एव । हेऽग्ने ! घृतप्रुपः घृतविन्दुपुला सरितः [त्या] त्वा वहन्ति ।
 घृतवाहिनीषु नदीषु बाबुना घृतविन्दुपुलासारे प्रसन्ति तारणीषु नदीषु इरमानस्तु श्रीऽक्षेणयं । तथाविध-
 स्त्वमस्यत घृतं पिषन् सुयजाः शोभनेन यनेन देवान्यक्षि पूय ॥

(१४७) अथ द्वितीयमाह—(आयुर्दिति-) हे अग्ने ! हविषो जुपाणः हवींषि तेवमानो घृतप्र-
 तीकं घृतयोनिः स्य आयुर्दा एधि, अस्माकनानुप्रते भव । तथा मधु मधुं चारुगव्यं रमणीयं
 गोसपन्धिरस घृतं पीत्वा इमं यजमानमभिरसृतात्सर्वतो रक्ष । यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत् ॥

क्षतादिमम् (११) त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् ।
 उरुत्रयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्वति । त्वामग्ने प्रदिव
 आहुतं घृतेन । सुम्रात्रयः सुपमिधा समीधिरे । स वावृधान ओषधीभिरु-
 क्षितः । उरु जयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे । घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्पदम् ।
 अग्निं मित्रं न समिधान ऋजते (१२) । इन्धानो अक्रो विदथेषु दीघत् ।
 शुक्रवर्णासुर्दु नो यश्सते धियम् । प्रजा अग्ने संघासय । आशाश्च पशुभिः
 सह । राष्ट्राण्यस्मा आधेहि । यान्यासन्सवितुः सवे । मही विश्पली सद्ने
 ऋतस्य । अर्वाची एतं धरणे रयीणाम् । अन्तर्वली जन्वं जातवेदसम् । अश्व-

(१४८) यदुक्तं ब्राह्मणे—“जैगतीभिव्यस्य” इति, तत्र प्रथमनाह—(त्वामग्ने इति-) हे यविष्ठ !
 सुवतमोमि । समिध्यमानं सम्यक्प्रवासमानं त्वां देवाः सर्वे हव्यवाहं हविषा नोभर दूतं चक्रिरे । अत
 एवान्यत्राऽऽज्ञातम्—“अग्निर्देवाणा वृत् आसीत्” इति । उरुत्रयसम् उरुणि जयांसि वैरिणामभिसक्तानि
 यस्यासावुरजवात्साहृद्यं घृतयोनिं घृतेनोत्सृज्यत्सालम् आहुतम् आहुतिभिराराधितं त्वेषं दीप्यमानं ता
 चोदयन्वति विधायकवाक्ययुक्ते रमणि चक्षुर्दधिरे चक्षु स्वामीयं कृतवन्तो देवा । यदा लोके चक्षुषा
 रूपं स्पष्टं प्रकाश्यते तथा तथा विधिवान्योष्यन्ति रमणि संपादन्त इत्यर्थः ॥

(१४९) अथ द्वितीयमाह—(त्वामग्ने इति-) सुतं सुखमात्मन इच्छतीति सुम्रात्रयः ऋत्विक्से
 प्रदिवे प्रकृष्टस्वर्णं यदा प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्णमिति मन्तव्यम् । हे अग्ने ! ता घृतेन आहुतं सर्वत आराधितं
 सुपमिधा शोभनया समिधा समीधिरे सम्यग्दीपितवन्त । स त्वमोषधीभिः ओषधुषल्लि-
 ताभि वावृधानः अत्यन्तं वर्षमान उक्षितो घृतेन सितः । पार्थिवाः पार्थिवानि जयांसि माधरादि उरु
 वितिष्ठसे अत्यन्तविक्रिष्टानि स्थापय ॥

(१५०) अथ तृतीयमाह—(घृतप्रतीकमिति-) हे ऋत्विक्भ्यजमाना । शुभ्रत्वंगन्धिनं ऋतस्य यत्स
 धूर्पदं घृति घीदन्त निर्वाहवमित्यर्थः । तावत् घृतप्रतीकमाग्ने समिधानो दीपयत्यगन्धुं मित्रं न
 मित्रमिष ऋजते अळ करोति । इन्धानः स्वयं दीप्यमान व्यक्तः केनापि नाऽऽज्ञान्तोऽयमग्नि विदथेषु
 दीघत् अस्मान्प्रमात्रवत् नः अस्मदीया शुक्रवर्णा निर्मलरूपा, धियं प्रहाम् उदुयंसते अत्यन्तगुण-
 च्छतेऽग्निवर्धवतीत्यर्थः ॥

(१५१) वरुण —“प्रजा अग्ने संघासनाऽऽसाध पशुभि सह, राष्ट्राण्यस्मा आधेहि यान्यासन्सवितुः
 सव इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतन फल्सापमर्चं यथाति” इति । तत्रागिश्चन्देनाञ्च रावोभ्यते हरागिसंघान्धत्वात् ।
 “अग्नेयी वा एषा यदजा” इति शुक्लन्तरादग्निना सह प्रजापतिमुत्पादुत्सृज्यत्वात् । (प्रजा इति-) हे अग्ने !
 अजामन् प्रजा अस्मदीया पशुभिः सहऽऽशा दिग्दर्शनं प्राग्निवध संघासय संघासनेन पालय ।
 यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे परमेधरास्याऽऽज्ञाया पूर्वमासक्तानि राष्ट्राणि असौ यजमानाय माधेहि
 सर्वत सपादय ॥

(१५२) वरुण —“मही विश्पली सद्ने ऋतस्यार्वाची एतं धरणे रयीणामन्तर्वली जन्वं जातवेदस-
 म्भराणा जनयथ पुरोगामित्यरणी आह्वयमाने वजमान प्रतीक्षते” इति—(महीति-) रयीणां भवानां
 धरणे पारदिश्यां हेऽरणी । मही महती पूजनीये विश्पली प्रजाना पाजयिषी अर्वाची अग्निमुपे सवी

राणां जनयथः पुरोगाम् (१३) । आरोहतं दशतुं शकरीर्मम । ऋतेनाशु
 आयुषा वर्षसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां । दर्शमहं पूर्णमासं
 यज्ञं यथा यज्ञे । ऋत्विज्यवती स्यो अभिरेतसौ । गर्भं दधाथां ते वामहं ददे ।
 तत्सत्यं वद्वीरं विभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे । ते मा
 प्रजाते प्रजनयिष्यथः (१४) । प्रजयां पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके ।
 अनृतात्सत्यमुपैमि । मानुषाहैव्यमुपैमि । देवीं वाचं यच्छामि । शल्कैरभि-
 मिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्भवा । अतिं मृत्युं

ऋतस्य सद्गते पश्यत्येव एतन् भागच्छतम् । अन्तर्देही गर्भिणी युवां जन्यं जनयितारमग्निं जात-
 वेदसं जातामं वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञानामग्न्याग्निं जनयथः । उतादन्तम् ॥

(१५३) कल्पः—“आरोहतं दशतुं शकरीर्मम ऋतेनाम आयुषा वर्षसा सह ज्योग्जीवन्त उत्तरा-
 मुत्तरां समां दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यथा इति हस्ताभ्यां प्रतिच्छत्” इति । (आरोहतमिति-) हे-
 ष्यणी । मम मरीचाः शकरीः शक्तिरुता अहुत्सो वाः सन्ति तासां दशतं दशसंख्यायुक्तवर्गम् आरोहतम्
 हे अग्ने ! अरणिगर्भस्थ । त्वमपि ऋतेन यज्ञेन आयुषा अस्वीयेत दीर्घायुषेण धर्चसा बलेन सह दशत-
 मारोह । वयं ज्योक्त्वा दीर्घकालं जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां उत्तरीतरसंवत्सरे विच्छेदगन्तरेण दर्श
 पूर्णमासं च यथा यथा यज्ञे यथा यज्ञेन तथा त्वमारोहेति पूर्वज्ञानवचः ॥

(१५४) कल्पः—“ऋत्विज्यवतीस्यो अभिरेतसौ, गर्भं दधाथां ते वामहं ददे, तत्सत्यं वद्वीरं विभृथो वीरं
 जनयिष्यथस्ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोक इति
 भस्तिशुद्धाग्निमन्त्रयते यत्तमानः” इति । (ऋत्विज्यवतीति-) हेषरणी ! युवां ऋत्विज्यवती ऋतुः प्रातोऽस्ते-
 ष्यृत्विगो योनिः स स्योररण्योके ऋत्विज्यवती प्रजनयामिसुतगर्भवती । अभिरेव रेतोऽस्यैण गर्भं यवोके
 अभिरेतसौ तादस्यौ स्यः भवथः । तादस्यौ युवां गर्भं दधाथां गर्भं पोषवतम् । ते तादस्यौ वां युवां
 अहं ददे आदत्तानसि । ते युवां वीरं वर्मसु शरं पुत्रं विभृथः । धारयथः । अतो वीरम् एव जन-
 यिष्यथः इति वत् तत्सत्यं न तु मिथ्या । ते युवां मत् पश्ये निमित्तभूतात् प्रातः प्रजनिष्येथे परेदुः
 प्रातःकाले सन्देश इतिप्रतादयिष्यथः प्रजाते ब्रह्मिप्रतादितवत्यौ ते युवानपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं
 करिष्यथः । अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्यामीति शेषः ॥

(१५५) कल्पः—“वैथ सजमानो व्रतमुपैति वाचं यच्छति—अहतात्सत्यमुपैमि नातुपारैव्यमुपैमि देवीं
 वाचं यच्छामि” इति । (अनृतादिति-) अनृतात् अभिराहिल्लक्षणात् सत्यम् अभिमन्त्रवत्क्षणात्
 उपैमि प्राप्तेमि । मानुषात् मनुष्याचरणात् दैव्यं देवयोरयथाचरणम् उपैमि प्राप्तेमि । देवीं देवसंनिधिनीं
 वाचं यच्छामि निवृत्तां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरणीत्वर्गः ॥

(१५६) कल्पः—“शल्कैरिताश्रवमिमेतमग्निमिन्धान आस्ते-शल्कैरिमिन्धान उपौ सोस्यै सनेमहमुभ-
 योर्लोकयोर्ऋद्भवाऽति मृत्युं तरान्दहमित्येतया” इति । (शल्कैरिति-) अहं शल्कैः काशलेषुः अग्निमि-
 न्धानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतल्लोकपरलोके सनेम् संजयेयम् । तयोः उभयोर्लोकयोर्ऋद्भवा
 सख्यो भूत्वा मृत्युम् अहम् अतिं अतिक्रमेण तरामि ॥

१ आप. श्री. छ. ५. ८. ८. १ २ आप. श्री. छ. ५. ८. ८. १ ३ आप. श्री. छ. ५. ८. १. १
 ४ आप. श्री. ५. ८. ४. १

तराम्बुहम् । 'जातवेदो भुवनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यजन्निष्यते' (१५) ।
 अग्निमश्नुत्यादधि हव्यवाहम् । शमीगर्भाजनयन्यो मयोभूयः । 'अयं ते योनि-
 कृत्वियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नञ्च आरोह । अर्था नो वर्धया
 रयिम् । "अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
 अदादिदं यमो वृसानं पृथिव्याः । अकञ्चिमं पितरौ लोकमसौ' (१६) ।
 'अग्नेर्भस्वास्त्रेः पुरीषमसि । संज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं
 भूयात् । "सं वः सृजामि हृदयानि । सश्सष्टं मनो अस्तु पः । सश्सष्टः

(१५७) कल्प — "तस्मिंश्चुप्युपमरणी निष्ठपति—जातवेदो भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यजन्निष्यते-
 ऽग्निमश्नुत्यादधि हव्यवाह शमीगर्भाजनयन्यो मयोभूय ते योनिर्कृत्विय इत्येताभ्याम्" इति । द्वितीयमत्र
 सद्धितायामपि पठितत्वात्स्वरपारेण सर्वोऽपि न पठितः । (जातवेद इति—) हे जातवेदः ! प्राणीद-
 निकामे । भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्यप्रतिरूपम् इह सिञ्च अनयोरस्थोर्निषिञ्च । यत्
 रेतस्त्वपसोऽस्मात्सतापनाजगिष्यत उपरस्वते तादृश रेत ऋषेति पूर्वज्ञान्च । योऽग्निरुपातव्यो मयोभूः
 सुवस्य नाकयिता हव्यवाहं रयिषो बोधार् शमीगर्भात् अरणिदपादश्चत्वात् जनयन् जनयितृकानो निषि-
 ष्येति पूर्वज्ञान्च ॥

(१५८) द्वितीयमत्रपाठस्तु—(अयमिति—) हे जनयितव्यामे ! अयम् अरणिद्वयस्य ते तपोत्पत्त्य-
 थम् ऋषियथ । योनिः ऋतुयुक्तमुत्पत्तिस्थान यतो योने जातः त्वम् अरोचथाः लोके धीतिमानासी ।
 योनिमेतदरणिह्य जानन्नारोह । अथ अनन्तर नः अस्माकं रयिं धन वर्धय ॥

(१५९) कल्प — "अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धत्य" इति । यमपुरया स्रवोऽप्यन्ते । यैममेव देव-
 यजनमसौ निर्माय्य" इत्येतन्मन्त्राग्राह्ये समाच्यनात् । (अपेतेति—) हे यमपुरया ! अत्र अस्मिन्देशे पुराणा
 ये वृष्यं स्थ नूतनाः । च ये वृष्यं स्थ ते सर्वोऽप्यती देशात् अपेत अपगच्छत । अपगम्य च वीत परस्परं
 विरुष्ण गच्छत । पुनरपि वि इह सर्पत । यमो राजेदमकथानम् अदात् यजमानाय दत्तवात् । पितरः
 भेम लोके स्नानविशेषम् अस्मै यजमानायथम् अफन् हृतवन्त ॥

(१६०) कल्प — "विभक्तानामर्थे द्वेष विभज्यार्थे गार्हपत्यावतने जितपलाधे दक्षिणामेवार्थे त्रैधं विभज्य
 पूर्वेष्वेतेनैव कल्पेन सर्वान्वाधिविशिवपति । अग्नेर्भस्वासीति विद्वता निवपति" इति । पाठस्तु—हे शिकते !
 अग्नेर्भस्व भासमानहेतु त्वम् अस्ति तथा अग्नेः पुरीषं पुरण्णदेहेतुत्वम् अस्ति ॥

(१६१) कल्प — "सज्ञानमित्यूपात्ताजिनिरन्यवदमन्द्रमिति कृष्ण तदिहोस्तिवति मनसा स्यागति" इति ।
 पाठस्तु—(संज्ञानमिति—) हे कप ! संज्ञानं सम्यग्ज्ञानहेतु कामधरणं कामाना धारणहेतुश्च त्वम्
 अस्ति । ते स्वर्गीय यत् कामधरणं कामधारणसमर्थं तत् मयि अपि भूयात् ॥

(१६२) कल्प — "सं वः सृजामि हृदयानि सश्सष्टं मनो अस्तु च
 सश्सष्टं प्राणो अस्तु च इत्येताभ्या वानसत्वान्साश्चस्य विकृतावभिनपति" इति । अत्र "सं व सृजामि"
 इति मन्त्र पूर्वमात्रात् । (सं व इति—) हे मानसपल्लवभारा ! वः गुप्ताक हृदयानि संसृजामि परसं
 रमत्रुष्णनि करोमि । तथा च. गुप्ताक मनः वचथ ससृष्टमस्तु । हृदयकाव्येन परस्परहेतोऽपि विपक्षित ।
 मनोवाक्येन कार्यर्थकत्वम् । तथा चः गुप्ताक प्राणं च संसृष्टोऽस्तु । अनेनैवविधा प्रवृत्तिविवक्षिता ॥

१ आप श्री. सू. ५. ८. ५ । २ आप श्री. सू. ५. ९. १. ३ इति. सू. २. ५. ११ ।

४ आप. श्री. सू. ५. ९. ४-५-६. ५ आप. श्री. सू. ५. ९. ६ । ६ आप. श्री. सू. ५. ९. २. १ ।

७ ऋद्धिमन्त्र निवप" इति पा० ।

प्राणो अस्तु वः । ^{१६३}सं या वः प्रियास्तनुवः । सं प्रिया हृदयानि वः । आत्मा
 वो अस्तु सं प्रियः । सं प्रियास्तनुवो ममं (१७) । कल्पेतां चावापृथिवी ।
 कल्पन्तामाप ओषधीः । कल्पन्तामन्नयुः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
 येऽग्र्यैः समनसः । अन्तरा चावापृथिवी । वासन्तिकान्वृतु अभिकल्प-
 नानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु । दिवेस्त्या वीर्येण । पृथिव्यै
 महिम्ना (१८) अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वेषुमादधे । अजीजनन्नमृतं मर्त्यासः ।
 अस्त्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् । दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः । पुमाश्सं
 जातमभिसंरभन्ताम् । प्रजायतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण
 मह्यम् । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतशरद्वय आयुषे पचसे (१९) ।

(१६३) “सं या वः” इति मन्त्रस्य संहितायामाज्ञातत्वात्प्रतीकमार्गं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येव-
 माप्रातः । (समिति-) हे वानस्पत्यसंभाराः । वः पुष्पाकं याः प्रियास्तनुवः ताः संख्यन्तामेकस्मिन्नेव
 कार्ये प्रवर्तन्ताम् । तथा वो पुष्पाकं प्रियाणि हृदयानि च संख्यन्ताम् । तथा वः पुष्पाकं प्रिय आत्मा
 जीवथ संख्यन्ताम् । तथा मम प्रियास्तनुवः अपि संख्यन्ताम् । एकस्मिन्कार्ये प्रवर्तन्ताम् । श्रुतिभिः
 सह शरीरबहुत्वम् ॥

(१६४) कल्पः—“कृत्स्नान्नसंभ्राममीन्वगमान उपतिष्ठते—कल्पेतां चावापृथिवी येऽमवः सम-
 नसः” इति । तत्र हृदयमिधामिधया ऋचः पाठस्तु—(कल्पेतामिति-) चावापृथिव्यादयः सर्वे मम
 ज्यैष्ठ्याय उत्तमकालसिद्धये साम्प्रतः अनेन कर्मणा युष्माः सन्तः सुखव्यापारसमा भवन्तु ॥

(१६५) सामान्नसमिधायिकाया ऋचः पाठस्तु—(य इति-) हेऽग्नि! चावापृथिव्योर्गन्धे त्वया सह
 समानमनस्यो येऽग्रयः सन्ति ते सर्वेपि वासन्तिकान्वृतु मन्त्रवचनौ वासन्तिकमार्गौ चैत्रवैशाखाक्षौ अभि-
 कल्पमानाः सर्वतः संपादयन्तस्तयाम् अभितः संविशन्तु । तथा देवा इन्द्रम् अनिसंविशन्ति तद्वत् ॥

(१६६) अनन्तरमन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये मन्त्रचरेश्वेदादतः । पाठस्तु—(दिय इति-)
 हे गार्हपत्य! तुलोकस्य बर्हीर्यं शुभिव्याध नो महिमा अन्तरिक्षस्य यत् पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वैरपि सर्वप-
 द्मप्रदानसमर्थं त्वामिहाऽऽयतनं भादधे ॥

(१६७) कल्पः—“अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भं दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः
 पुमाश्सं जातमभिसंरभन्तामिति जातमन्नमिनाऽभिपृष्ण” इति । (अजीजनन्नमिति-) मर्त्यासः मनुष्य-
 श्रुतिवः अमृतं नरणरहितमिति देवम् अजीजनन् उत्पादितवन्तः । वीहतामिम् ? अस्त्रेमाणम् अगम्यम-
 शोषणीयं वा । शिशु गतिशोषणयोरेषि धातुः । तरणिं दुःखेभ्यस्तारकं वीडुजम्भं हृदयन्तगूढम् अग्रुवः
 अहृत्पत्न्याश्च शरीरेण सहोपश्रव्यात् स्वसारो मणिनीतमानाः । दशसंभवाकाला बहुत्वः समीचीः
 अनुकूला भूत्वा जलगतित्वं पुमांसम् अग्निसंरभन्ताम् अभितः संरहन्तु ॥

(१६८) कल्पः—“कैतं यजमानोऽभिप्राणिमि—प्रजापतेस्त्वा प्राणैकमिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यं
 दीर्घायुत्वाय शतशारदाय शतशरद्वय आयुषे पचसे जीवात्तै पुष्पाय” इति । हेऽग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राण-
 वायुना त्वा त्नाम् अभि लक्ष्यं प्राणिमि शब्दं करोमि । तथा पूष्णः देवस्य पोषेण सामर्थ्येन वा अभि-
 प्राणिमि । निर्वयं मह्यं मम शतशारदाय दीर्घायुत्वाय शतसंभवात्परमिमतं यदीर्घायुत्वात्तददे । किं च

जीवात्तै पुण्याय । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव योनि-
रसि । ममैव सन्वह हृद्यान्वमे । पुत्रः पित्रे लोककृत्जातवेदः । प्राणो त्याऽ-
मृतमार्दधामि । अत्रादमत्राद्याय । गोसारं गुप्त्यै । सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीः ।
उपसुः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् (२०) । अग्ने सपत्न्या अपवाधमानः । राय-
स्योपमिपमूर्जगस्सासु धेहि । इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभि-
रिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः ।
ओजसे वैलेय त्वोर्घच्छे । वृषणे शुम्नायाऽऽयुषे वर्चसे । सपत्न्यूरसि

शतं शरद्व्यः शतसत्याकेन्य, उक्तसरेन्य ऊर्ध्वेनप्यासु विदये वर्चसे यलाय जीवात्तै जीवनापधाय
पुण्याय सुहृत्सिद्धये च ॥

(१६९) कल्प — “अहं त्वदसि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरसि ममैव सन्वह हृद्यान्वमे
पुत्र पित्रे लोककृत्जातवेद इत्याधीयमानमनुमन्त्रयते यजमान ” इति । (अहमिति-) हे आहवनीयमे । अहं
त्वतो हेतो अस्मि । यदा त्वम् आसीत्तदानीमहमस्मि । यदा तु त्वं नाऽऽसीत्तदानीं विद्यमानोऽप्यहं
निष्पबोजनत्वेन नास्मि । त्वं च मदसि मतो हेतोर्जायते । एतत् च प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम
योनिः कारण त्वमसि । तव अपि योनिः कारणमहम् अस्मि । तस्मात् ममैव यन्तु सन्वहीयानि
हृद्यानि यद् । हे जातवेदः ! यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत् पुण्यलोकसंपादनो भवति तद्वदतिव्रेहेन
मम लोककृत् भव ॥

(१७०) अनन्तरमग्नौ गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृतोदाहृत — (प्राण इति-) पाठस्तु—हे गार्हपत्य !
प्राणे अस्मदीये निमित्तमूत्रे सति तद्रवार्थम् अमृतं त्वामार्दधामि । ममाद्यायसिद्धये अघ्रादं मम गुप्त्यै
रक्षणसिद्धये गोसारं त्वार्दधामि ॥

(१७१) कल्प — “सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीर्यस्य श्रेयसी श्रेयसीर्दधत्ते सपत्न्या अपवाधमानो रायसो-
पमिपमूर्जगस्सासु धेहीत्याधीयमानमनुमन्त्रयते यजमान ” इति । (सुगार्हपत्य इति-) सुगार्हपत्यः शोभनो
गार्हपत्योऽयमस्मि अरातीः द्वेषिणो [विदहन्न] विशेषेण बहुरूपसः दिवसात् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत्
उत्तरोत्तरप्रेक्षणकूर्तवन्वर्तते । हे अग्ने गार्हपत्य ! सपत्न्या अस्मदीयान्शत्रून् अपवाधमानः पीडयन्धनपुष्टि-
मन्त्रस्य च अस्मासु राधादय ॥

(१७२) कल्प — “इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभि प्रजाभिरिह सपयेयेहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये
वसोर्दीदिहि जातवेद इति प्राप्नोऽध्वप्रथमा अभिप्रमजन्ति” इति । (इमा इति-) इमा उ रायः लोके इत्य-
मानानि सर्वाण्यपि धनानि मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुयन्तु । आभिः पुत्राप्रारिभि प्रजाभिः सह इह अस्मि-
न्मनि संवसेय सम्पत्तिप्राप्ति । किञ्च इहो इहैव जन्मनि विश्वरूपी महिष्यजाघनेऽप्यत्ररूपयुजा इडा
सो तिष्ठतु । हे जातवेदः ! त्वमस्मदीयस्य वसोः मध्ये स्थासित्वेन स्थित्वा दीदिहि दीप्यस्व ॥

(१७३) कल्प — “गार्हपत्यो प्रणयनीयमाध्वत्याभिष्मनादीषु सिक्ताभोधयमनीयस्त्वल्पवते तमुपच्छाधि
श्रोत्रेण यलाय त्वोर्घच्छे वृषणे शुम्नायाऽऽयुषे वर्चसे सपत्न्यूरसि वृत्रहर्त्रेण देवेषु महिष्या सुवर्गो अस्त आत्मा
पशुषु प्रसिद्ध पुष्टियां ते मनुष्येषु प्रथमे तथा नो अग्ने उपनाथ एहि” इति । (धोजस इति-) हेऽग्ने ! त्वा-
मोज प्रयतिसिद्धार्थम् उच्यच्छे । ओजो बलहेतुः सत्वो मातु, दलं शरीरसामर्थ्यम्, वृषण् शब्द
वेचनसामर्थ्यं च । शुम्नश्चन्द्रोऽन सहकारित्वापाकित्वा इति चानाच्छे । आयुः प्रसिद्धम् । वर्चः कान्ति ।

शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवै स्योनः । प्रीणं त्वाऽमृत आर्दधामि । अन्नादमन्नाद्याय ।
गोप्तारं गुह्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चैः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्रम् ।
तेन मे दीदिहि तेन त्वाऽऽर्दधे । अग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्व-
मायुर्व्यानशे । (२४) । 'नर्यं प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वार्थं जीवसे । जातं
जनिष्यमाणां च । अमृतै सत्ये प्रतिष्ठिताम् । अर्धर्वं पितुं मे गोपाय । रसमन्न-
मिहाऽऽयुषे । अर्दध्यायोऽशीततनो । अर्धिपं नः पितुं कृणु । शंस्यं पशुन्मै
गोपाय । द्विपादो ये चतुष्पदः (२५) । अष्टाशफाश्च य इहाग्ने । ये चैक-
शफा आशुगाः । संप्रैथ सभां मे गोपाय । ये च सभ्याः सभासदः । तानि-

(१३९) अनन्तरमन्त्रा आहवंगीषापाने सूत्रकारेणोदाहृता । तत्राठस्तु—(प्राणमिति—) हे ! आह-
वंगीय प्राणरूपं [त्वा] त्वाम् अमृते स्थाने विनाशरहिते आर्दधामि । अस्माकमन्नाद्यसिद्धार्थम् अन्नादं
त्वामादधामि । रक्षणार्थं गोप्तारं त्वामादधामि । सोऽवमेणो मन्त्र ॥ हे शुक्र ! दीप्यमानाग्ने [त्वि] त्वं
यच्छुक्रं वर्चैः निर्मला कान्तियौ च शुक्रा तनूः निर्मलो देहो यच्च अजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिः
निर्मलमितरमासकलं तेन सप्रेण युजो मे मदर्धं दीदिहि प्रकाशस्व तेन मारुतेन हे अग्ने ! अग्निना ब्रह्मणा-
मिप्रकाशकेन मन्त्रेण [त्वा] त्वाम् आर्दधे । अथ द्वितीयो मन्त्र । अयमग्नि व्यानशे भोक्तृदेहं व्याप्तवान्
व्यानशे विविध भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुः अपमृत्युपरिहारेण व्यानशे व्याप्तवान् । अयं तृतीयो
मन्त्र । ताषेती द्वितीयतृतीयौ “धर्मं शिर” इत्यनुवाक्येऽप्याश्रयती । तयो प्राचीमिति मन्त्रवैशेष्यगुणयोग
सूत्रान्तरे द्रष्टव्य । यद्वाऽस्यानुवाक्यस्य मन्त्रकाण्डानुसृतत्वाद् धर्मं शिर इत्यादिकमन्यत्रत्यमेवेति दर्शयितुं तदे-
वेतिशोऽत्र पठित । ब्राह्मणसंवनार्थं तत्राऽऽज्ञानं द्रष्टव्यम् ॥

(१८०) चतुष्पद सूत्रकारेण—“अथ विराट्कर्मैर्यजमान उपविष्टो” इति, तत्र प्रथम विराट्कर्ममन्त्र-
माह—(नर्थ इति—) हे नर्थ ! मनुष्येभ्यो हित गार्हपत्य मे मदीया प्रजां गोपाय । किमर्थम् अमृत-
त्वार्थं जीवसे अपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं प्रजाम् ? [जाताम्] पूर्वमुत्पन्नाम् [जनिष्यमाणां] इत-
परस्युत्पन्नानाम् च । तथा [अमृते] अमृतैरवहेती सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थं ॥

(१८१) अथ द्वितीयमाह—(अधर्वे इति—) अधर्व ! पूर्वमधर्वस्येण महर्षिणा मथितत्वात्प्र-
त्यम् । तथा चान्यत्राऽऽज्ञातम्—“अर्धर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदमे” इति । तादृश हे दक्षिणाग्ने मे पितुं
मदीयमन्नं गोपाय । सो रस क्षीरादिर्यन्नाश्च मीहिनवादिभ्यः तदुभयमिह शरीरं आयुषे आयुर्वयं स्थापयेति
शेष । हे अर्दध्याय ! केनाप्यद्विहितामग्नं न सज्ज त्वदीयमागमनं केनदन्विदपि निवारयितुं शक्यम् । हे
अशीततनो ! उष्णशरीरं नः अस्वदीयं पितुम् अजम् अधिपं विपरहितं [कृणु] कृणु ॥

(१८२) अथ तृतीयमाह—(शंस्योति—) हे शंस्य ! ऋत्विग्निं प्रशस्यमानाऽऽहवंगीय मे मम पशुन्गो-
पाय ये पशवो द्विपादः मनुष्यरूपा येऽपि चतुष्पदः गवादिहपशुत्पन्निं बहुष्पातु अष्टाशफाः गोमदि-
प्यादय एकशफाः [आशुगाः] आशुगामिनधाधादयो ये सन्ति तान्सर्वान् इह लोके हे अग्ने ! गोपाय ॥

(१८३) अथ चतुर्थमाह—(सप्रयेति—) प्रथया ख्याला सहित सप्रथः । तादृश हे सभ्य मे सभाम्
अधिदेवत्वमान गोपाय । ये च सभ्याः सभायोग्या सभासदः सभावास्तुपविष्टा सन्ति तान् सर्वान्
इन्द्रियाघतः चतुष्पदीन्द्रियघातकुतूहलं कुरु । ते च सभ्या सर्वमायुः शतयवस्वरमातु उपासताम्
सेवन्ताम् ॥

न्द्रिचार्यतः कुरु । सर्वमायुरुपासताम् । 'अहे बुभिय मन्त्रं मे गोपाय । यमृ-
 पयस्त्रयिविदा विदुः । ऋषः सामानि यजूरपि । सा हि श्रीरमृता सूताम् (२६) ।
 पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामत् । विराट्सूष्टा प्रजापतेः । ऊर्वाऽऽरोहद्रोहिणी ।
 योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः (२७) ॥

विश्वान् न पुरुषीर्विधेम निषाद्य षष्टेऽमृताहाय वृहस्पतेः प्रक्षणा हुनसव विश्ववार इममृक्षते पुरोगां
 प्रवेनान्पुष्पघां जनिन्वर्तेऽस्ते मम महिशा षष्टे दधन्तु-यगो भादि स्वभूवतुरासुर्व्याजश्रे पशुपद सूता
 प्रजापतेर्दे ५ ॥

इति बृहदारण्यकवेदीयवैतिलीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(१८४) अथ पयसमाह—(अहे बुभियेति) हे अहे आहितव्य बुभिय ! कुमे मूले जगदात्तु-
 ल्याऽऽवस्यसे मे मदीयगुणादिरप मन्त्रं गोपाय । य गन्ध अयिविदाः वेदनयामिना ऋषयः अतीन्द्रिय-
 दयासे विदुः जानन्ति स मन्त्र गोपयेति पूर्वान्पय । वेदनयोका मन्त्रमिशेषा ऋगदय । इहोनादि-
 पात्न परिलस्य मन्त्रपाठनप्रार्थने वारणमुच्यते—सतां कर्मापेक्षांतामृगारिरूपा सा खलु अमृता श्रीः ।
 धनाविरपाया शिरो बहुधा विनाश समापित । ऋषाविरपायास्तु पुन पुनरभ्यासेनाभिर्द्विरेव न तुल्यस्य ॥

(१८५) कथ —'पयसाऽग्नीन्व्यक्रामद्रिराट् सूष्टा प्रजापतेर्ऊर्वाऽऽरोहद्रोहिणी योनिरग्ने प्रतिष्ठितिरिति
 सर्वाद' इति । (पञ्चयेति-) यजमान उपविष्टत इत्यनुवर्तते । प्रजापतेः सवन्पिनी येय सूष्टा विराट्
 विशेषेण राजमाना गोक्षीरधारिणी तानेताम् अग्नीन् पञ्चधा व्यक्रामत् विभज्य यन्मत्सती । अस्मिन्प्रदेशे
 गार्हपत्योऽस्त्रिजाह्वनीय इत्येव पदेनाऽऽकम्प संभितवतीत्यस्य । सा पुन सखा अग्नेरजपिशेषमेवै पश्य-
 न्पूर्वाभिमुषी सुलोहम् आरोहत् । आस्य च रोहिणी अमृत् । सा च अग्नेः योनिः कारणभूता
 प्रतिष्ठाहेतुश्च रोहिणीनक्षत्रेऽग्नीनामापेयत्वात् ॥

अत्र विनियोगसम्यक् —उदन्त्यभूमिमुदन्ति स गो देवीत्योसति । वैधेति सिञ्जतानुष्य यदेत्यान्वयेत्तथा
 ॥ १ ॥ ऊतीराद्युवसीषं चोर्न वलीषवका प्रताम् । सूद सस्य तु वाराहीसूद अयप्रपन्नम् ॥ २ ॥ वागित्तु
 सर्वरा अग्ने स्वर्गमधेति निपत्यम् । ऊर्ध्वं वीहुन्वर गायद्वाभ्या षणं यया शमीम् ॥ ३ ॥ यते विक्रूत यते
 अविदश्च तह तथा । विनीलस्रवसमिषोऽङ्गथादरगिमन्नम् ॥ ४ ॥ यो अक्षारण्युपादान स त्या समार-
 खादनम् । प्रवे महादने होमस्रग्निगि सस्येय शिपेत् ॥ ५ ॥ सन्निभिस्तु राजन्यसुषा त्रयेण स वैश्वक ।
 प्रया अत्र प्रवप्राति गही अग्निवीक्षणम् ॥ ६ ॥ आरोऽरणी प्रवृक्षाति शक्तिगद्वाभ्या तु मन्त्रम् ॥ अए वाच
 नियम्याथ दल्लै यमी ससिष्येत् ॥ ७ ॥ यत्त द्वाभ्या प्रातरागवर्णो निष्पेत्तथा । अयेति स्थानमुदन्त्यादेस्तु
 सिञ्जता वपेत् ॥ ८ ॥ स गो द्वाभ्या तु समारान्वातस्वस्थानप्रसज्येत । ऋद्वाभ्यासङ्गुपस्थानं दिवस्त्वा पथि
 मानसम् ॥ ९ ॥ आधत्तेऽग्नीजनसतिमवर्षी धारयेत्प्रजा । अत्र प्रागित्थह पूर्वानलाधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥
 प्राणे स्था पयिनाधान सुगोहसभिमन्त्रणम् । इमा प्राग्ोऽनिशान्त्वोऽवधिभिस्तम्यतेऽनत ॥ ११ ॥ प्राची
 विभि पूरेवान यदि बहुषभिमन्त्रणम् । प्राण द्वाभ्या पूर्ववन्देराधान कतुमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥ उपरिपतिर्षय पय वत्त-
 वेदिं सनीक्षते । इह यन्तुस्वस्थान पय सर्वाभिमन्त्रणम् ॥ अत्राऽऽधानगत मन्त्रा दाससतिपठनीयता ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रपाठके बृहदारण्यकवेदीयवैतिलीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१ अस्यामे—(१) 'अतु शिस्तया युयति सुपेता । युवप्रतीत्य भुवनसु मर्ष्ये । मनुम्वमर्ता मरुते
 सीरजाय । सद्धं युवतु अजमत्याय कामात् (२) इदं च सन्तु सुते योऽअथ । युषेणं वृषा मर्षसा विभक्ति ।
 शिरो मा सन्तुमायुर्मा प्रदासीत् । ज्योतिषा वो वक्षानुरेणोर्पतिष्ठे ।' इति मन्त्रो मूले वर्तते । परमनयोथा-
 धानात्वाभावात्वात्र समत् । २ आण, औ छ, ५ १८ १ । ३ 'सोपमपदन्पूर्वा' इति पा०

(तै. ब्रा. कां. २ प्र. ५ अ. ८)

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वम् । देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । आयुः
प्रजाश्रयिमस्मासु घेहि । अर्जसो दीदिहि नो दुरोणे ॥

(तै. आ. प्र. ४ अ. २२)

याँस्ते अग्ने घोरास्तनुवः । धुञ्च तृष्णां च । अस्रुकचानाहुतिश्च । अश्नया
च पिपासा च । सेदिश्वामतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरसुं
गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च व्रयं द्विष्मः ।

(तै. आ. प्र. ४ अ. २३)

सिर्विञ्च स्त्रीहितिश्च सिहितिश्च । उष्णा च शीता च । उग्रा च भीमा च ।
सदान्नी सेदिरनिरा । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरसुं गच्छ । योऽ-
स्मान्द्वेष्टि । यं च व्रयं द्विष्मः ॥

(१८६) (उपावरोहेति-) हे जातवेदः! पुनरपि त्वमुपावरोह अरभ्योः सफासाद्भावयन्तर ।
अवतीर्थ च प्रजानन् अस्य देवस्येदं हविरिति प्रकथेन जानन् नः असादीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय ।
आयुरारिक्मस्मासु संशदय । अर्जसः निरन्तरं वर्तमानहव्यं नो दुरोणे असदीये एहे दीदिहि दीप्यस्व ।
एतस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“उपावरोह जातवेद इति वर्तमानमभिमन्त्रयते” इति ॥

(१८७) कल्पः—“व्याख्याता घोरास्तनुवोऽरभ्योऽनुवाक्यो गण उत्तरीं चानुवाकौ” इति । घोरतनुं
प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ, तत्रोक्तस्य व्याख्यानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरभ्योऽनुवाक्यो भवन्तीति हि
तत्सूत्रेऽमिहितम् । तथा द्वयोस्तनुवाक्योर्मयङ्गण उक्तः । य च विकल्पितः । तस्य विनियोगे राजसूयप्रकरणे
सूत्रकारेणामिहितः—“मौक्तमेकवैशतिकपालं त्रिर्वपति वैशदेवीमामिशां तस्यारभ्येऽनुवाक्यैर्गणैः कपालानु-
दधाति” इति । ब्राह्मणं चाऽऽज्ञातम्—“द्वौऽरभ्येऽनुवाक्यो गणस्तं मन्वत उपदधाति” इति । तत्र घोरतनु-
प्रतिपादकं प्रथममनुवाक्यमाह—(यास्त इति-) हे अग्ने ते तव सम्बन्धिन्वो घोराः जलुपाः तनुवः याः
सन्ति । कास्ता इति चेत् छुदादिभिरमस्मन्तरथाभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हे अग्ने ! ते तव संबन्धिन्व एता
उक्ता घोरास्तनुवः, ताभिः तनुभिः सह यः अस्माकं द्वेष यश्च द्वेषः अमुं द्विविधं पुरश् गच्छ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(१८८) अथ घोरतनुप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाक्यमाह—निगादीन्वनिरान्तानि तनुनामसि । मन्वत
पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयमाधानप्रकरणं समाप्तम् ॥

आंध्रानमन्त्रवाङ्मयसूची ।

मन्त्रः	श्लोकम्	मन्त्रः	
अग्नेये पर्यमानाय	१४	आरोहते इत्यत्र च शार्ङ्गिर्ममं	३०
अग्निद्वेषभ्यो निर्हायत	६-७	इडा ये मानवी यश्चानुवृत्तिर्वासीत्	१०
अग्नीधे ददाति	१८	इमा उ मासुर्वादिषुत्वा रायं	४०
अग्नेभ्यस्तान्शुभ्रेः पुरीषमसि	२८	इमे वा मुते शोक आशयः	२१
अग्नेः सूर्यस्य धृतः	८	इयतीर्भवन्ति	२५
अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यम्	२२	इत्ययमं हासि	१२
अग्निजनस्य तुं मखांसः	३९	उदन्ति	५
अग्निं प्रयच्छति	७	उद्वन्त्यमानस्यसा भयेभ्यम्	३०
अर्घ्यं पिबुं मे गोपाय	४२	उप त्वाग्ने हृषिर्मतीः	३५
अर्घ्यं पिबुं मे गोपायेत्याह	२८	उभयं वा एतस्तेन्द्रियं वीर्यमाप्यते	१६
अथो खतुं	१-३	उपायरोह जातयेदुः सुतुर्यम्	४४
अग्निः पुत्रमांसा	२४	ऊर्जो नो धेहि द्विष्टे चतुष्पद इत्याह	२२
अग्निदिते सूर्यं आहवनीयमादधाति	१०	ऊर्जः प्रथिव्या अश्रुतिरितोऽसि	३२
अग्निदित्तन्महाग्निरित्याहुः	२७	ऊर्जं प्रथिव्या रसमाभन्वः	३१
अर्जुनासुखसुर्गमि	३७	ऊर्जं वा एतश्च रसं प्रथिव्या उन्पृतीकृता उद्विन्ति	६
अर्जुनं वै प्राचा धदति	९	ऊर्जाः कुम्भो यत्प्रथिवीमन्त्रः	३०
अग्निमिदमसुमर्षमरुपात्	४१	ऊर्जाधिर्धपति	५
अपेतु धीतु वि धं सप्ततारतः	३८	कश्चिदप्यसौ स्यो अग्निरेतसी	३०
अपोदृष्ट्वा मन्मग्निं संघति	२९	ओर्जते बर्हाय खोर्धच्छे	४०
अपोऽर्वाक्षति शान्त्यै	५	मरुतेषु प्रावाग्निर्वी	३९
अर्वाधरो भवति	६	फाल्गुना ये नामासुरा आसुर	२
अयं ते योगिर्केशिबन्धः	३८	कृत्स्निकान्त्रिमादधीत	१
अकंशशुभ्रित्याहवनीयम्	२३	गायत्रीर्गिर्माद्वृत्त्याऽऽर्ध्यात्	२५
अकंशशुभ्रस्यै सूर्यं सप्तयममिः	२०	गायत्रिया द्वियर्माणस्य यत्	३२
अहं तुमिदं मर्षं मे गोपाय	४३	गमैः शिर इति गार्हपत्यामादधाति	२२
अहं स्वर्ध्मि मर्दति स्वनेत्र	४०	गमैः शिरुक्तुयममिः	२०
अधरमादग्मवाहादि जगाम्	२४	गुणप्रतीको गुणयोर्निरग्निः	३५
अधो रूपं कृत्वा यद्वृष्टोऽतिष्ठः	३२	गुणप्रतीकं च कुलस्य धृष्टेन्दु	३६
अग्निं वा एतत्	२५	गुणप्रतीकान्त्रिमादधाति	२५
आग्नेयी वै राशिः	९	एतवारं आर्षेयाः प्राकन्ति	१०
आर्मा अयन्ति	२५	पितृपितृणां पुत्रस्यसाऽऽर्धधाति	२५
आनुदो न्वानुता इति त्रिरविहपति	२३	पितृपितृणां पुत्रस्यसाऽऽर्धधाति	२५
आनुदो न्वानुतो सव्यमायुष्यं नरो	२०	पितृपितृणां पुत्रस्यसाऽऽर्धधाति	२५
आपो वा इदमग्नें सक्तिसर्मासीत्	६	इदित्तोकाय तनपाय एष्टोत्याह	२२
आयुर्नो अग्ने हृषिर्वा जगामः	३५	जातयेदो अर्धनस्य वेतः	३८
		तश्च संवत्सरं गोपायेत्	२५

मन्त्रः	पृष्ठम्	मन्त्रः	पृष्ठम्
उत्तमा न कायंम्	२३	प्रजापतिवाचः सुत्यमपश्यत्	१२
उत्सादादित्वाग्निनांनुतं षदेव	९	प्रजापतिवृष्टानां प्रजानाम्	२१
त्रिस्र आदधाति मिधुनुत्वायं	२५	प्रजापतेरक्षयंथयत्	१३
तृतीयस्वाभितो द्विवि सोमे आसीत्	८	प्रवृत्तयमेप्यज्ञेवसुर्पतिष्टैतकमेकम्	२९
तेन मे दीद्विहीत्साह	२३	प्र वेधसे कवसे मेध्याय	३४
तं मंधिरता प्राप्नुमुदरति	२६	प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वान्	२०-४१
तं त्वां सुमिर्निरक्षिरः	३५	प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानित्साह	२२
त्रिभिर्गाहैपलुमादधाति	१२	प्राणे त्वाऽमृतमादधाति	४०
त्रिभिरक्षरेगाहैपलुमादधाति	१२	प्राणं त्वाऽमृतं आदधाति	४२
त्रीणि हवीश्चपि त्रिर्षपति	१४	प्राशन्नं प्राक्षणा ओंनुनम्	२४
त्वामंसं प्रदिव आहुतं युतेन	३६	प्राक्ष्वादिनां वदन्ति	१६-१८-२६
त्वामंसं सामिधानं षविष्ट	३६	भूरित्साह	१२
दिवः सृष्टिष्याः पर्यन्तरिक्षात्	४१	सृष्टी विश्वमीं सवने कृतस्य	३७
दिवस्त्वं चोर्वेण	३९	सुखं वा पुतत्रक्षत्राणाम्	१
देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त	७	यसं शान्तस्य हृदयुमार्येणन्दजातयेदः	३३
देवा वै मन्त्रैरवदन्त	८	यसं सुहृत्सं यतः	३३
देवा वै भुजाः सन्तोऽग्निमार्धिसन्त	१	यत्पर्ययवत्सरिरस्य मर्ष्ये	३१
देवामुराः संयत्ता आसन्	१६	यद्वाहृदामुं विज्ञामेत्वादधीत	९
घावापृथिवी सहाऽऽसीत्	५	यदन्वाहायुषं चरेऽन्वाहायुषं पश्यन्ति	२८
हृदुत्सुं विभुमोष्वभिमादधीत	९	यद्येनश्च संवत्सुरे नोपुपुमेत्	२६
धेनू वै वा एतदेतः	१७	यदाज्यमुच्छिद्यन्ते	२९
न पूर्वयोः पर्युन्योः अभिमादधीत	३	यदिदं द्विवे यद्वदः सृष्टिष्याः	१०-४१
न माश्च सन्मंभीयात्	९५	यदि द्वादश्यां नाऽऽहृष्यात्	२७
नयें प्रजां मे गोषाय	४२	यदि संवत्सुरे माऽऽहृष्यात्	२७
न्याहृषनीयो गाहृष्यमकामयत्	१३	यदुपपुषि शितो हरेत्	१६
पुनरो पा प्रजानिं हवीश्चपि	१७	यदेकमेकमेतानिं हवीश्चपि त्रिर्षपं	१७
पुनुष्यां पुषः	१४	यन्माश्चसन्मंभीयात्	२६
पुनुष्याऽग्निमंभीयाम्	४३	यथां ते सुहृत्सामेः	३३
पुद्रियां पुषा मांक्षणे प्रविष्टा	२८	यसं सुषं विमंदिमामविन्दत्	३१
पुनरुगतसोपतिष्ठते	२९	यस्य वा अयंवादेवतसुसिर्तापीयते	११
पुनराचतंयति	१३-१४	याभिरदष्टैः प्राजातः प्रतिहाय	३२
पुरंश्च इदं स्वादेहंलो वीमन्तत् इत्याहुः	७	यान्ते भ्यो योरामनुवः	२१
प्रजापतेर्यथा प्राणेनाग्निमार्धिसि	३९	यान्ते भ्यो योरामनुवः	४४
प्रजा भंसे संवत्सय	३६	यान्ते भ्यो योरामनुवपुष्वाभिरुं सुषोभिं	
प्रजापतिः प्रजा भेषुज	६-१४-२७	मूष्यांश्च द्विष्यात्	२३
प्रजापतिरग्निमंभृज	८-१४-२९	यो भंष्याः संमीगुर्भः	१४
प्रजापती रीतिष्यामग्निमंभृज	१	यं प्रप्यः सन्मंभः	३९

मन्त्राः	पृष्ठम्	मन्त्राः	पृष्ठम्
ये तं अग्ने जिवे तनुधीं	२०	षां नो देवीरुभिर्दये	२०
यं स्वां सुमर्भरज्जातयेदः	२४	अ आधास्वमानो महोद्भवं पंचति	२४
यः वामयेतु दानकामा मे प्रजाः हृदुरिधिं	२	सप्रथं सुभां मे गोपाय	४३
यः वामयेत भृगी स्वामितिं	२	सुमिधाऽग्निं हुबस्वत	३५
सुधुचुके प्रथतेयति	१८	सुत्तिष्यमानः प्रथमो नु धर्मः	३५
तुन्तरमोनिगायते गार्हपत्य आधीयमाने	२१	सैरंता अतिराधेयु इत्याहुः	७
इदो वा गुवः	२२	सहृदयोऽधिराधेयु इत्याहुः	८
धृषी वा पुपः	१३	साऽग्नेवीदिष्टा मनुन्	१०
बसन्तां माक्षुणोऽग्निमादधीत	३	साऽग्नेगौर	१०
वातः प्राण इत्यन्वाहापुंपचनम्	२२	सा ततु प्राच्युदकामव	२७
पारतः प्राणस्रुवमग्निः	२०	सिक्कानुनिर्वपति	१५
विक्कमस्य महा भंति	४१	सुसाहंपयो विदहृतरातीः	४०
बिराह र्वं स्वराह च यासें अग्ने निवान्तुव-		सं या वः शिवास्तुवः	३९
स्ताभिरुवावधु इत्याह	२३	सं वः सुजामि हृदयाति	३८
वैशानुरस्य रूपम्	३०	सुंजानमस्ति कामधरेणम्	३८
वाश्चं सुसुन्ने गोपाय	४२	सुदितं होकायु सनयाव तितुं सुचेत्याह	३२
शमीगर्भान्दधि मन्धति	२४	सिक्चु चोदितिश्च	४
वाक्केदग्निर्मिन्धानः	३७		

इत्याधानमन्त्रवाक्यसूची समाप्ता ।

कृष्णयजुर्वेदीयं

पुनराधानप्रकरणम् ।

पद्भाष्यसंहिता पुनराधेयसंहिता ॥

तत्र प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदध-
तेदसु नो भविष्यति यदि नो ज्ञेयन्तीति तदग्निर्न्यकामयत् तेनापाक्रामत्त-
द्देवा विजित्वावरुहत्समाना अन्वायन्तर्दसु सहसाऽदित्सन्त सौऽरोदीधदरो-

देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-युक्ताः । आसन् । ते । देवाः । विजयमिति वि-जयम् ।
उपयन्तु इत्युप-धन्तः । अग्नौ । वामम् । वसु । सत् । नीति । अदधत् । इदम् । उ । नः । भविष्यति ।
यदि । नः । ज्ञेयन्ति । इति । तत् । अग्निः । नीति । अक्रामयत् । तेन । अपेति । अपक्रामत् । तत् । देवाः ।

सायणाचार्यविरचितं पुनराधेयभाष्यम् ।

यस्य विश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गितं जगत् ।

निर्ममे तमहं एन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

[अथर्वोः प्रवृत्तौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्णिताः पुनराधेयं पद्यमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आधानादूर्ध्वमेवैषा पठन्त्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यधनस्यायं क्रमो वरद्वैतत्वतः ॥ ३ ॥

रारक्षती त्वपुत्राय तद्दुःखद्विधे क्रमे वरम् ।

दसौ तेन क्रमेणैव पठन्त्वन्मेषि पाठकाः ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युः पद्यमेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तत्रादी पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः पठ्केऽप्युपस्थानं काम्यगान्यासपाऽन्तिमे ।

विधीयतेऽनुवाकेऽस्तिभ्रादिने पुनराहितिः ॥ ६ ॥]

उक्तास्य पुनराधेयैरेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याग्निदेवता विधातुमिति पद्यमुपाख्यानमुदाहरन्प्रवृत्तौ-
द्रवतस्य यद्देवसिपात्वं विधेयति—

(१) देवासुरा इति- देवाः च असुराः च संयत्ता युद्धयुक्ताः । विजयम् । [उपयन्तः] अग्नौ-
यन्तो देवाः तदा वेभ्यः अतुरेभ्यः अपहृतं मणिमुचादिकं भेदं वसु रक्षाधार्या [संन्यदधत्] निहित-
यन्तः । कर्त्तव्यदक्षुर्वा विजये सल्लेखनमस्मा कनापमुपयुज्येति देवानामाशयः । तत् धनम् अग्निर्न्यकामयत्
दूर्ध्वं कृतवान् । तेन धनेन सह अपाक्रामत् पलायनमकुर्वत् । देवाः पुन्यवशेनासुरान् विजित्वा तत् धनम्
सवरुहत्समाताः अवरुहन्निष्कान्त इत्यु अत्रैः पश्चात् आयन् तत् धनं यत्नात्वारोप्यऽऽदत्तुल्लिच्छयन्तः ।

दीप्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्वशीयत् तत् (१) रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्वजं हि यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयं सौमिरं ब्रवीद्भाग्यसान्ध्यं व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यनुवन्नधवत्सलु स इत्यब्रवीद्यो महेवत्यमग्निमादधाता इति तं पूषाऽर्धत्त तेन (२) पूषाऽऽर्धोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते तं त्वष्टाऽर्धत्त तेन त्वष्टाऽऽर्धोत्तस्मात्त्राष्टाः पशवं उच्यन्ते तं मनुराऽर्धत्त तेन मनुरार्धोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाताऽर्धत्त तेन धाताऽऽर्धोत्संवत्सरो वै धाता तस्मात्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते यं एवं पुनराधेयस्याद्दे वेदं (३) ऋध्नोत्येव योऽस्यैवं बन्धुतां वेदु बन्धुमान्भवति भागधेयं वा अग्निराहितं

विजिवेति चि-गित् । अवरुं-समाना इत्यं-रुं-समानाः । अन्विति । आप् । तत् । अस् । सहेता । एति । अस्वित् । सः । अरोदीत् । यत् । अरोदीत् । तत् । रुद्रस्यं । रुद्रत्वमिति रुद्र-त्वम् । यत् । अशु । अशीयत् । तत् । (१) रजतम् । हिरण्यम् । अश्वजम् । तस्मात् । रजतम् । हिरण्यम् । अदक्षिण्यम् । अनुवन्नमित्यनु-जम् । हि । यः । बर्हिषि । ददाति । पुरा । अस् । संवत्सरादेति सं-वत्सरात् । गृहे । रुदन्ति । तस्मात् । बर्हिषि । न । देयम् । सः । अग्निः । अब्रवीत् । भागी । अमानि । अर्थ । यः । इदम् । इति । पुनराधेयमिति पुनः-आधेयम् । ते । केवलम् । इति । अनुवन् । ऋध्नन् । खलुं । सः । इति । अब्रवीत् । यः । महेवत्यम-मिति मत्-देवत्वम् । अग्निम् । आदधाता इत्यं-दधाते । इति । तम् । पूषा । एति । अप्तुत् । तेन । (२) पूषा । आर्धोत् । तस्मात् । पौष्णाः । पशवं । उच्यन्ते । तम् । त्वष्टां । एति । अर्धत्त । तेन । त्वष्टां । आर्धोत् । तस्मात् । त्वाष्टाः । पशवं । उच्यन्ते । तम् । मनुः । एति । अवत्त । तेन । मनुः । आर्धोत् । तस्मात् । मानव्यः । प्रजा इति प्र-जाः । उच्यन्ते । तम् । धाता । एति । अर्धत्त । तेन । धाता । आर्धोत् । संवत्सर इति सं-वत्सराः । वै । धाता । तस्मात् । संवत्सरादेति सं-वत्सरम् । प्रजा इति प्र-जाः । पशवं । अनु । प्रेति । आप् । तत् । यः । एवम् । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । ऋध्नन् । वेदं । (३) ऋध्नोति । एव ।

सः अग्निः अरोदीत् रोदनं कृतवान् । प्रसगाद्रुद्रशब्दस्य प्रतीतिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवान् ततो रुद्रस्य रुद्रत्वं यदशु नेत्रात्सकाशाद्दिन्दु अशीयत् भूमावपत् तद्भजतं हिरण्यम् अभवत् रवतरूपं धनम् षभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वात्, रजतं हिरण्यम् इत्यनिरुद्धम् । तस्माद्गृहात्तेन दक्षिणा प्रत्ययोऽथवात्ततो संवत्सरात् अर्वांगेव गृहे विचित्रोदनमिति भवति तस्माद्बर्हिषि यत्ते तत् न दद्यात् ॥

(२) अग्निदेवता पुनराधेये विदधाति—(स इति-) आदावसाधारणेन भागेन कुशो भवानि, पश्चादिवं वसु शुभभ्यं दासानीलमिनोका देवास्तवत्तपुनराधेयमिति भागं ददु- । तेन एष्टोऽग्निरिदमब्रवीत् यो महेवत्यं दधि कृत्वा अग्निं पुनराधेयत् सलु सगृह्णामिति । तस्मात्समृद्धयर्थं पुनराधेयं इषिमिदं तं कुशदित्यर्थः ॥

(३) तानेव सगृह्णामिदाहणेन स्पष्टयति—(तमिति-) पूषत्वष्टमनुवत्सराग्निमानिषाशुनि, पश्चादि-सगृह्णामि ॥

(४) सगृह्णामिदं प्रथंयति—(य इति-) ॥

(५) पूषादिरुद्रस्याग्निं अनुवत्तस्य वेदनं प्रथंयति—(य इति-) ॥

(६) पुनराधेयं विधत्ते—(भागधेयमिति-) प्रथमाधानेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभागवच्छ्रद्धाऽधिकोऽध्वं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्माद्गृहात्तेनैव पूर्वमिदं यद्वास्य पुनः अन्वितमादध्यात् । इष्टिसुद्धासनं च सुप्रकारो दधंयति—“आग्नेयमश्वार्यात् निर्दिष्टेऽश्वानर द्वादशरथालं वारुणं दशरथालमाग्नेयमुत्तरेऽश्वार्यात् मयं चरामिसुद्धामित्यन्” इति । “पीषेमाशीमिष्टा ज्वलतोऽग्निमुच्यते” इति च ॥ ।

इच्छमानः प्रजां पुश्न्यजमानस्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत भागधेयैर्नैवै-
नः समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वसोरा दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं
यत्पुनर्वसू स्वायामिवैर्नै देवतायामाधार्य ब्रह्मवर्चसी भवति दुर्भेरा दधात्ययात-
यामत्वाय दुर्भेरा दधात्यञ्च एवैनमोर्षधीभ्योऽवुरुध्याऽऽ धत्ते पञ्चकपालः पु-
रोडाशो भवति पञ्च वा ऋतव्यं ऋतुभ्य एवैनमवुरुध्याऽऽ धत्ते (४) ॥

(धर्मिपत्तु षत्तेतु येदं दुर्भैः पञ्चविंशतिथि ।)

यः । अस् । एवम् । पुन्युताम् । वेदं । वन्दुमानेति वन्दु-मात् । भवति । भागधेयमिति भाग-धेयम् ।
वै । अग्निः । आहित इत्या-हितः । इच्छमानः । प्रजामिति प्र-जाम् । पुश्न्य । यजमानस्य । उपेति ।
दोद्राव । दुद्रावोत्सृज्य-वात्यं । पुनः । पुनः । इधीत । भागधेयेनेति भाग-धेयम् । एव । एवम् । समिति ।
अर्धयति । अथो इति । दाम्निः । एव । अस् । एषा । पुनर्वसोरिति पुन-वसोः । एति । इधीत ।
एतत् । वै । पुनराधेयस्यैति पुनः-आधेयस्य । नक्षत्रम् । यत् । पुनर्वसू इति पुनः-वसू । स्वायाम् । एव ।
पुनम् । देवतायाम् । आधायैसां-धायं । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति । दुर्भैः । एति । एषाति ।
अवात्ययामावायैत्ययातयाम्-त्यात् । दुर्भैः । एति । इधाति । अथ ब्रह्मव-भ्यः । एव । पुनम् । ओर्षधीभ्य
इत्योर्षधि-भ्यः । अवुरुधयेत्यव-रुध्वं । एति । धत्ते । पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशोः । भवति ।
पञ्च । वै । ऋतव्यः । ऋतुभ्य इत्युत्-भ्यः । एव । एवम् । अवुरुधयेत्यव-रुध्वं । एति । धत्ते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैतरीयसंहितापट्टाठे प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(७) कालं विधत्ते—(पुनरिति-) पुनरावर्तते यामं पशुगनोरिति पुनर्वसु । ततो नक्षत्रात्मिका धेयस्य
स्वीया ॥

(८) पुनराधेयस्य प्रथमाधानस्यैकतिलान्तरात्पुनराधेयस्यैव दोद्रावोद्वास्यो—(दुर्भैरिति-) अत्रापि काण्डे-
राधाने गतकारत्वं स्वात् । अत एव सूत्रकार आह—‘आयतनेषु पुराणन्दर्भान्तरादीर्ष भूमिभूतेति सर्प-
रामीभिर्गार्हपत्यामादधाति’ इति ॥

(९) दुर्भविधिमन्त्र्य प्रशंसति—(दुर्भैरिति-) दुर्भो ह्यत्रमहजितार्थो वर्धित्वमाह्वये च दुर्भान्तराध्याय-
निधानादनुपवनोपविहयत्वं च विस्तरम् ॥

(१०) अस्मिन्पुनराहितेऽशौ चतुर्व्याया इष्टेरतिदंशता पूर्वं विहिता । अथ दुर्भं विधत्ते—(पञ्चकपाल
इति-) बह्वृचमाह्वये द्वादश मासा. पञ्चतरो हेमन्तशिशिरयो समासेनेत्याधानात्तृता पञ्चसत्या ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैतरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ।

पेरा वा एष यज्ञं पशुन्वपति योऽग्निमुद्वासयति पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्को यज्ञः पाङ्कोः पशवो यज्ञमेव पशुन्व रन्ध्रे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयति न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽर्धमक्षन्पुङ्गवो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्को यज्ञः पाङ्कः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायामि पुनरा (१) घृत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्वेवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति यद्वा अग्निराहितो नर्ध्वते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदग्नेयं सर्वं भवति सेवास्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्निमुद्वासयति स

परेति । वै । एष । यज्ञम् । पशुन् । वपति । य. । अग्निम् । उद्वासयति । इत्युव-वासयति । पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः । भवति । पाङ्कः । यज्ञः । पाङ्को । पशवः । यज्ञम् । पुव । पशुन् । अवेति । रन्ध्रे । वीरहेति वीर-हा । वै । एष । देवानाम् । य । अग्निम् । उद्वासयति । इत्युव-वासयति । न । वै । एतस्य । ब्राह्मणा । ऋतायव इत्युव-यव । पुरा । अर्धम् । अमुन् । पुङ्गव । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्या । भवन्ति । पाङ्कः । यज्ञः । पाङ्कः । पुरुषः । देवान् । एव । वीरम् । निरवदायेति नि-अवदाय । अग्निम् । पुन । एति । (१) घृत्ते । शताक्षरा इति शत-अक्षरा । भवन्ति । शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियम् । आयुषि । पुव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । पन् । वै । अग्नि । आहित इत्या-हित । न । अर्धयते । ज्यायं । भागधेयमिति भाग-धेयम् । निकाम-

(११) द्वितीयानुवाके याज्यापन्नत विधित्तु पूर्वोक्त द्रव्यविधिमनुष्य प्रशंसति—(परा वा इति-) परापति विनाशयति । घानादिभिर्द्विभिर्पुङ्ग पाङ्कः । पङ्कच्छन्दस पशुदेतुत्वात्पशवेऽपि पाङ्काः ॥

(१२) याज्यानुवाक्ये विधत्ते—(वीरहेति-) देवान् मध्ये वीरोऽग्नि । तद्व्यकारिणो यत्रमानस्याहम् ऋतायवः कलमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरान एव अक्षन् नैव भुक्वन्त । “वैश भोजने” इत्यस्य रूपम् । अग्ने तमयाथ न इत्याद्यन्वयस्य ऋच पङ्कय । तस्य प्रधानहविषो द्वे सिद्धकृतो द्वे । तावामिकाण्डे-अग्निर्मुपैल नृणाक इष्टोपधानार्थत्वेनाऽऽप्राता । इह तु वाचनिकरूपादिधि । शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्थाने समाप्राता । पुरुषस्य हलाक्षरपादद्वयविधेः पञ्चभि पाङ्कत्वम् । देवानेव देवानेव मध्ये वीरमग्निं निरववाय उत्सर्जनतस्तपवधभयाभिष्णुष्य ॥

(१३) षतस्यपुङ्गु विधमानाशरस्यया प्रशंसति—(शताक्षरा इति-) अग्ने तमयेलोपा प्रथमा चतुर्विंशलक्षरा । अथै ह्यग्ने कतो, आभिष्टे अचेत्युमनोरेवैना पचमिशलक्षर । एमिनें अर्धेदिलन्वा वद्विंशलक्षरैति सम्यक् शतमक्षरानि । अष्टभिमानिने ब्रह्मण स्वप्रमाणेन ऋतस्यत्सरपुद्गुत्तत्त्वतितपितस्यपि घानान्वेन शतायुद्व, धर्माधर्माभ्या कृत्स्नार्थकर्षा भवत । शतनामीपु सञ्चारद्दोन्द्रियेषु शतस्यया ॥

(१४) प्रधानवर्गेण इव प्रयाजाज्यभागात्प्रधानामप्यग्नेयस्य विधत्ते—(यद्वेति-) यत्मानस्य समृद्धभावाद्ये समृद्धपदानोऽनुमेय ॥

(१५) सैमिषो अग आज्यस्य विधन्विह्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु सद्युक्तान्तराग्निसन्दात्सु सद्युद्विद्यतमी-हृतीयादिवीनाग्निमरलन्तानामिच्छन्तानी क्रमेण प्रयोग विधत्ते—(सं वा इति-) अग्निमुद्वासयितु पतस्य

वाच ५ स ५ सष्टां यजमान ईधुरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो वि-
धृत्यै यजमानस्यापराभावाय (२) "विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुं प्रा ५ शु-
यजति यथा वामं वसु विविद्वानो गृहति तादगोव तदग्निं प्रति स्विष्टकृतं नि-
राह यथा वामं वसु विविद्वानः प्रकाशं जिगमिपति तादगोव तद्विभक्तिमुक्त्वा
प्रयाजेन वपट्करोत्यायतनादेव नैति यंजमानो वै पुरोडाशः पशव एते आहुती
यद्भितः पुरोडाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः
परि गृह्णाति कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः कर्त-

यजमान इति नि-कृामयमान । यत् । अग्नेयम् । सर्वम् । भवति । सा । एव । अस्तु । नदि ।
समित्ति । वै । एतस्य । गृहे । वासु । सृज्यते । य । जुग्मि । उद्गास्यत इत्युक्-यास्यते । स ।
वाचम् । स ५ सष्टामिति स-सुष्टाम् । यजमान । ईधुर । अन्विति । पराभवितोरिति परा-भुवितो ।
विभक्तय इति वि-भक्तय । भवन्ति । वाच । विधृत्या इति वि-धृत्यै । यजमानस्य । अपराभावादेव-
रा-भावाय । (२) विभक्तिं निति वि-भक्तिम् । करोति । प्रह । एव । तत् । अकृ । उपाध्वित्युप-
शु ५ शु । यजति । यथा । वामम् । वसु । विविद्वान । गृहति । तादह । एव । क् । अग्निम् । प्रतीति ।
स्विष्टकृतमिति स्विष्ट-कृतम् । निरिति । आह । यथा । वामम् । वसु । विविद्वान । प्रयाजेनेति प्र-याजेन ।
जिगमिपति । तादह । एव । तत् । विभक्तिं निति वि-भक्तिम् । उपरया । प्रयाजेनेति प्र-याजेन । वपट् ।
करोति । आयतनादिषां-यतनान् । एव । न । एति । यजमान । वै । पुरोडाश । पशव । एते इति ।
आहुती इत्या-हुती । यत् । अभित । पुरोडाशम् । एते इति । आहुती इत्या-हुती । (३) जुहोति ।
यजमानम् । मुय । उभयत । पशुभिरिति पशु-भि । परीति । गृह्णाति । कृतयजुरिति कृत-यजु । सभृ-

वाचमृहे अविशताना सोऽग्रहणीना वाग्भि सरुज्यते तत्समा भवति ता वाचमनु यजमानः अपीतरयं
सक्षम्यस्वसोत्पपेत्साभावात्पराभूतो भवति । एतामिस्तु विभक्तिभि पुनराधेयस्याध्याधेबाहैलक्षणे सति
यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्भिप्राती सत्या पराभव शान्यति । विभक्त्या सूने दक्षिणा — "वैत्रिऽग्नेऽग्ना-
ग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमत्र इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो दिनसोर्दधाति" इति । तथा चैव मन्त्रपाठ सपवते—
"समिधोऽग्नेऽग्न आज्यस्य विद्यन्तु । तनूनपादमावत्र आज्यस्य वेतु । इने अग्निनाऽग्न आज्यस्य विद्यन्तु ।
वाहिरग्निमत्र आज्यस्य वेतु" इति ॥

(१६) यथोक्तविभक्तिविधिरूप प्रकृतम्—(विभक्तिमिति-) तत् पुनराधेय ब्रह्मैव अन्वाधेयात्परि-
बृहमेव करोति ॥

(१७) अत्र मन्त्राणा नीचध्वनि विधत्ते—(उपाध्विति-) यथा लोके श्रेष्ठ वसु सन्धवानुरयो
गोपायति तद्वत् ॥

(१८) स्विष्टकृत्युचध्वनि विधत्ते—(अग्निमिति-) निराह नि शेषध्वनि उर्यात् यथा लोके श्रेष्ठ वसु
सन्धवान्द्रव्यपति प्रसिद्धि गन्तुमिच्छति तद्वत् ॥

(१९) पूर्वं विहिताना विभक्तीना प्रयाजमन्त्रसम्बन्ध विधत्ते—(विभक्तिमिति-) विभक्तिवचनप्रकारो
दर्शित । तदुक्तिसहितेन प्रयाजमन्त्रेण वपटकारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तमन्त्रसमं कृतपराभवरहित
आयतनात् सव्यशार नैति न निर्वच्यति, किंतु सव्ये प्रतिदिष्टति ॥

(२०) पुनरुर्जा निवर्तक, राह रथ्या निवर्तकेत्याभ्या मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाशत्वात्प्राहुर्पतिष्ठावाऽऽहुतिहय
विधत्ते—(यजमान इति-)

(२१) अत्र चोदकप्रालान्मन्त्राणावाधानमन्त्राय वाचसनेवादिशाखात्तरमस्ययत्न पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—
१ आप धौ म ५ २० ६ ।

व्यमित्यथो खलु संभृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुर्व्यजस्र समृद्धयै पुनर्निष्कृतो
 रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्स्यूतोऽनुद्धान्पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते
 अग्रे समिधः सप्त जिह्वा इत्यमिहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं ततः (४)
 एवैनमव रुन्धे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयति तस्य वरुण एवर्ण-
 यादाशिवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव हन्ति यश्चात्स्यर्णयात्तौ भागधे-
 येन प्रीणाति नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानः (५) ॥

(आऽपतनावाय पुरोडाशमंते आहुती दत्त परमिभ्राच ।)

सभार इति सन्त-सुमार । इति । आहु । न । समृद्धा इति सं-भृत्या । सुभारा इति सं-भारा ।
 न । यल । कर्तव्यम् । इति । अथो इति । खलु । समृद्धा इति सं-भृत्या । एव । सुभारा इति सुभारा ।
 कर्तव्यम् । यल । यत्स्यं । समृद्धया इति सम्-कृद्धयै । पुनर्निष्कृत इति पुन-निष्कृत । रथं । दक्षिणा ।
 पुनरुत्स्यूतमिति पुन-उत्स्यूतम् । वासं । पुनरुत्स्यूत इति पुन-उत्स्यूत । अनुद्धान् । पुनराधेयस्येति
 पुन-आधेयस्य । समृद्धया इति सम्-कृद्धयै । सप्त । ते । अग्रे । समिध इति सम्-इष । सप्त ।
 जिह्वा । इति । अग्निहोत्रमिहोत्र-होत्रम् । जुहोति । यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । अस्य । न्यक्तमिति
 नि-अक्तम् । ततः । (४) एव । एतम् । अथेति । रुन्धे । वीरहेति वीर-हा । वै । एष । देवानाम् ।
 य । अग्निम् । उद्वासयत इत्युव-वासयते । तस्य । वरुण । एव । कृष्णयादिवृष्ण-यात् । आशिवारुण
 मित्याशि-वारुणम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । अनु । निरिति । कपेत् । यम् । च । एव ।
 हन्ति । य । च । अस्य । कृष्णयादिवृष्ण-यात् । तौ । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीणाति । न ।
 अर्तिम् । एति । नृच्छति । यजमान (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैतिसौयसहितोपदपाठे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥ २ ॥

(इतयजुरिति-) यल शब्देन सर्परानीप्रभृतय आपानमग्रा विवक्षिता । सभारशब्देन निवृत्तोपादितसमुद्दि-
 शेया विवक्षिता । प्रथमाधाने यजुषामुच्चारितत्वसमाप्त्वा च रथादितत्वादस्यापि वमविशेषसाऽऽधान-
 दत्तन्तमेदाभावेन यल सभारयो सिद्धत्वात्तुभय पुन न कर्तव्यम् इति पूर्व पक्ष । प्रथमाधाने वाजसने-
 विमत सूत्रधार उदानहार—“सैत्र पथिवान्मभारनाहरलेन वानसस्वान्मथ पथ वा भूरसो वा पथिवा-
 न्मभारान्मभरेदिति आऽऽर्तिमाच्छत्” इति ॥

(२२) सिद्धान्तमाह—(अथो खदिवति-) अथोशब्द पूर्वपक्षव्यापृश्येन । अत्र सूत्रगर पक्षद्वय-
 मुदान्तर—“वैश्वता सभारा यजुर्च । य भवन्त्यपि वा पत्र पथिवान्मभारनाहरलेन वानसस्वान्” इति ॥

(२३) दक्षिणा विधत्ते—(पुनरिति-) अत्र सन्दाहृत पुनर्निष्कृतः । छिन्न सत्कृतान्नुभ्या स्तूत
 पुनरुत्स्यूतम् । दीर्घत्वेन आर षोडशपरतया परित्यक्त सन्कथित्योपपन्न शक्तीकृत पुनरुत्स्यूतः ॥

(२४) दैर्घ्यामेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदग्निहोत्रं निहितं तदत्र चोदकप्राप्तं तदपोय समग्रं
 विधत्ते—(सप्त त इति-) मन्त्रस्तुपरिच्छायाख्यासते । अस्य पुनराधेयवेदसामर्थ्यपरं दक्षिण्यस्मिन्प्रवेक्ष्ये
 न्यक्त निगम भिरस्य तत एव प्रदेशात्वाद्म एतन्म अति सपादयति ॥

(२५) अनुनिर्वापं दधिवधत्ते—(वीरहेति-) अग्निमिदं वाजसने पीठमग्निं कृष्णयात् । तौ यथा-
 म्रिपीप्रमिद्वरुणां तोषयति ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽध्यायः ।)

भूमिर्भूमिं चाधौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्मन्त्रादम-
न्नाद्यायाऽऽदधे । आऽयं गौः पृथिरक्रमीदसंनग्नातरं पुनः । पितरं च प्रय-
त्सुवः । त्रिंशद्दाम् वि राजति वाक्पतद्वायं त्रिधिये । प्रत्यस्य बहु धुभिः ।

भूमिः । भूमिः । चौ । वरिणा । अन्तरिक्षम् । महित्वेति महि-त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । ते । देवि ।
अदिते । अग्निम् । अन्नाद्यमित्यत्र-अद्यम् । अन्नाद्यामित्यत्र-अद्याय । एति । इये । एति । अयम् । गौ ।
पृथिः । अक्रमीत् । असंनत् । मानंत् । पुनः । पितरं । च । प्रयत्सुति प्र-यत् । सुवः । त्रिंशत् ।
धाम । वीति । राजति । वाक् । पतद्दाम् । त्रिधिये । प्रतीति । अस् । बहु । धुभिरिति धु-भिः । अस् ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे विहितम्—“एसादिना समुचेय पुननिष्कृत इत्यद । वाध्व वा
समुचेयमुभयोरित्युदीरणात् ॥ आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनुवृत्ते । ददात्तोल्लसिवाकित्वात्कार्यक्याद्वाध्वं भवेत्”
इति ॥ आपाने विरल्पिता गोद्वयदक्षिणा द्वयान्तरदक्षिणाश्च बहुषु ध्रुवन्ते—“एसा देवा पद् देवा इत्यद
देवा” इत्यादिना । पुनराधाने पुननिष्कृतो रथो वैरिणा इत्यादि श्रुतम् । अत्र सन्पुन सम्ग्रहित पुननिष्कृत ।
सैय पुननिष्कृतादिदक्षिणा रिमतिदिष्टयैः नदिसंकेतया दक्षिणया समुचेयत उत ता वापत इति सशय ।
उभयोरदक्षिणा ददात्तात्तयैविविरी पौनराधेयिरीभित्युक्तत्वात्समुचय इति पूर्वं पक्ष । ददात्तीति वर्तमाननिर्व-
णस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्त पुनराधानकाले यीयमानं च मिलितोभयोरित्यनुवृत्ते । दक्षिणात्पक्ष
कार्यस्यैवत्वात्पुनदिष्टमतिदिष्टस्य वाध्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठे
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(२६) प्रथमाद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिसदृशाणि च निरूपितानि । तृतीये त्वाधानमन्त्रा भाषा-
यन्ते । वक्ष्य — “भूमिर्भूमिं सर्वराशीभिरगोर्हेपत्यमादधाति यत्वा क्रुद्ध परोवपेति दक्षिणाभि यत् मन्पुपो-
तस्वेवीतरान्” इति । आहवनीयसम्बन्धसम्पानित्यर्थ । त एते पञ्चधा ॥ तत्र प्रथम एव पञ्चते—(भूमि-
रिति-) हे गार्हपत्यप्रदेश ! त्व लोकात्रयात्कोऽसि । तत्र भूमिः वाहुल्येन भूमिः अस्ति । वरिणा वरिण्या
प्रेष्टत्वेन चौः अस्ति । महित्वा महत्त्वेन अन्तरिक्षम् अस्ति । हे अदिते भूमे तव्यदेशकते देवि ! तपो-
स्ये [अन्नाद्यम्] अन्नभोज्यं गार्हपत्यार्द्धं यजमानस्यादनयोऽन्नाजसिद्धयर्थम् आदधे ॥

(२७) अथ द्वितीय — (आयमिति-) अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गोः गमनशील पृथ्विः श्वेतवर्णो
जगत् आक्रमीत् । आक्रमणप्रकार एव स्थोत्रियये—पुनर्मातरं पृथिवीम् अरुनत् आसीदराशोदित्यर्थ ।
सुवः स्वर्गलप पितरं च प्रयत् प्रार्थन गच्छन्नभिषिक्त । चौ पिता पृथिवी मातेति शुक्लन्तत्तत्पौर्वाजा-
पितृत्वम् ॥

(२८) अथ तृतीय — (त्रिंशदिति-) आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सचन्धि त्रिंशत्संख्याक धाम गृह्व-
र्यं तेजः विक्रमेण राजते । अह पञ्चदश सुहृता रथे पञ्चदश । किञ्च वैदिकस्तुतिरुपा धाक्पतद्वाय पथि-
वरावादावचारिण्यमादित्य त्रिधिये आधिक्यत्वोत्तर्य । अत एवान्यत्राऽऽस्तावते—“केणिव पूर्तहे दिमि देव
इयते” इत्यादि । हे सारगार्हपत्य ! त्वा प्रति यदस्माभिरद्वासनरुप प्रतिपुङ्गवाचारितं तत्सर्वम् अस्य प्रति-
शिप मनसि मा रुपा । धुभिः पञ्चालक्ष्याभि बहु असदीय हविर्द्वेषु प्रायम् ॥

* भूमिर्भूमिंलादिचत्वारोमन्त्रा भाषयनेऽपि विविशुष्य ।

१ अ. न्या मा १०. ३ ५ । २ आप औ. सू ५ २० १३ । ३ पुनराधेये तु पु इति पाठ ।
४ 'दक्षिणा' इति क्वचिन्नास्ति । ५ 'संख्यया' इति क्वचिन्नास्ति । ६ 'उभयोरदराति' इति पाठ ।
७ 'ददात्ताभिविरी' इति पाठ । ८ आप अ. सू ५ २८. १-२० । ९ त. जा. ३ १२ १ ।

अंस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिपः सुवः । यँत्वा (१)
 क्रुद्धः परोवर्षं मन्युना यदवर्त्सा । सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्योहीपयामसि । यँते
 मन्युपरोत्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च सुमामरन् ।
 मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं
 नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् । सुँस ते अग्ने सुमिधः सुस जिह्वाः सुस (२)
 ऋषयः सुस धामं प्रियाणि । सुस होत्राः समधा त्वां यजन्ति सुस योनीरा

प्राणादिति प्र-अवाद् । अपानतीत्य-अन्वी । जन्त । चरति । रोचना । भीतिः । व्यख्यद् । महिप ।
 सुव । यत् । त्वा । (१) क्रुद्ध । परोवर्षेति पर-उवर्षं । मन्युना । यत् । अवर्त्सा । सुकल्पमिति सु-क-
 ल्पम् । तत् । तव । पुनं । त्वा । उद्विर्ति । वीपयामसि । यत् । ते । मन्युपरोत्तस्योर्ते मन्यु-परो
 सुसु । पृथिवीम् । अन्निति । दध्वसे । आदित्या । विश्व । वत् । देवा । वसव । च । सुमामरुति
 मम्-आमरत् । मय । ज्योति । जुपताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति ।
 दध्वत् । दधातु । बृहस्पति । तनुताम् । इमम् । नु । रिधे । देवा । इह । मादयन्ताम् । सुस । ते ।
 अग्ने । सुमिध इति सव-इधं । सुस । जिह्वा । सुस । (२) ऋषयः । सुस । धाम । प्रियाणि । सुस ।

(२९) अथ चतुथ — (अस्येति-) अस्य आदित्यस्य रोचना यैति प्राणात् उच्चाततरसाहुरणात् अपा
 नती नि ग्रास्तुल्यमस्तस्य पञ्चती वावापृथिव्यो दन्तश्चरति । महति मण्डले सीदतीति महिपः आदित्य
 सुवः स्वर्गं व्यप्यत् यन्मनेभ्य प्रवासितवाद् । आदित्यरूपेण स्तममान हे गार्हपत्य तामादधानीत्यभिप्राय ॥

(३०) अथ पञ्चम — (यत्वेति-) हे दक्षिणामे ! क्रुद्धः कोपपरधीनोऽह तेन मन्युना [त्वा] त्वा
 परोवर्ष । उपेति ङित्तमसुवर्ष । परोवर्षात्तुल्यवानस्तीति यत् यन् अचर्त्या सगृह्यभाषणक्षणेन
 दास्येगोदासितवानस्मीति हे अग्ने ! तव प्रववाद् तत् सुकल्पं सुसु क्तमस्त पुनः अपि त्वा वयसुरीपयाम ॥

(३१) अथ षष्ठ — (यत् इति-) हे आहवनीय । मरीचकोपेनोद्गलितस्य तव यत् तेन पृथिवीमनु
 प्रमित्य पाना वसेन आदित्यादय समाह्वरन्तु ॥

(३२) अथ — "मनो ज्योतिर्जुपतामिति बृहस्पतिस्तनुतामिति" इति । पाठस्तु—(मन इति-) उद्गाताया
 पथपरिहास्य मनो माननीयमग्ने ज्योतिः इत्यम् आज्यं सेवताम् । विच्छिन्नप्रमिमं यमं संदधातु ।
 बृहस्पतिः [न] अमायम् इम या [तनुताम्] मन्वीणं करोतु । [विश्वे] गवँऽपि देवा इह वर्मणि
 मादयन्तां वृत्तुषा भवन्तु ॥

(३३) अथ — "स ते अग्ने ममिध सत जिह्वा इत्यग्नेहोत्र जुषेति" इति । पाठस्तु—(सतेति-) हे
 अग्ने ! [त] स समिधः सतासन्वरा नधयोदुम्बरपयशासीतिव दूतासनिहृष्टतुपुससाम्भ्या ।
 या ष्व सुप्रसंगे यथेता यथात् समप्रदानुपेभ्यः इति वानस्य सा इत्युपवचनत् । प्यागम्या जिह्वा
 च सत । तथा ताऽऽवपिदा आननात्—"वाभ वरागी च मनो तथा च गुणेशिवा सा च सुधूमर्या ।
 स्तुतिर्द्वी विप्रस्यी च देवी सैवयमाना इति सत जिह्वा " ॥ इति । ऋषयः मन्वा । ते च यथापमि
 त्वादातां सतसन्वरा " नधोप्य वृवा यदध-वेऽसिष्ट " इत्यादय गमाशाना । प्रियाणि धाम म्पान
 न्याहवनीयगार्हपत्यं तदा प्रियव्यायमध्यजापि तामिधीवात्स्यो(ति)मामवागे वदिधात्स्योति गतव्य वासति ।
 शान्त होत्रजुता यदवर्त्सा इति प्रयाग्य मन्वा-पृथी वेदा नयाऽऽमिधोऽप्यजावर्षेति सतस्येववाय

पृणस्वा घृतेन । पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्र इपाऽऽयुपा । पुनर्नः पाहि विश्व-
 धतः । सह रय्या नि वर्तस्वामे पिन्वस्व धारया । विश्वप्त्रिया विश्वतस्परि ।
 लेकः सलेकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुपाणा वियन्तु केतः सकेतः
 सुकेतस्ते न आदित्या आज्यं जुपाणा वियन्तु विवस्वाः अदितिर्देवजृतिस्ते न
 आदित्या आज्यं जुपाणा वियन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नृपयंदरा व ।)

होत्राः । सप्तधेति सप्त-धा । स्वा । यजन्ति । सप्त । योनीः । एति । पृणस्व । घृतेन । पुनः । ऊर्जा ।
 नीति । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इपा । आयुपा । पुनः । नः । पाहि । विश्वतः । सह । रय्या । नीति ।
 वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया । विश्वप्त्रियेति विश्व-प्त्रिया । विश्वतः । परि । लेकः । सलेक इति
 स-लेकः । सुलेक इति सु-लेकः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुपाणाः । वियन्तु । केतः । सकेत
 इति स-केतः । सुकेत इति सु-केतः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुपाणाः । वियन्तु । विवस्वान् ।
 अदितिः । देवजृतिरिति देव-जृतिः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुपाणाः । वियन्तु (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापद्याटे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्राठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

त्वां यजमानाः सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽस्वामिष्टोम उक्त्वः दोषदयतिराग्नोऽभोर्यामो वाजपेयथेति सप्त
 प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीः आहवनीयादिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूर्य ॥

(३४) कल्पः—“पुनरूर्जा सह स्येलभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह
 रथ्येऽयुपरिष्ठादनुयाजानाम्” इति । प्रथममन्त्रप्राठस्तु—(पुनरूर्जेति—) हे अग्ने ! त्वं मयोद्गासितोऽग्नि ऊर्जा
 शीराविरत्नेन सह पुनर्निवर्तस्व अन्नगच्छ । इपा अग्नेन मायुपा च सह पुनरगच्छ । [नः] अस्मात्-
 पुनः पुनः कृतात् विश्वतः सर्वस्वादपराधात् पाहि ॥

(३५) द्वितीयमन्त्रप्राठस्तु—[सहेति] हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्तस्व [विश्वप्त्रिया] ‘प्लो
 भस्वणे’ इति धातुः । विश्वेन प्लावते भस्वते पीयत इति विश्वप्त्री तादृश्या शृष्टिधारया विश्वतस्परि
 सर्वेषां तृणधान्यवृक्षापादपानामुपरि पिन्वस्व शिवे ॥

(३६) कल्पः—“वरैतृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुवाक्केचः सलेक इति । मन्त्रप्रयाठस्तु—(लेक
 इति—) नवसंख्याका लेकादिनामका य आदित्यास्ते सर्वे जुपाणाः प्रीयमाणा [नः] अस्मात् आज्यं
 वियन्तु पियन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—“चतुर्भिर्भूमिरिलाक्षैरावभ्यात्वाधिमानतम् । वधिगामिं तु पत्न्येति सदित्वाहवनीय-
 कम् ॥ १ ॥ मगरत्नूपस्थितिः रात जुहुवादमिष्टोन्नरम् । पुनर्गाम्यां पुरोडाशमभितो जुहुवादम् ॥ २ ॥ तृतीय-
 मादधानस्य लेकाया होममन्त्रवाः ॥” इति ॥

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे
 पञ्चमप्राठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमकान्धे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिपैवैनुमाधत्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्तु स एतं कसर्णारः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाद्गत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहंपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽधत्तेऽथो पूतमेव ३३ धि-
धीमुन्नाद्यं नोपानमत्सैतम् (१) मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामुन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्प-
राज्ञिया ऋग्भिर्गाहंपत्यमादधात्युन्नाद्यस्यावर्द्ध्या अथो अस्वामेवैनं प्रतिष्ठि-
तमा धत्ते यत्त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापहुत एवास्यै तत्पुनस्त्वोर्दीपयामसीत्याहु
समिन्ध एवैनं यत्ते मन्युपरोमस्येत्याह देवताभिरेव (२) एन५ सं भरति
३३ वि वा एतस्य यज्ञदिच्छद्यते योऽग्निमुद्वासर्यते वृहस्पतिवत्यचोपं तिष्ठते ब्रह्म वै

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । इति । आह । आशिपेत्या-शिपा । पुव । पुनम् । एति । धत्ते । सर्पाः । वै । जीर्यन्तः । अमन्यन्तु । सः । एतम् । कसर्णारः । काद्रवेयः । मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ते । जीर्णाः । तनुः । अपेति । अमत् । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यूक्-भिः । गाहंप-
त्यमिति गाहं-पत्यम् । इति । उन्नाद्यि । पुनर्नवमिति पुनः-नवम् । पुव । पुनम् । अजरम् । कृत्वा । इति ।
धत्ते । अधो इति । पूतम् । पुव । धिधीम् । अन्नाद्यमित्यञ-अद्यम् । न । उपेति । अनमत् । सा ।
पुनम् । (१) मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ताम् । उन्नाद्यमित्यञ-अद्यम् । उपेति । अनमत् । यत् । सर्प-
राज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यूक्-भिः । गाहंपत्यमिति गाहं-पत्यम् । आदधातीत्या-दधाति ।
उन्नाद्यमित्यञ-अद्यम् । अवर्द्धया इत्यर्-वर्द्धये । अधो इति । अस्वाम् । पुव । एनम् । प्रतिष्ठिमिति
मति-स्थितम् । इति । धत्ते । यत् । त्वा । क्रुद्धः । परोवपेति परा-वपम् । इति । आह । अपेति । हुते । पुव ।
अस्यै । तद् । पुनः । एव । उपेति । दीपयामसि । इति । आह । समिति । इन्धे । पुव । पुनम् । यत् ।
ते । मन्युपरोमस्येति मन्यु-परोमस्येति । इति । आह । देवताभिः । एव । (२) एनम् । समिति । भरति ।
पीति । वै । पुनस्यै । युगः । तिष्ठते । यः । अग्निम् । उद्वासयन्तु इत्यु-वासयन्ते । वृहस्पतिवत्येति वृह-

(३७) चतुर्थानुवाके पूर्वोक्त मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्र अन्नाद्याम इत्येतत् मन्त्रपदस्याभिप्रायमाह—
(भूमिरिति-) वाशिष्ठा अर्धं प्राप्नुमिच्छता ॥

(३८) षष्ठ्यभिर्ऋग्भिराधानं विधत्ते—(सर्पा इति-) जीर्यन्तो जरं प्राप्नुवन्तः अमन्यन्त कोऽस्या
जरायाः प्रतीचर इति विचारितवन्तः । तदा कसर्णारनामकं (काद्रवेयः-) वद्भूप्रभो भूमिरित्यदिक्
मन्त्रार्धम् अपश्यत् । तन्मन्त्रमपश्यत्ते तेषां जीर्णाः सर्पराज्ञियोऽपहस्य कोमज्जवचः प्राप्नुवन् ।
सर्पाणां चानो भूमिः । इयं वै नर्पन्नो सर्पराज्ञिवनाऽऽज्ञानात् । तस्या श्रवो भूमिर्भूमेत्यादयन्माभिरादित्यो
यज्ञिर्जरं परित्यज्य नूननः पूतम भवति ॥

(३९) तमेव विभिन्नम् प्रसायति—(धिधीमिति-) अन्नाद्येत्युक्तवात्प्रातिः । उपस्ये ते देवीत्यु-
च्यत्वात्प्रातिप्रसिद्धम् ॥

(४०) यदाह (२४) परोवप तनुकन्मि पुष्टिर्चान्त्येकामेः एतन्वनायापलाप इत्याह—(पश्येति-) ॥

(४१) उन्नाद्यामसीत्यादिप्रमाणमाह—(पुनस्येति-) ॥

(४२) आदित्या दिधे तदित्यादेरभिप्रायमाह—(यत् इति-) ॥

(४३) उपस्थानं विधत्ते—(विधेति-) इरापदिचन्दोऽस्मान्कीडि वृहस्पतिवती ॥

देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति ॥ विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह संतत्यै ॥ विधे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुं दिशति संस ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरुजा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रथ्या चोभयतः परि गृह्णात्यौदित्या वा अस्माह्लोकादसुं लोकमायन्तेऽमुष्मिंलोके व्यतृप्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान्होमानजुहवुस्त आर्ध्वन्ते सुवर्गं लोकमायन्तः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत् स एतान्होमाजुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमार्ध्वन्तामेवर्धोति (४) ॥

(संत देवताभिरेव जिह्वा एतान्पञ्चविंशतिम् ।)

सति-ब्रह्मा । कृचा । उपेति । तिष्ठते । मत्सं । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । मत्संया । पुव । युजम् । समिति । दधाति । विच्छिन्नमिति ति-च्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । पुमम् । बुधात् । इति । आह । संतत्या इति सं-तत्यै । विधे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । इति । आह । संतत्यैति सं-तत्यै । पुव । युजम् । देवेभ्यः । अन्विति । द्विगुति । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सप्त-दशः । सप्त । जिह्वाः । (३) इति । आह । सप्तसप्तैति सप्त-सप्त । वै । सुसुपेति सप्त-धा । अग्नेः । प्रियाः । तनुवः । ताः । पुव । अवेति । रुन्धे । पुनः । उजा । सह । रुथ्या । इति । अभितः । पुरोडाशम् । आहुती इत्या-हुती । जुहोति । यजमानम् । एव । उजा । च । रथ्या । च । उभयतः । परिति । गृह्णाति । आदित्याः । वै । अस्मात् । लोकात् । अमुम् । लोकम् । आयत् । ते । अमुष्मिन् । लोके । वीति । अनुप्यन्त । ते । इमम् । लोकम् । पुनः । अभ्यवेत्येतेभि-अवेत्यै । अग्निम् । आधायेत्या-धाय । मुवात् । होमान् । अजुहुवुः । ते । आर्ध्व-न् । ते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयत् । यः । पराचीनम् । पुनराधेयादिति पुनः-आधे-यात् । अग्निम् । आदधीतेत्या-दधीत् । सः । पुतात् । होमात् । जुहुयात् । वाम् । पुव । आदित्याः । ऋद्धिम् । आर्ध्वन् । ताम् । पुव । ऋद्धोति (४) ॥

इति छण्णवर्णवैदीयवैतिरीयसंहिताप्रकरणे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(४४) सं शब्दं प्रशस्य संदधातिविति छन्दसाभिप्रायमाह—(विच्छिन्नमिति—) ॥

(४५) देवसंघोषतस्त्रयसंयोगमाह—(विश्वेदेवा इति—)यज्ञं सततं कृत्वा देवेभ्यः सक्रयनाय संघोषनम् ॥

(४६) समिदादियु सप्तसंख्याया उपयोगमाह—(सप्त स इति—) समिदादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सप्त सप्त विविदिदन्वे । वस्तात् सप्तधा अवस्थिताः पदार्था अग्नेः प्रियास्तनुवः तस्मात्तदवघोषाय सप्तसंख्या ॥

(४७) द्वितीयावृषाके विहितपुरोडाशलोमैर्जा विनियुक्ते—(पुनरुजैति—) ॥

(४८) तृतीयावृषाके होमान्वयधते—(आदित्या यादिति—) आदित्याः आपानपुनराधाने अनुप्राय सुवर्गं गत्वा तत्र व्यतृप्यन्त विशेषेण सुवर्गं प्राप्ताः । ससृद्धिर्न परोति मत्वा भूसावागल्यै रैकादिनश्रैर्देवाऽतिशयेन यसृद्धिं गताः । ततः पुनराधेयात् ऊर्ध्वम् अग्निम् आधाय ऐकादिभिः जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवर्णवैदीयवैतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सभाष्यं पुनराधेयब्राह्मणम् ।

तत्र प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

देवोऽसुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोस्तेज-
स्विनीस्तनूः संन्यदधत् । इदमु नो भविष्यति । यदि नो ज्ञेय्यन्तीति । तेना-
ग्नीषोमावर्षाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् । तैऽग्निम-
न्वविन्दन्ननुपूर्त्सन्नम् । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनूवार्णधत् (१) । ते
सोममन्वविन्दन् । तमघ्नन् । तस्य यथाभिज्ञायं तनूर्व्यगृह्णत । ते ग्रहा अभ-
यन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम् । यस्यैवंविदुषो ग्रहा गृह्यन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः ।
नानाभियं पुनराधेयं कुर्यात् । यदनाभियं पुनराधेयं कुर्यात् । न्यूद्धमेव तत् ।

(१९) यन्म वि ध्वनिं वेदा यो वेदन्मोऽनितं जगत् । तिमिमे तमहं वन्दे विपार्तीयन्तेऽध्याम् ॥ १ ॥

सप्तऽऽवऽनुवाकं पुनराधेयमनयोऽज्यभाकयोऽविंशं विधानुमासुताण्यकविरामाह-यदा देवाः न आसुराः
च युदोमुत्तान्ता देवा विजयम् प्राप्नुवन्ताः नग्नीषाः तेजस्विनीस्तनूऽग्नीषोमयोः न्यापितवन्तः । तनु-
घन्देन धर्षित्वाग्निमभूत्पुनमुपलभ्यते । तयोर्धनं ग्यातयतां देवानामयमभिप्रायः । यदि कर्षन्ति [नः]
अन्मन्वयऽसुष्ठ ज्ञेय्यन्ति तदानीम् इदम् एव धनम् [नः] अन्मर्तं जीवन्तव भविष्यति इति । ततः
स्थानिनेन तेन धनेन गृहं तां अग्नीषोमो कलायनमनुत्तान् । देवाः पुन्यघनेन विजयं प्राप्य गर्षय अग्नी-
षोमो अभिष्व हविः क्रतुषु वेदमाणासाकथितान् अग्निम् अतमन्ता । यत्तुं यत्तमयत्तम्याकथितासाह-
साद्गृहीतुनाथ्य देवाः तस्य अन्तर्व्योचन्पेन चारो विमर्षीरैवा नग्नीषाः तनूः धनरूपाः नीटावन्तः ।
तम विवर्षन् । मृते सत्यमुदाहृताः—“जैमिषोऽग्नीषोमिनाःमोऽग्निमो” इति “वसुषु प्रवाजेषु चारो
विमर्षीरैवति” इति । “जैमिषोऽग्नि आरज्य विवन्तु तनूतयादग्नि आरज्य धेनु” इत्याद्या प्रवाजवान्तानु
मंयुववन्त आग्निवन्ता आद्याः । तेष्यः पुन्यतामनेन मनुर्वि-ग्यातनी-न्यूतीया-द्वितीया-ध्वनातन्ता अभि-
धन्ता प्रमुता । तेन तयोऽग्निगर्षीचानुर्दत्तवन् । अथ ते देवाः सोमम् अभिष्व तवन्ता तं गृहविषा
तस्य गच्छामागृहीताः तनूः गण्यमानेन गम्यन्मिन्व यथापथं गृहीतवन्तः । अत्र नानुयमाना इन्द्राग्नीष
देववचरिष्यद्वा अभयन् । देवंदत्तव इति सुपरया प्रहृष्टान मंत्रम् । सो यजमानमादत्तं महिमानं
विशान्दन्ति तस्यैव गृहा यथापथ गृहीताः भवन्ति ॥

(५०) अथ कर्षन्ति विभक्तिं मन्तव्यं विधाय तं विधिवोऽनुवाक्यामाह—(वागोऽग्नेयमिति-) सानु-
राधेयन् तस्यै अनागतये न पुष्यात् । अत्र एव श्रुतं तस्यै—“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति । अनागतयेति
तुनराधेयम् मन्तव्यं देवेषु न स्यात् । विदते पात्र मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तन्मन्त्रे देवतागानां
मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तैमोऽग्नेयेत्येव उपोदाहः । अत्र प्रवाजानां चतुर्नामिकवर्षीतस्यैव कर्षो-
मिति चतुर्नामिकं विवर्षयेच । अनागतयेति चतुर्नामिकम् —“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति ।

१ अथ कर्षन्ति विभक्तिं मन्तव्यं विधाय तं विधिवोऽनुवाक्यामाह—(वागोऽग्नेयमिति-) सानु-
राधेयन् तस्यै अनागतये न पुष्यात् । अत्र एव श्रुतं तस्यै—“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति । अनागतयेति
तुनराधेयम् मन्तव्यं देवेषु न स्यात् । विदते पात्र मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तन्मन्त्रे देवतागानां
मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तैमोऽग्नेयेत्येव उपोदाहः । अत्र प्रवाजानां चतुर्नामिकवर्षीतस्यैव कर्षो-
मिति चतुर्नामिकं विवर्षयेच । अनागतयेति चतुर्नामिकम् —“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति ।

१ अथ कर्षन्ति विभक्तिं मन्तव्यं विधाय तं विधिवोऽनुवाक्यामाह—(वागोऽग्नेयमिति-) सानु-
राधेयन् तस्यै अनागतये न पुष्यात् । अत्र एव श्रुतं तस्यै—“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति । अनागतयेति
तुनराधेयम् मन्तव्यं देवेषु न स्यात् । विदते पात्र मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तन्मन्त्रे देवतागानां
मन्तव्यं चतुषु प्रपाठवन्तानाम् । तैमोऽग्नेयेत्येव उपोदाहः । अत्र प्रवाजानां चतुर्नामिकवर्षीतस्यैव कर्षो-
मिति चतुर्नामिकं विवर्षयेच । अनागतयेति चतुर्नामिकम् —“तैमोऽग्नेये मन्तव्यं” इति ।

(२) अनाग्नेयं वा एतत्क्रियते । यत्सुमिधुस्तनूनर्पातंमिद्धो वर्हिर्यजति ।
 उँभावाग्नेयावाज्यभागौ स्वाताम् । अँनाज्यभागौ भवतु इत्याहुः । यदुभावा-
 ग्नेयावन्वञ्चाविति । अग्नेये पर्वमानायोत्तरः स्वात् । यत्पर्वमानाय । तेनाऽऽ-
 ज्यभागः । तेन सौम्यः । बुँधन्वत्वाग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति ।
 (३) यथा सुप्तं बोधयति । तादृगेव तत् । अँग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजाना-
 मृचः स्युः । तेनाऽऽग्नेयः सर्वं भवति । एँकुधा तेजस्विनी' देवतासुपैतीत्याहुः ।
 सैनमीश्वरा प्रदह इति । "नेति ब्रूयात् । प्रजननं वा अग्निः । प्रजननमेयोपै-
 तीति । कूँतयजुः संभृतसंभारु इत्याहुः । (४) न संभृत्याः संभाराः । न यजुः

(५१) इदानीताज्यभागविवेचन विषये—(उभाविति—) प्रकृतवाच्य आज्यभाग आग्नेय द्वितीय
 सौम्य । अत्र तु द्वितीयोऽप्याग्नेय कर्तव्य ॥

(५२) अत्रैवापर विवेचन विषये—(अनाज्यभागविति—) अत्र केचिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति । यदि उमौ
 अप्पाज्यभागौ वन्वञ्चौ अभ्यवाहीतौ आग्नेयौ एव पुर्यात्तदानीमेतावाज्यभागवेष न भवत । सौम्यस्या-
 ननुष्टितत्वात् । शोमो हि सोपचरितः प्रकृतामेव विहित — "दिवँलोकं वा अभिना यजमानोऽनुपश्यति पितृलोकं
 सोमेनोत्तरार्धेऽग्नेये जुहोति दक्षिणाध सोमाय" इति तस्मादुत्तर सौम्य कर्तव्य इति । अग्निन्यक्तेऽभिज्ञस्यै
 वमुत्तरम् । अनाग्नेयत्वमसौम्यत्व चेति दोषद्वय वारणितु पर्वमानतायाश्च उत्तरः आज्यभाग कर्तव्य ।
 तन्नामि प्रलक्ष्येव श्रूयते । पर्वमानविशेषणेन तु केवलमेवत्यदोषवारणादाज्यभागत्व सिध्यति । तावता
 सौम्यत्वमुपचरणीयम् । "वैश आधुश्चि पवते" इत्यस्या पुरोनुवाक्याया कृतादानाद्यै पर्वमानाशावमुत्तर
 आज्यभाग स्वादिति तात्पर्यायं ॥

(५३) प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य प्राकृती पुरोनुवाक्या बाधितुमन्या विषये—(बुधन्वतीति—) बुधियातु-
 र्वँसागृह्यति सेय बुधन्वती तस्या क्रियमाणाया यथा लोके सुप्तं पुरुष बोधयति तादृच एव तत्
 भवति । अत्र सूत्रम्— "अग्निः शोमेन बोधयेत्वाग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवत्यत्र आधुश्चि
 पवस इति सौम्यस्य" इति ॥

(५४) पत्नीसंयाजमग्नेयु विशेष विषये—(अग्निन्यक्ता इति—) अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः
 "आप्यायस्य तमेतु ते विश्वत शोम शृण्वामस्" इत्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोनुवाक्या । तत्र सोमाग्ने
 यस्याभित्थमिपदप्रक्षेपोऽभिव्यक्तव्यम् । यथा समिदादिप्रयाजेष्वभित्थान्दग्दत्तविभक्तिसंयोजेणाऽग्नेयत्वमेव
 पत्नीसंयाजानाम् अप्पाग्नेयत्व सपथते ॥

(५५) अत्र बोधवादिनायाज्ञेय दर्शयति—(एकघेति—) तेजोभिका वैचरतां न पुमान् एकघोपैति
 नैरन्तयेष सेवते सा देवता तत् एव प्रदस्य तमर्षो भवति । तस्मात्पूर्वोक्तमिन्त्यफल न कर्षमित्याज्ञेय ।

(५६) तस्मोत्तर दर्शयति—(नेतीति—) न अस्मि प्रदाह इति एवमुत्तरं ब्रूयात् अग्नेर्वियोषिताह-
 वत्वेऽपि स्त्रीयसेवक प्रति प्रजननेनानुप्राहृक्त्वविरन्तरमग्निं सेवमान प्रजोत्पत्तिम् एव प्राप्नोति इति ॥

(५७) अत्र बोधकप्रामाण्यसंभारानाशानमन्त्राथ पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—(कृतयशुरिति—) यजु-
 शब्देन धैर्यं क्षिप्रं दृष्ट्याया आधानमन्त्रा विवक्षितम् । संभारशब्देन विवक्षितमित्यत्र शक्तिशेषा अधयोऽनुम-
 रादिसप्त तान्तरपक्षविशेषाथ विवक्षिता । प्रयत्नाग्नेये यजुषामुच्चरितत्वात्संभाराना न सपारितत्वात्स्यापि पुन-
 राधेयस्याऽऽधानादक्षन्तमेधाभावेन यजु संभारयो सिद्धत्वात्तदुभय पुन न कर्तव्यम् इति पूर्व पक्ष ॥

१ तै सं २ ६ २. २ तै स १. ३ १४ । ३ आप. धौ स. ५. २८ १०. १
 ४ तै. स. ४. २. ७. ५ तै मा. १. १. ७. १

कार्यमिति । अथो खलु । संभृत्या एव संभाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य
समृद्धये । "तेनोपांशु प्रचरति । एष्य इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथो-
पांशु नष्टमिच्छति ।" (५) तादृशोऽयं तत् । उच्चैः खिष्टकृतमुत्सृजति । यथा
नष्टं विद्धा प्राहावमिति । तादृशोऽयं तत् । एकधा तैजस्विनीं देवतामुपैती-
त्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः
कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः । (६) तद्विधा-
नरवत्प्रजननवत्प्रमुपैतीति । तदाहुः । न्यूद्धं वा एतत् । अनाश्रेयं वा एतत्किं-

(५८) सिद्धान्तमाह—(अथो इति—) अथो-शब्देन पूर्वपक्षो निरस्यते । यद्यन्यमर्थः संहिताया-
मुक्तस्याऽप्यस्यानुवाकस्य तच्छेषपरत्वस्योत्तमस्य पुनरुक्तमाहः ॥

(५९) अन्यं विशेषं विधत्ते—(तेनोपांश्विति—) तेन पुनराधेयेनाज्यकशब्दं यथा भवति तथाऽनु-
तिष्ठेत् । तत्रायं हेतुः—योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन संपादितस्यामेद्धा-
सनेन विनाशे सति पुनः संपादनान् प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनराधेयमिधिरिवमाश्रातः—“उद्गास पुनरा-
दधीत” इति । अत्रान्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके खण्डे खौरपरहतं नष्टं यत्न खौरश्लेऽन्विच्छन्पुरुषो
हस्तपादादिशब्दो यथा नोपिच्छति तथैवान्विच्छति तादृशोऽयं तत् इत्ययम् ॥

(६०) विशेषान्तरं विधत्ते—(उच्चैरिति—) खिष्टकृतमयं मन्त्रं उच्चैः उच्चारयेत् । यथा लोके नष्टं
यत्न प्रच्छन्नवेषेणान्विष्य यथंविच्छन्नस्या सर्वेषामग्रे महीयोऽयं पदार्थ इत्येवं प्रयाश्रयति तद्वत् एतत्तत्
तदेतत्प्रकार आह—“सामिधेनीप्रशुपांशु यजुस्तोत्तमादनुयाजादुच्चैः खिष्टकृतम्” इति ॥

(६१) ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वमेयत्वसिद्धान्तपक्षं दृश्यन्तः स्वगतं पूर्वपक्षत्वेनोपगम्यस्य परैर्निराहृत्या
एव वादिनः पुनरपि स्वकीयं मतं दृष्ट्वास्व स्वामित्यपक्षं दृश्यन्ति तेषां मतमाह—(एकधेयि—) अमेरुह-
कत्वात्सर्वमाश्रेयं कर्म प्रदाहार्थेव शशत् । तत् पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्वमाश्रेयं न कुर्यात् । किं तु
प्रयाजानूयाजेष्वेव अमिधिरिव विभक्तीः कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तयः आपस्तम्बोपाः पूर्वं दर्शिताः ।
अनुयाजविभक्तयश्च त्वाश्वलासनेनोपैतम्—“द्विं यद्विधे ययुवने ययुपेयस्य धेनु देवो नरासंतोऽमी
ययुवने ययुपेयस्य धेनु” इति । एतन्मुमक्षेत्रांमिधिरिवः शृत्वा शौ ध्यान्यभागौ ये च पत्नीसंयाजाः ये
तर्षेप्रकृतीष्वेवाशुदेया न स्वामेयत्वान् तत्र प्रवृत्तित्वम् । एवं सति तत्पुनराधेयपश्चात्सामिधिरिवविभक्त्याद्वावाह
वैश्वानरपश्चात् सामिधिरिव एवाशुदेयं प्रजननवत् शृत्वं भवतीत्येवं समतदाश्रेयं संपादितम् ॥

(६२) अत्र वाफोऽयं वादिनां शोधमुद्गावयति—(तदाहुरिति—) द्वितीयानामागस्याऽऽश्रेयार्थं पत्नी-
संयाजानां सामिधिरिवं यद्वि न क्रियते एतानीन् एतत् पुनराधेयम् अनाश्रेयं स्यात् ॥

यत् इति । १३ नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निसुत्तमं पत्नी-
संयुजानाम् । तेनाऽऽद्येयम् । तेन समृद्धं क्रियत् इति । (७)

अहन्वन्तव तन्नवति संश्रुतसंभान् इत्याहुश्चिच्छति पत्नीसंयुजा नव्यं च ॥

(६३) एतच्च समृद्धिहीनमिति वादिनां बोधं तस्मोत्तरमाह—(नेतीति—) एतादुनराधेयमस्युक्तप्रका-
रेणाऽऽज्यभागयोः पत्नीसंयुजानां च यथापूर्वत्वेऽपि समृद्धिहीनं न भवति इति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति
तदुच्यते । प्रथमं यागादौ प्रत्याजगतविभक्तीनां संवन्धित्वादीत्यर्थव्यः । भवसाने च पत्नीसंयुजेषु उत्तममग्निं
यजेत् । तत्र च—“अग्निर्दोता एहपतिः” इत्याग्नेयो मन्त्र आघ्रातः । अत आघ्नन्तयोराग्नेयत्वेन तन्मन्त्रपतितं
सर्वम् आग्नेयं संग्रहते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ॥

अथ मीमांसा—दद्यात्ताप्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—“बुधन्वन्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केयलः । आधो
देवगुणत्वेन मैत्रं मन्त्रगुणत्वंतः ।” आधाने पदमानेष्टिवाज्यभागी प्रकृत्य भूयते—“बुधन्वानाग्नेयः कार्यः
पायकवान्तौम्यः” इति । तर्था पुनराधेयेऽपि भूयते—“बुधन्वन्ताग्नेयस्साऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति”
इति । अत्र निगमेषु “बुधन्वन्तमग्निमावह पायकमन्तं सोममावह” इत्येवं सगुणो देवो वाच्यः । अन्ताः । बुधन्व-
न्तादेर्देवगुणत्वात् । तथा हि । बुधन्वन्तोऽस्मास्तीति हुपन्वान् । न एतावाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना
साक्षाद्देवसद्वत्त्वं संभवति । तस्माद्देवगुणत्वात्सगुणो देवो वाच्यः । मैत्रम् । बुधन्वन्तादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न
एताऽऽज्यभागवन्तो यागपरः । किं तु मन्त्रपरः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षादेव बुधन्वन्तप्रयोगः । “अग्निश्च
सोमेन बोधेद्” इत्यास्मिन्मन्त्रे बुधन्वन्तोः प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वन्ताविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च
तद्विद्वान्त आग्नेयपद उपसर्जनैर्दत्तो देवतावाचकोऽग्निशब्दो बुधन्वन्तशब्देन विरोधुमर्हति । तस्मात्केवल्योऽग्नि-
शब्दो निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीभद्रसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायकाष्ठे कृष्णसमुर्वेदीपतैत्तिरीयब्राह्मणशास्त्रे प्रथमकाण्डे
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१ तै. आ. ३. ५. १३. । २ ऊ. श्या. मा. १०. ४. ५. । ३ तै. आ. १. ३. १. १४ 'तथा...भवति'
इति अर्थे अन्यः कविचारितः । ५ 'तत्र' इति पाठः । ६ 'बुधन्वन्तम्' इति पाठः । ७ 'बुधन्वन्तादेर्' इति
पाठः । ८ 'भूयते—बुधन्वानाग्नेयः पायकवान्तौम्य इति' इति अधिकः पाठः । ९ 'बुधन्वन्तो...न्यात्' अर्थे
मन्त्रः कविचारितः । १० 'शाहुधन्वन्तश्च' इति पाठः । ११ 'बुधन्वन्तादेर्म' । १२ 'शाहुधन्वन्तश्च' इति
इति पाठः । १३ तै. सं. ४. १. ११. । १४ 'बोध' इति पाठः । १५ 'बुधिया' पाठः । १६ 'बुधन्वन्तावि'
पाठः । १७ 'वीनीम्' पाठः । १८ 'वो बुधन्व' पाठः.

पुनराधानमन्त्रसूची ।

मन्त्राः	पृष्ठम्	मन्त्राः	पृष्ठम्
अग्निर्धत्ताः पक्षीसंयुजानामृषः स्युः	13	पुनरुवा नि धर्तस्वार्दिम्	9
अग्निं प्रति स्विष्टकृतम्	4	पुनरजा सह स्वयत्वाभितः	11
अधो रत्नं संश्रुत्याः	9	पुनर्यज्ञोरा दधीतिवद्वै	3
अधो रत्नं । संश्रुत्या एव	14	पृथिवीमन्त्राय नोपांनमत्	10
अर्वाज्यभागी भवतः	13	सुधेन्वत्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्त	12
अस्य प्राणादपानुदन्त्याः	6	भागधेयं वा अग्निराहितः	3
आऽर्षं गीः शृभिः	7	भूमिर्भूसा यौवैरिणा	7, 10
आदित्या वा अस्माद्भोकाद्	11	मनो उद्योतिर्दुपत्तामार्यं	6
उद्येः स्विष्टकृतसु र्वजति	10	य एवं पुनराधेयस्वार्दिम्	3
उपांशु येजति यथा सामम्	4	यजमानो वै पुरोडाशः	4
उभायांश्रेयावाज्यंभागी	12	दधे मन्वुपरोहस्त्य	6, 10
एतुःषा संश्रुस्त्रिभो देवताम्	13, 14	यतां क्रुद्धः परोवर्ष	6, 10
कृतयज्ञः संवृतसंभारः	4, 12	यद्वा अग्निराहितः	3
सन्वुनस्वोर्दपधामसि	10	योऽश्वेयं तन्वुतुर् वेदं	2
तदाहुः । स्पृष्टुं वा एतत्	14	लेहः सलेहः सुलेकृमे	9
सं पूपाऽधेयं तेन	2	विच्छिन्नं दृक्ष्व सन्निभं	11
तेनापाशुनु प्रचरति	14	विभक्तिं करोति मद्भय	4
सत्य रिजन्तीभिस्तेदुखिर्नीः	12	विभक्तिमुक्त्वा प्रयुजते	4
शिशु दादासु विरागति	7	विषा पुनस्य यज्ञदिग्धते	10
दुर्भेता देधात्यन्व पर्यगम्	3	विषं देवा इह मादयन्ताम्	11
दुर्भेता देधात्यन्वयातया०	3	धीरहा वा एष देवानाम्	4, 9
देवामुताः संवेत्ताः	1, 12	नुवांसरा भयमि	4
नानाधिषं पुनराधेयं त्रुयांत	12	सुस सं अग्रे भूमिषः	6, 6, 11
नेति मूपाद् । प्रथमं	13	सपां वै जीथेन्वोऽमन्वन्त	10
नेति मूपाद् । अग्निं प्रथमम्	14	सुह स्वया निर्वर्तुसाग्ने	9
पर्यंस्वात्तः पुरोडाशो भवति	3	सं वा एतस्यं गृहे	4
परा वा एष सन् एतत्	4	सोऽग्निर्मधीज्ञायंसानि	2
पुनर्निष्कृतो स्यो दर्शिता	5		

THE ADHĀNA SECTION
OF
KṚṢṆA-YAJURVEDA

THE ĀDHĀNA SECTION OF KṚṢṆA-YAJURVEDA

TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA KĀṆḌA I—PRAPĀTHAKA I

1-3 1 1. 2 He should place Agni under (the constellation of) Kṛttikā,¹ (for) Kṛttikā verily is the constellation of Agni. Having placed him in his own divinity he becomes endowed with divine splendour (*brahmanavacastī*). Kṛttikā is verily the mouth* (*mukham*) of the constellations. He becomes prominent (*mukhyaḥ*) who places Agni under Kṛttikā. Or else [1] they do not render due respect² by calling it the constellation of Agni, for verily does he burn the houses³.

4 Prajāpati discharged Agni in Rohiṇī,⁴ him the gods placed under Rohiṇī, therefore did they rise to all prosperity,⁵ that is why she is called Rohiṇī⁶. He alone thrives⁷ who places Agni under Rohiṇī, he rises to all prosperity.

Here begins the Ādhāna section of the laying or placing of the sacred fire according to Vedic injunction. In this anuvāka or subsection the time for placing the sacred fire is discussed. For explanation of the terms used in the above translation see the Glossarial Index.

1 The time indicated according to the constellation (used in the locative) with which the moon is in conjunction at the moment. Thus *Kṛttikā* indicates that period during which the moon is in conjunction with the constellation *Kṛttikā*.

* i e most prominent the first
3 *apasthānti*: this is a peculiar form, having two opposite senses to fear, respect, honour or not to render due

respect—*nandanti* (Say & Bhas) or *apasthānti* (Bhas)

3 i e, the Agni kindled under *Kṛttikā* has the quality of burning or destroying the house of the *yājamana*.

4 This word is accented on the first syllable in RV *Rohiṇi* but every where in TS and TB the accent is on the final syllable. Having shown one period *Kṛttikā* with its fault, another period is shown for the laying down of the sacred fire.

5 *rohān*—*laman* (Say & Bhas) or *nic chroyān* (Bhas)

6 This is a peculiar mode of expression in the Brahmana *tād Rohiṇī* *vyāpī rohiṇī*, rendered here and elsewhere as above or with the past

- 5 Truly the gods, being prosperous, desired to kindle Agni [2]; their Agni had not been kindled; then from them their desirable wealth passed away; they placed (Agni) under the two Pūnarvasū²; then their desirable wealth returned to them. He who being prosperous first should become poorer, should place Agni under the two Pūnarvasū; then only does the desirable wealth come back to him (and) he becomes prosperous³.
- 6 Whosoever should desire, "May the progeny be disposed to give me gifts," should place Agni under the two Pūrva Phalgunī [3]⁴; the Pūrva Phalgunī are indeed the constellation of Aryamān. Him they call Aryamān who gives; to him the progeny desires to give.
- 7 Whosoever should desire, "Let me be prosperous," should place Agni in the two Ūttara Phālgunī (constellations); the Ūttara Phālgunī are indeed the constellation of Bhāga; he alone becomes prosperous⁵.
- 8 There were Āsuras by name Kālakaujā [4]. Desirous of the heavenly world they built a Fire Altar. Each Āsura placed a brick (on the Fire Altar). So Indra saying, "(I am) a brāhmaṇā⁶, this is mine called Citrā", placed a brick. They ascended the heavenly world. So Indra pulled off the brick (Citrā); they fell down. Those who fell down became spiders (ūrṇāvābhayaḥ)⁷. Two (Āsuras) ascended [5]; they became

tense "was called", depending upon the following sentence.

² *vāhdy eva*; the root *√vāh*—is semantically connected with the root *√vra*—and so ultimately with *Bohavy*.

³ The word *Pūnarvasu* means "restoring goods or wealth". The dual stands for the fifth and seventh lunar mansions, see Index. This is an alternative period recommended for *Ādhāna*.

⁴ *bhadrāḥ*—*pūjyaḥ* (Sāy.); but *bhadrāḥ* as applied to *devāḥ*—*dhānasaṃpannāḥ* (Sāy.) and—*saṃpādāḥ* (Bhās.).

⁵ Another period suggested, with special fruit attached.

⁶ *bhagī*, possessed of the six great qualities. *aiśvarya*, *vīrya*, *yaśas*, *śrī*, *jñāna* and *vairegya* (Sāy. and Bhās.).

⁷ or "Indra calling himself a brāhmaṇā (and saying) "This mine called Citrā".

⁸ *ūrṇāvābhayaḥ* *iti padadhayan vāstuvilam nāmadhayan* (Sāy.), *asamastamena padadhayan kīṭavīśasya* (Bhās.); both Sāy. & Bhās. take this as two independent words—*ūrṇāvā*

two heavenly dogs. Whosoever should have rivals (*bhrātṛ-
ryavān*), should place Agni under (the constellation of) Citrā;
having just scattered (his) rivals he bears within himself
(*ātman-dhatte*) energy (*śjasa*), strength (*balaṃ*), power (*indriyaṃ*)
(and) manliness (*viryaṃ*).

9 A brāhmaṇa should place Agni in spring (*vasāntā*); the
spring is verily the season of the brāhmaṇa; having placed him
in his own season he becomes endowed with divine splendour.
It is verily the mouth (*mūlham*) of the seasons [6], which is
spring. He alone who places Agni in spring becomes promi-
nent. Moreover he places him as born (*prajātam*) from the
womb (*yānimantam*).

9 A rājanya should place (Agni) in summer; summer is
indeed the season of the rājanya; having placed (Agni) in his
own season he becomes endowed with power (*indriyāvat*).

9 A vāsya should place (Agni) in autumn; autumn is
truly the season of the vāsya [7]; having kindled (Agni) in his
own season he becomes endowed with cattle (*paśūmān*).

10 He should not place Agni under the two Pūrva Phālguni;
this is truly the hindmost (*jaghanya*) night of the year
which is Pūrva Phālguni. Having placed Agni just at the
end (*prastāth*) of the year he becomes destitute (*pariprāṇ*).

10 He should place (Agni) under the two Ūttara (Phālguni);
this is truly the first night of the year which is Ūttara Phā-
lguni. Having placed Agni just at the beginning (*mukhatāth*) of
the year he becomes more wealthy (*vaiśyān*).

11 Or else, indeed, when the sacrifice just comes to his mind,
then should he place (Agni); that alone is his prosperity [8].

dhāyaṅ spiders, or *śṛṅṣādhāyaṅ*. Śāy. *spāti-*, *s'ānaḥ-s'āna-* and *spātināpāti*.
further divides it into *śṛṅṣā* & *dhā-* Now begins a discussion for the
yaṅ = (*dhātirakāśāḥ*). The word has determination of the proper season for
not so far been recorded either in PW Adhāna.

or PW. According to Śāy. *śṛṅṣā-* s "Having given an option between
tasminā śṛṅṣā. But we have here the Pūrva and Ūttara Phālguni con-
sistently the two elements *śṛṅṣā*-and the stellations with reference to *kāṅya*
absolute root *uṣā*, OHG. *uṣ* an. For Adhāna, the Pūrva is prohibited for
the double accent compare *brāhmaṇa-* *nitya Adhāna*," Śāy. ;

(*vaśmīkavapā*) becomes the provision he just obtains the powerful essence of the Earth, and also the ear (*s'rīśram*), for it is verily the ear of Earth which is an ant-hill [4]. He becomes free from deafness who knows thus.

20 Prajāpati created progeny. Their food decreased; for them he pierced open a well (*sūdam*); from that time indeed their food did not decrease. In whose (house) there is provision of a well, in his house food does not decrease.

21 This water was indeed in the beginning a surge (*salilam*). As a result (*tēna*) Prajāpati became weary [5]. "How can this be?" (he said). He saw a lotus petal standing. He thought, "That verily exists in which this stands upon". Having become a Boar in shape he dived near; he reached the Earth below. Having rammed it he emerged; he spread it on the lotus petal. In that he spread (*āprathayat*) [6] that is why Pṛthivī was her name. "It verily became (*abhūt*)" (he said); that is why Bhāmi was her name. Vāta carried her in every quarter; he strengthened her with pebbles (*s'ārkarābhī*). "To us verily it has become pleasant", thus (he said); therefore Sārkarā became their name. When that which is thrown up by the boar becomes the provision, in that alone he places Agni so as not to make a failure (*ācchambhaṅkāram*). The pebbles are for strength (*dhītyai*) [7] and also for auspiciousness (*s'antītya*).

22-24 They say, "Agni possessed of seed (*śchēdāl*) should be placed". The waters (*śīpah*) were the wives of Vāruṇa. Agni desired them; he united with them; his seed fell aside (*parā*); that became gold (*hīraṇyam*). When he throws down gold he just places Agni possessed of seed. They say, "Now especially man shrinks from his own seed". [8]. He throws (it) down northwards for non-disgust (*ābībhatsāyat*). He hands (it) over; he just gives over affliction.

25 Agni disappeared from the gods. Taking the form of a horse¹ he remained for a year in the Aśvatthā; that is why it was called Aśvatthā. When the Aśvatthā becomes the provision he just gains that which is imbued with his (Agni's) nature [9].

1 For the idiom *ś'ro vāpdm ś'rtā* see footnote 6 above.

moving, reached the Vikaṅkata; if the provision happens to be of Vikaṅkata he just gains splendour.

31 They say, "(That) Agni possessed of a heart should be kindled". The Marúts suffocated Agni with the waters (*adbhāṭh*); while he was being suffocated they cut out his heart¹; that became the Thunder-bolt (*asānīḥ*). When the provision happens to be of a tree struck by lightning, he just kindles Agni possessed of a heart [12].

32-35 i. 1-4.² Agni should be placed within twelve steps³ (*vikrāmésu*). The year consists of twelve months. Through the year alone, having gained him, he kindles him. If he were to place (Agni) within twelve steps, he would gain only a moderate (fruit). He should place (Agni) (within the measure) fixed by the eye (*edksurvimate*); "So much is (the measure of) twelve steps"; he gains (both) moderate and unlimited (fruit). Verily he speaks false with the speech (and) thinks false with the mind [1]. The eye indeed is truth. "I have seen", he says; "I have seen," that is the truth. He who kindles (Agni) (within the measure) fixed by the eye kindles truth itself. Therefore one who has placed Agni should not speak untruth; a brāhmaṇa should not remain in his house without eating (*anās'vān*), for in truth is his Agni placed.

36-37 The night verily is of Agni [2]; the cattle of Agni, the day of Indra. He kindles the Gárhapatya in the night; he just gains cattle. (He kindles) the Ahavaniya during day; he just

"Of Agni when he had been created (and) was going (forth) the light reached the Vikaṅkata tree." For the genitive absolute phrase *agnēḥ vrasānya* See MS. 1. 6 7; KS. 31. 9; MS. 1. 6. 5.

¹ See OSMUN, §49, Ex. 31. "Of this (Agni) when he had fainted they cut out the heart." The genitive absolute here comes under the Section b) The Governing Verb is a Verb of Separation.

² Here begins the determination of the place and time for the setting up of the sacred fires as well as the order

of the three fires Gárhapatya, Ahavaniya and Anvāharyajītasna.

³ i. e., twelve steps from the Gárhapatya-fire, see the coloured diagram. Say. construes the Locative as: "at the end of twelve steps" which is the same as above. The temporal use of the locative, more commonly than the special one, comes to mean that something happens or is to happen at the end of the period. See MACDONELL, *Fed. Gr. for Students* §203 3a (p. 324) and DELSARCK *op. cit.* p. 117.

⁴ Cf. T. Br. II, 1. 2 for connecting Agni with Aditya and the night.

gains power. While the sun has half risen he kindles the *Āhavanīya*¹. Verily in this world Prajāpati created progeny; therefore the sacrificer just creates progeny and moreover gains the past (*bhūtam*) and the future (*bhaviṣyāt*) [3].

33-41 Verily (the goddess) *Īdā*² Mānavī was inspecting sacrifices (*yajñānūkāśīnt*); she heard; "The *Āsuras* are setting up *Agnī*". So she went (there). They first set up the *Āhavanīya*, then the *Gārhapatya* (and) then the *Anvāhāryapācana*. She said: "Their fortune has gone westward³; having become prosperous they will perish" [4]. Whose *Agnī* is thus set up his fortune goes westward; having become prosperous he perishes. She heard: "The gods are kindling *Agnī*". So she went (there). They first kindled the *Anvāhāryapācana*, then the *Gārhapatya* (and) then the *Āhavanīya*. She said, [5] "Their fortune has gone eastward⁴; having become prosperous they will go to the heavenly world, but will not gain progeny. "Whose *Agnī* is thus set up his fortune goes eastward; having become prosperous he goes to the heavenly world but does not gain progeny. So *Īdā* spoke to Mānu: "I shall verily set up your *Agnī* in such a way that you will propagate progeny and pairs of cattle [6]; you will prosper in this world and gain the heavenly world". She first set up the *Gārhapatya*; it is verily through the *Gārhapatya* that progeny and cattle are propagated; through the *Gārhapatya* alone did she beget progeny and cattle for him. Then (she set up) the *Anvāhāryapācana*; this world is as it were below; in this world alone he prospered through that. Then (she set up) the *Āhavanīya*; through that alone he gained the heavenly world [7]. He whose *Agnī* is thus set up, becomes endowed with progeny and pairs of cattle; he prospers in this world and gains the heavenly world. He whose *Agnī* is kindled without due regard to the (proper) deity (*āyathūdevatam*), is cut off from the gods; he becomes poorer. He (whose *Agnī* is kindled) with due

¹ See OERTZ, §59, Ex. 17. "When the Sun has half risen he sets up *Āhavanīya*-fire" as an illustration of Absolute Locative.

² *Īdā nāma go-rūpā kūcid devatā*, (Śāy.)

³ *prafci=pratikūla-gamanā* (Śāy.), *praticīna-gamanā* (Bhās) i. e. towards decline, setting, going down.

⁴ *prāci=*having the characteristic of going eastward to heaven (Śāy.), i. e. rising up, prospering.

regard to the (proper) deity (*yathādevatām*) is not cut off from the gods; he becomes more prosperous.

- 41 "I kindle thee, lord of vows (Agni), by the rule of the Bhṛgu and the Āṅgiras." Thus should he kindle (Agni) for the Bhṛgu and Āṅgiras.²

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of the Ādityā³ gods" thus should he kindle (Agni) for other brāhmaṇa progeny.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of Vāruṇa⁴" thus should he kindle Agni for the king.

"I kindle thee, lord of vows, by the powerful rule of Indra" thus should he kindle Agni for the royal personage.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of Mānu, lord of the Manor" thus should he kindle Agni for the Vāṅśya.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of R̥bhū gods" thus should he kindle Agni for the chariot-maker (*rathakārā-*).

Thus should Agni be kindled with due regard to the (proper) deity; he is not cut off from the gods; he becomes more prosperous [8].

- 42 i. 1. 5. Prajāpati saw the truth of speech; by that he kindled Agni; therefore verily he prospered.

- 42 "Bhūr Bhūvaḥ Sūvar" thus he said. This verily is the truth of Speech. He who kindles Agni with this prospers; moreover he becomes brave. And indeed, he who knowing thus, enchants, overthrows (*stṛṇuṣṭé*) him⁵ [1].

- 43-44 "Bhūḥ", he says; the sacrificer just creates progeny. "Bhūvaḥ", he says; he prospers in this very world. "Sūvaḥ" he says; he prospers in heaven. With three syllables⁶ he kindles the Gārhapatya; three are these worlds; in just these worlds he kindles the abiding Agni. With all five (syllables⁷) (he kindles the) Āhavanīya. [2]. Verily is this kindled for the heavenly world, which is (called) Āhavanīya. Just in heaven does he reach the entire truth of Speech.

¹ For those born in the gotras of Bhṛgu and Āṅgiras.

² For those born in gotras other than those of Bhṛgu and Āṅgiras, the Ādityā gods are the presiding deities. (Sāy.).

³ Vāruṇa is the presiding deity, in the case of a crowned monarch, and Indra for other *Asviniyas* (Sāy.).

⁴ The enemy, *s'asruṃ* (Sāy.).

⁵ *bhūr bhūvaḥ* = 3 syllables.

⁶ *bhūr bhūvaḥ sūvaḥ* = 5 syllables.

- 45 With three (syllables) he kindles Gārhapatya (and) with five Āhavanīya. They amount to eight. Gāyatrī is of eight syllables; Agnī is of Gāyatrī. Whatever there is of Agnī, that he kindles [3].
- 46 Prajāpati created progeny; being created from him they turned away. For them he kept above a light; seeing that light the progeny returned home. He should elevate Agnī upwards as it were, lifting up. Just seeing the light the progeny return home to the sacrificer.
- 47 The eye of Prajāpati swelled¹, it fell down; it became a horse; that is why it is called a horse [4].
- 47 Agnī verily is Prajāpati; the horse is of Prajāpati. If he leads the horse in front, Prajāpati seeing his own eye, rises up.
- 48-49 The horse is verily Vajrīn (thunderer); if he leads the horse in front he scares away his rivals who are born; he repeats again [5]; he repulses just those who will be born.
- 50 Āhavanīya longed for Gārhapatya, and Gārhapatya (desired) Āhavanīya. He² was unable to divide them. Becoming the first horse,³ he carried first the easterly (Agnī-Āhavanīya); that is why he is called "Pūrvavāt." If he should lead the horse in front, that indeed is the separation of these two; moreover he endows them with different powers [6].
- 51-52 If he should carry (Agnī) above the head, he would destroy his vital organs (*prāṇān*); (if he should carry Agnī) below the head (it is) for the protection of (his) vital airs. He carries (it) so high and so high and so high⁴. Three⁵ are these worlds; in just these three worlds he kindles the abiding (Agnī).
- 53-54 Prajāpati created Agnī; he feared: "he will consume me." [7]. He divided (*vyūhāt*) his energy threefold for pacification and nonburning. If Agnī is kindled thrice⁶ it just divides his energy threefold, for purification and non-burning. He repeats

¹ *as'nyat*, hence *as'va* became the name of a horse. To this word correspond Avesta *aspa-*, Old Persian *asa-* (learned: *aspa-*), modern Pers. *asp-*, Greek *ἵππος* (dialect form: *ἵπκος*) Latin *equus*, cf. WALDE-HOPMANN: *Lateinisches Etymologisches Wörter-*

buch, p. 412, s. v. *equus*.

² = Prajāpati.

³ = *dīcāḥ pūrvavādā bhūtā*.

⁴ i. e. reaching up to the thigh, the navel and the throat respectively.

⁵ Taking one part of the Gārhapatya for Āhavanīya and another for the

again; he just restores his energy¹.

55 He is verily a (sacrificial) animal in that he is a horse (ásvaḥ); he is Rudrá [8] in that he is Agní. If he should kindle Agní at the foot² of the horse he would offer (sacrificial) animals to Rudrá, and the Sacrificer become deprived of cattle. If he should not cause (Agní) to be set up near (him = *asva*) his cattle would not be checked. He should cause (Agní) to be set up near (him) from the side so that the charcoal of the fire set up turns itself away from (it)³; his cattle become checked; he does not offer (them) to Rudrá [9].

56 He offers three oblations; he just advances to the power of the shining one.

57 (a) To Agní Pāvamāna (=who is being purified) :

(b) To Agní Pāvaká (=the purifier)

(c) To Agní S'úci (=the pure)

If he offers (oblation) to Agní Pāvamāna, he just purifies; if to Agní Pāvaká, being just purified, he places the proper food in him; it to Agní S'úci, he places only divine splendour in him from above [10].

58 i. 1. 6. The gods and Ásuras were in conflict; the gods being near to (*upayántaḥ*) victory deposited in Agní their desirable wealth, (thinking) "This will still be ours if they defeat us." That (wealth) Agní was not able to endure; he distributed it in three places; a third in cattle, a third in the waters, a third in Ādityá [1]. That (wealth), the gods having won, desired to gain; they offered to Agní Pāvamāna the sacrificial cake on eight potsherds; the cattle verily are Agní Pāvamāna; whatever was (deposited) in the cattle, that they obtained through him⁴. They (offered) to Agní Pāvaká (the sacrificial cake on eight potsherds); the waters verily are Agní Pāvaká; whatever was (deposited) in

Dakṣapágni (Śāy.) or Aneshāryapámana.

¹ The energy of Agní which is weakened by the dividing of the Gárhapatyā-fire is restored again when the Āharavītyā-fire is set up (Śāy.).

² Agní should not be set up in the place marked by the horse's hoofs (Śāy.), but the horse should be so induced to approach the fire-place from the side

as to cause the burning coals to turn towards it. In this case there is no conscious effort on the part of the Yájamāna to offer sacrificial animals to Rudrá.

³ *abhyaravānteran*, but Śāy. takes it in the sense indicated in f. n. 2.

⁴ I. e. Agní Pāvamāna.

the waters, that they obtained through him¹ [2] They (offered) to Agnī S'uci (the sacrificial cake on eight potsherds) This Ādityā verily is Agnī S'uci, whatever was (deposited) in Ādityā, that they obtained through him.²

59 The expounders of Vedic texts explain — these³ verily are the bodies of Agnyādhēya The offering to Agnī (*agnīya*) indeed on eight potsherds is Agnyādhēya⁴, if he should offer this⁵, not these, just as the body (*ātman*) would be [3] not the limbs, such a one indeed is it. If he should offer these⁶, not that, just as they would be limbs, not the body (*ātman*), such a one indeed is it. Both⁷ are to be offered to-gether for the purpose of embodying the sacrifice (*yajna*)

60 Both, verily, power (*udriyam*) and manliness (*viryam*) are gained for him [4], who kindles Agnī He should offer again (*anunīrvapet*) the sacrificial cake for Indra and Agnī (*amdragnam*) on eleven potsherds (and) oblation (*varum*) for Ādityā Indra and Agnī are verily ever-fresh (*ayāta yamānu*) among the gods These two who alone are the ever-fresh gods, by them alone he gains for him⁸ power (*udriyam*) and manliness (*viryam*) he becomes an Ādityā This verily is Āditi, in her alone he becomes firmly settled

61 This verily is the seed of the cow⁹ [5] which is clarified butter (*ājyam*) (and) of the bull the grains of rice(*sandulāh*).

1 i e Agnī Pāvakā

2 i e Agnī S'uci

3 The three presiding gods Pāva
māna Pāvakā and S'uci

4 i e the presiding deity of the
entire sacrifice

5 If the offering is to Agnī and not
to Pāvamāna, Pāvakā and S'uci indivi-
dually it amounts to the same thing as
if it were offered to the embodied soul

6 If the offerings are to Pāvamāna,
Pāvakā and S'uci and not to Agnī, the
presiding deity of the entire sacrifice
it amounts to the same thing as if they
were offered to the limbs and not to
the embodied soul

7 i e the individual offerings to
Pāvamāna, Pāvakā and S'uci as well as
the single offering to Agnī (= *agnīya*),
this would then effect the union of the
limbs with the body and thus embody
the sacrifice

8 The Yājamaṇa

9 *dhenovā vā eṣā retāh* note the
genitive singular from *dhenovā* on
which Sāy has *ayasya dhenuvāya
dyatvā tad-retastvam* and Bhāṣ *dhenovā
vākarā ājyam* — For the gen form
dhenovā for *dhenō* see WACKENAGEL-
DESSARVENA, *Altindische Grammatik*
III, §75 a) (p 150), similarly for the
genitive *prthivyā* T Br, II, 5, 1, 3,

He just gains both; it² happens to be in clarified butter for the purpose of having greasy substances for the Sacrifice (*yajñā*).

62-63 The four venerable (*āṛṣeyāḥ*) (priests) eat (it), he just offers-(oblations) to the fires (*jyōtiṣi*) of the quarters (*dīśām*). The cattle indeed are these fire oblations (*havīmṣi*) and Agni verily is Rudrá [6]. If he should offer these oblations on the same day (*sadyās*) he would also be giving the cattle to Rudrá; the sacrificer would become deprived of cattle (*apastūḥ*). If he should not offer (these) again, his cattle would be free (*ánava-ruddhāḥ*).

63 (At the end of) twelve days he should offer (them) again; the twelve nights are verily the image of the year; having pacified Rudrá within a year he gains cattle for him (= *yājamaṇa*).

64 If he should offer these oblations one by one [7] he would fill in three jars—of such a nature is it². He should not leave as remainder (*icohimset*) his procreation (*prajānanam*). Having offered one, he should offer together the remaining two. He just leaves the third world for his procreation. For this (world) he

vii, 1. 5. 1. see KRISH, H. O. S. 16, cxlvi: here *pyāhīṣi* & *pyāhī* and the ablative and genitive of nouns in *ī* and *ī* have the termination-*gai* in T. Br.; on this analogy *dhenvai* & gen. sg. * *dhenvāi* & *dhenū*. Another view on the feminine-*ai* and-*ā* as dative or genitive is discussed by EDGERTON, *Vedic Variants*, III, §§137-152, 614 For a parallel variant *dhenvāi*, *dhenū*, see WACKERNAGEL-DEBRUNNEN, III §15, d) (p. 39); *ai dhenvai ai vadūhāi ca vāśānīyāi*: S. B. 3, 1, 2, 2, 21. with variant *dhenū* in the Śāyva Recension 4, 1, 2, 12). WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, §365 d. (p. 134) quotes this very passage: "dhenvāi vāśānīyāi rétaḥ (T. Br.) that, forsooth is the seed of the cow" as an illustration of the regular substitution of dat. sing. ending *ai* for

the gen. abl. ending *ā*. Observe the relationship between *dhenū* and *avadūhā* in this passage for the gen. ending *ā* in the S. B. passage quoted above from WACKERNAGEL.

1 - The rice or grains of rice.

2 If these offerings to Pāvamaṇa, etc. are offered one by one, he would fill in the three worlds with these offerings, without leaving any room for procreation (Śāy). The effect of this is of such a nature as to stifle the life out of the Yājamaṇa (Bhās). It is therefore necessary to offer the second and third oblations together so that in effect there may be said to be only two oblations; this would fill in two worlds, still leaving the third for procreation (Śāy). Thus the first oblation is for Pāvamaṇa and the second to Pāvakā and Ś'vai together.

(=sacrificer or *yājāmāna*) propogates offspring with progeny (*prajāyā*) and cattle (*puśūbhīh*). Moreover this is just the bringing into one's possession of the yajná.

65 He sets in motion the chariot-wheel. He just alights upon the divine chariot (*dōva-rathám*) through the chariot of men (*manuṣyārathéna*) [8].

66-67 The Brahmavādins say; "Is the Agnihotrā to be worshipped with sacrifices (*hotavyām*) or not to be worshipped". If he should sacrifice with yájus (sacrifice) he would not sacrifice the two offerings in their regular order. If he should not sacrifice, Agní would disappear. He should be worshipped with sacrifice silently; he sacrifices the two offerings in regular order (and) Agní does not disappear. To Agnídh he gives [9]; he propitiates the seasons themselves (*rtūn*) having Agní for their mouth. He gives a cushion (*upabārhaṇam*) for gaining handsome form (*rūpāṇam*). (He gives) a horse to the Brahmán priest and just gains power (*indriyām*). (He gives) a cow to the Hotṛ (priest and) just gains wishes (*āśiṣah*). To the Adhvaryú (priest he gives) an ox (*anaḍvāham*). The ox verily is Váhni (and) Váhni the Adhvaryú [10]. Through Váhni alone he gains the (fruit of) Váhniyajna. He gives a pair of cattle for the gaining of copulation (*mīthmám*). He gives a garment (*vāśah*); the garment verily is sacred to all gods (*sarvadevatyām*); all the gods verily become pleased. Up to twelve (*á dvādasābhyaḥ*) he gives. The year consists of twelve months; verily is he established in the year. Willingly (*kāman*) more (than twelve) should be given for the obtainment of unlimited (*áparimitasya*) (fruit) [11].

68 i. 1. 7.² Gharmá³ is the head; that is this Agní⁴. May he be pleased with the cattle. Give unto the offspring and (their) family a safe place of residence (*chardis*).

69 Vāta is the breath of life (*prāṇāh*); that is this Agní.⁴ May he be pleased with the cattle. Cook well-seasoned (*svaditām*) food (*pitām*) for the offspring and (their) family.

¹ Having described in the previous section the different types of oblations and gifts, the *métras* used in Ādhāna are given here (Śāy.)

² Gharmá—*dīptir jōḷātmā* (Śāy.) and = *Pravargyaḥ* (Bhās).

³ Gārhapatya—*śra*.

⁴ Anvāharyapāśana—*śra*.

70 (a) Proceed in the eastern (*prāctm*) direction¹ (*pradīśam*), knowing (*vidvān*);

(b) O, Agni, become here the sacrificial fire (*agnīh*) in front of Agni.

(c) Illumine (*etibhāsi*) all directions (*eiśvā dśāh*), shining brightly (*dīdyānah*);

(d) Bestow vigour (*ūrjām*) on us human beings (*dvipāde*) and the cattle (*cātuspāde*) [1].

71 Arkā² is the eye (*akṣudh*) that is this Sūrya; that is this Agni³. May he be pleased with the cattle. That which is, O S'ukra, thy spotless brilliance (*śukrām vāraḥ*) and pure body and spotless light which is perpetual (*ājasram*), by that illumine me; by that I kindle thee, O Agni, with the Agni hymn (*agninā brāhmaṇā*).

72-74 He has pervaded (*ānasé*), he has taken possession (*vyanāśe*); he has interpenetrated all life (*sārvam āyuh*). Those which are, O Agni, thy two gracious forms Virāt and Svarāt, let them pervade me and refresh me (*jinvatām*) [2]. Those which are, O Agni, thy two auspicious forms, Samrāt and Abhibhū, let them pervade me and refresh me. Those which are, O Agni, thy two benevolent forms Vibhū and Paribhū, let them pervade me and animate me. Those which are, O Agni, thy two benignant forms Prabhvī and Prabhūti, let them pervade me and animate me. Those which are, O Agni, thy gracious bodies, through them I kindle thee. Those which are, O Agni, thy frightful (*ghorās tanūvāh*) through them do thou reach him⁴ [3].

75 i. 1. 8.⁵ These sacrificial fires⁶ are verily the (three) worlds. If they should be kindled, simultaneously they would burn the Yajamāna. "Gharmā is the head", thus he kindles the Gārhapatya, "Vāta is the breath", thus (he kindles) Anvāharya-

¹ This *mātra* is with reference to movement towards the place where the *Āhavanīya*-fire is to be set up (*Śāy*).

² This *mātra* is with reference to the *Āhavanīya*-fire.

³ *Āhavanīya*-fire.

⁴ *amītra* = *atrum* (*Śāy*) and *armat-āparyas* (*Bhās*).

⁵ This section is the *Brahmana* corresponding to the *mātras* of the preceding section (*Śāy* and *Bhās*); the next two with this *uvāka* form the *Ādhāna-Brahmana* (*Bhās*).

⁶ viz. *Gārhapatya*, *Anvāharyāpācana* and *Āhavanīya*-fires.

pácana "Arká is the eye", thus (he kindles) *Āhavanīya* By that alone he separates these Thus do they not burn the *Yájamāna*

76 When the *Gárhapatya* is being kindled he sings the *Rathantarā* (hymn) Verily is this world related to *Rathantara* (= *Ráthantara*) [1] In this world alone he kindles it securely (*pratishtitam*) While (the *Gárhapatya*) is being taken away he sings the *Vāmadevyā* (hymn) The *Antariksa* verily is related to *Vāmadevyā* In *Antariksa* alone he kindles it securely And moreover tranquillity (*śāntih*) is of *Vāmadevyā* He chooses only gentle (*śāntam*) cattle (*paśavyām*)

76 While the *Āhavanīya* is being kindled he sings the *Brhat* This world is verily related to *Brhāt* (= *bárhatah*) In this world only he kindles it securely

77 *Prajápati* created *Agní* [2] Having become an irresistible (*avádro*¹) horse he turned away, him he restrained (*avarayata*) with *Vāravantīya* (hymn), therefore is it called *Vāravantīya* With the *Syanta* (hymn) he made him reddish white (*śyētam*), therefore is it called *Syanta* If he sings the *Vāravantīya* (hymn) he just kindles him securely, having restrained him With the *S'yanta* he makes (him) reddish white

78-79 "Gharma is the head", thus he kindles the *Gárhapatya*, verily does he kindle him having a head (*sásvasnam*) [3] The higher sacrifice (*úttaro yajñah*) comes to his share *Agní* verily is *Rudrá* Being kindled he is capable of (*śvavāh*)² destroying the cattle of the *Yájamāna* He says "May he become pleased with the cattle He just makes him friendly with the cattle for the non destruction of cattle

80 He says "Give unto the offspring and (their family) a safe place of residence" He just invokes (*ásuste*) this benediction (*asīsam*)

81-84 "Vāta is the breath of life" (thus he kindles) the *Anvāhā-ryapácana* [4] He verily kindles him with the breath of life

¹ Śāy-reads *vāro bhūtaś* and explains *vārah* also *bhūtaś* Bhas takes the word as above and explains *bhūtaś* *andrah* = *avarayata* *śākyah* Śāy gives *vārah* = *pranavārttirahatah* In R V *vārah* = *vāśah* the hair of an animal's

tail
² For *vārah* and other adjectives governing genitives See MACDONELL *Vedic Gram. for students* §202 c (p 322) and DELBROCK *op cit* §111 (p 162)

"Cook well-seasoned food for the offspring and (their family)" thus he says. He just seasons the food. "Proceed in the eastern direction, knowing", thus he says. This verily is the division (*vibhaktiḥ*) between the two¹. Moreover he just makes them both endowed with different powers (*nānāviryau*). "Bestow vigour on us human beings and cattle", thus he says. He just invokes this blessing.

85-88 "Arkā is the eye" (thus he kindles) the Āhavanīya. Arkā verily is the food of the gods [5]. He just gains food. "By that illumine me", he says. He verily kindles (*sāmindhe*) him. "He has pervaded, he has taken possession", thus (he says and) waves it (*ūdiṅgayati*) three times. Three are these worlds. In these worlds verily does he kindle him securely. This² should not be done that way³. Moved to and fro (*vāṅgitam*) he would kindle it insecurely. He is to be addressed after being lifted up and placed. Not moved to and fro (*avāṅgitam*) he kindles him securely.

89-90 "Those which are, O Agnī, thy gracious forms Virāt and Svarāt, through them I kindle thee", thus he says. These verily are the gracious forms of Agnī. With them, indeed, he causes him to be abundantly furnished (*sāmardhayati*). "Those which are, O Agnī, thy frightful forms, through them reach him", thus he should say to him whom he should hate. By them verily he will cause him to be overcome [6].

91 i. 1. 9. He produces (*manthati*) Agnī from the interior of the S'amī (*samīgarbhāt*). This verily is the sacred (*yajñīyā*) form (*tānūḥ*) of Agnī. That indeed he produces for Agnī.

92 Āditi (being) desirous of sons cooked Brahmaudana for the Sadhyā gods. To her they gave the remainder; that she ate; she bore (*adhatta*) the seed (*retah*). To her were born Dhātā and Aryamān. She cooked a second time [1]. To her they gave the remainder; that she ate; she bore the seed. To her were born Mitrā and Vāruṇa. She cooked a third time. To her they gave the remainder; she bore the seed. To her were born Āmśa and Bhāga. She cooked a fourth time [2]. To her they gave

¹ The movement in the eastern direction realizes the differentiation of Āhavanīya and Gārhapatya fires.

² i. e. waving Agnī three upwards.

³ i. e. to and fro, *vāṅgitam*.

the remainder, she bore the seed. To her were born Indra and Vīvasvān. He cooks Brahmaudana. That just bears the seed.

98-100 The Brahmins eat the boiled rice (*odanam*). The clarified butter (*ājyam*) which remains, with that having smeared the firewood (*samidhah*) he kindles. Through the remainder verily Āditi bore seed [3]. Through the remainder alone it bears seed. The firewood indeed is the bone (*asthi*), the clarified butter is the seed. If he kindles, having smeared the firewood with clarified butter, he just places the bone in the seed. Thrice¹ he kindles for the purpose of forming a pair (*mithunatiāya*). So far do they extend, measured out by Prajāpati, the mouth of the sacrifice (*yajñamukhēna*) [4]. So far do they extend, measured out by a section of the sacrifice (*yajñaparīsā*). Thus far do they extend, measured out by Virya, thus far verily is Virya in Pūruṣa. They happen to be damp (*ādrāḥ*); the seed, verily, is discharged moist. Of the Citriya Asvattha he supplies (*dādadhātī*²); it becomes conspicuous (*citram*). He kindles with Ghrtavati (hymn) [5]. Clarified butter (*ghrtam*) is verily the favourite (*priyam*) abode of Agni. He causes him to be abundantly furnished with favourite abodes and also with brilliance (*tjasa*).

101 With Gāyatrī (hymns) he should kindle for a brahmaṇā—the brahmaṇā is verily the Gāyatrī metre—for the purpose of getting back (*pratyāyanatiāya*) his own metre.

101 With Trīṣṭubh (hymns) he should kindle for a warrior (*rājanyā*)—the warrior indeed is the Trīṣṭubha metre—for the purpose of getting back his own metre [6].

101 With Jāgati (hymns) he should kindle for a vaiśya—the vaiśya verily is the Jāgati metre—for the purpose of getting back his own metre.

102-103 He should protect him (*tām*) for a year, for the seed grows when held for a year. If he should not gain his favour in a year he should rekindle the firewood. He just gains the growing seed placed therein.

He should not eat meat, he should not approach a woman

¹ *tardā* = *saputrāyoh mātṛpitror mī*
thana-rupayoh trītea-samyam (Sāy)
 Algebraically this can be represented
 as 1 father + 2 mother + 3 offspring = 6

group of three. Dhas says. *mithund-*
dhānātrād bijaparīpūmārya

² The *samidh* or sacrificial fuel.

sexually [7]. If he should eat meat (and) approach a woman sexually he would become destitute of energy (*nīrvryah*). He will not gain the favour of Agni.

106 He cooks brahmaudana, kindling on the morrow¹. The highest Ādityas verily reached the heavenly world from here. They repulse him who is going from here. The brahmanas verily are just Ādityas. Through them alone he gains equality [8]. They do not repulse him.

107 The Brahmavadins say "When should this Agni be made, who produces for him progeny and cattle?" With chips (*śāl-kāṭh*) he should kindle Agni on that night. In that, towards dawn (*upavyusām*), he must purify (*nīśhapet*) the two Arāpis. Just as a cow desiring the bull (*vāstīd*²) regularly goes to the bull (*nyāvrocchāyāti*)-so is this³.

108-109 Having stripped of the ash he produces (*manthati*) Agni [9]. That indeed is the continuity (*santatah*) of Agni. Having produced him he lifts him up in the east. Placed for just one year that seed propagates off-spring.

110-112 They say his Agni is not kindled who kindles Agni, without placing firewood. He should deposit firewood in the preceding part of the year. Obtaining (him) from the year alone he kindles him. If he should not deposit within a year, he should deposit within the preceding twelfth day. The twelve nights really are the image of the year. They just become deposited for a year. If he should not deposit within the twelfth day he should deposit before the third preceding day. They just become kindled for him [10]

113 1. 1. 10. Prajāpati created progeny. Desirous of discha-

¹ If the setting up of the fire is on the morrow he cooks brahmaudana today

² Śāy. divides the words *vāstīdyā vicchāyāti* as *vāstīdyā-vicchāyāti* and explains *yathā lālā lāsmat-eva rebhā ga priyāra vasantā kūrīyādīś abdayā tātā tadāgamānyā vāśvāra saṁpā dyantī* etc. Bhāṣ. on the other hand rightly divides them as *vāstī-nyāvi-*

cehāyati and comments *vāstī upa-rya evā hi śāśvāyanti gaur garūhā-gaṭhāra lālā puṁśamā gaur vāstī sā rābhāyā yāthā nyāvrocchāyāti nyamena gacchati yadva—nyatam atmanam rābhāyāgamayati vāstī rāsvā atmanam arpayati.*

³ i. e., The purification of the Arāpis is like the approaching of a bull by a cow

rging (*viracñah*) he underwent austerities. Within himself he saw manliness (*viryam*). It grew up, it was forcibly (*sahasā*) thrown upwards from him. She became Virāt. Her the gods and Āsuras fought for. Prajāpati said "Verily is she mine [1] only the milk (*doha*) is yours. She ascended (*udakramat*) thence eastwards, then Prajāpati hedged (her) round (*pāryagrahñat*), saying "O Atharva, protect my food." She ascended a second time, then Prajāpati obstructed her, saying "Narya, protect my progeny." She ascended a third time, then Prajāpati surrounded her, saying "S'amsya, protect my cattle." [2] She ascended a fourth time, then Prajāpati enfolded her saying "Sāpratha, protect my Society (*sabdhām*). She ascended a fifth time, then Prajāpati enveloped her, saying "Ahe Budhniya, protect my mantra." Verily she traversed these very Agnis, then Prajāpati enfolded, and moreover Pankti. This Pankti verily has entered the Brāhmaṇas [3]. Her he produces from himself (*ātmanodhis*) when Agni is kindled. Therefore so many fires are kindled. All this verily is fivefold. He just wins (*spṛnoti*) the fivefold with the fivefold.

He says "Atharva, protect my food." He just gains food with this.

He says "Narya, protect my progeny." He just gains progeny with this.

He says "S'amsya, protect my cattle." [4] He just gains cattle with this.

He says "Sāpratha, protect my Society". He just gains society (and) power (*vaśyātām*) with this.

He says "Ahe Budhniya, protect my mantra." He just gains the *mantra* and beauty (*śrīyam*).

117 When they cook *anvāhrya*¹ in *Anvāharyapācana*, then he (becomes) dear to (*abhīkṣah*) and delighted with him.

When they put clarified butter into the fire (*adhīśrīyanti*) (and) cause to sacrifice together to the wives of the gods (*pātñīh*), by that he² (becomes) dear to and delighted with him³.

¹ The food which is cooked for the fire during the *Darsapūromāsa* sacrifice.

² The *Anvāharyapācana*-fire
³ I. a., Yājñama.

When they sacrifice in Āhavanīya [5], then he¹ (becomes) dear to and delighted with him²

When they win in Society then he (becomes) dear to and delighted with him³

When they have food in the house (*atasaṭha*) then he (becomes) dear to and delighted with him.

In this manner (*idāha*) all⁴ become dear to and delighted with him

118-119 Going out on a journey he should worship (them) (*ūpatistheta*) one by one, just like having given the house (*grhān*) to a Brāhmaṇa living in one's abode he goes out so indeed is this. Having come back he worships (them) That verily is their fortune (*sābhageyam*)

She ascended higher thence, she became Rohiṇī That is why she is called Rohiṇī He should kindle Agni in Rohiṇī. Verily does he kindle him securely in his own origin He prospers by this [6]

Kānda I Prapāthaka II

120 1 2 1 May her impurity (which is) being dug up destroy the misfortune (*parmānam*) of the sacrificer, may the four quarters be auspicious (*śiśāh*) to us, may Mother Earth be gracious to us for the acquisition of offspring (*tīlāsata*)

121 May the water goddesses (*āpo devīh*) be gracious to us for protection (*abhisṭaye*) and for drink (*pitāye*); may they cause to flow near us (*abhisravantu*) welfare (*sāmyāh*)

122 May the form of Vaiśvānarā, the gravel (*parisrāsū*) in the earth, softly (*syondām*) enter us [1]

123 This which is of heaven⁵ and that which is of earth⁶, together being generated, became heaven and earth (*rodasī*), may *Ṛṣud* protect the saline soil (*ūsan*) and may the saline soil protect *Ṛṣud* May the sacrificial (parts) of both come here.

124 In that making mole hills (*utth*) so as to conceal yourself (*guhulāraṇ*) you roamed about the earth, having resorted

¹ The Āhavanīya-ṛco

² i e, Yājamaṇa.

³ The three fires Gāthapatya, Anvāharsvapāna and the Āhavanīya.

⁴ Here begin the mantras used in the Ādhāna ceremony

⁵ = *śiśāh*.

⁶ = *ṛṣud*

(*pratītya*) to the shape of a mouse, therefore collecting (*sambhārantah*) that imbued with your essence (*te nyāktam*) may we live for a hundred years (*sārādah*) with retainers (*sāvīrah*).

125 Carrying (*ābhārantah*) the sap (*ūrjam*), the essence of the earth, may we live for a full (*purācāh*) hundred years [2]. That ear of thine was found (*ānuvittam*) by the ants (*vamrībhih*) in secret places (*gihāsu*). O Earth (*urvi*); we do not become deaf (*ābadhirā bhavāmah*).

126 May there be prosperity (*supitām*) for us for removing hunger of the progeny created by Prajāpati.

I bring towards the residence (*grhēbhyaḥ*) the essence of the mud of a dried up pool (*sūdam rāsam*), crumbled (*upaprd-bhinnam*) refreshment (*isām*), strength (*ūrjam*).

127 Bearing whose form¹ he obtained her² (who had entered in a secret place (*gihā*) in the midst of the waters (*sarīrā*) carrying his furrowed (*vīhatam*) (matter), may we prepare (*vilhema*) in her so as not to make a failure (*ācchambatkūram*) [3].

128 That³ which he perceived (*paryāpayat*) in the midst of the water (and) saw Urvī the base of the world (*jāgatah praitishām*), that indeed became a petal from the abode of a lotus. I take (that petal), the place for spreading (*prāthānam*) of the earth.

129 Those by which he strengthened the base of the earth, this Urvī, the bearer (*bhārtām*) of all people (*visvajanīśya*) may all those pebbles be auspicious to us.

130 The seed of Agni is glittering (*candram*) gold (*hīraṇyam*), born of the waters, ambrosia among the progeny; collecting and having placed that northwards [4] may I cross over evil, handing (it) over.

131 Taking the form of a horse⁴ as thou didst remain for a year in Asvattha, having disappeared from the gods, collecting that imbued with thy nature, may we live for a hundred years with retainers.

132 Thou hast arisen as the Sap of the Earth, O Vānaspati; do thou grow up with a hundred branches (*satāvalāḥ*); through

¹ The form of the boar.

² The lotus petal.

³ The Earth submerged in the waters.

⁴ Cf. T.Br. I. i. 1. 3. 8.

thee rejoicing refreshing vigour, may we exult (*sarvadevāna*) in the increase of prosperity (*vayisposena*) and refreshment (*isā*)

- 183 While being taken away by Gayatrī¹ [5], thy leaf fell from the third heaven, that leaf verily came from *Somaparnā*. Therefore do I take (thee) for the winning of the Soma draught (*Somapithā-*)

In that the gods spoke of Brahman, thou didst hear, and verily art known as Sus'rávas, therefore may the divine splendour enter me and may I win that with my own eyes (*saksāt*) while collecting it *

- 184 That² by which Prajāpati extinguished the flame (*hell-*) of created Agni (*srsādsyagnē*), that for not consuming by fire [6], I take, that Sāmī, for extinction

- 185 The splendour of thine, O Jātavedas, which while thou wert created and moving reached the Viskantā, by that splendour endowed, do thou enlighten our extensive (*īsum*) world

- 186 That heart of thine, O Jātavedas which, the Marut-gods having suffocated cut out, that I collect from the thunderbolt, do thou, O Agni become endowed with soul and heart

- 187 Collected from the Cīriya As'vattha, full grown (*brhatyā*) [7], may you be sanctified (*samskrātā*) in body (*abhisāram*) measured out by Prajāpati, the mouth of the sacrifice, the three³ are for progeny, joined with the three⁴

- 188 I collect the sacrificial body of Agni, verily born from the Asvattha fire of auspicious birth born in the Sāmī, for the purpose of generating Agni

- 189 That Asvattha Samigarbhā which has arisen together with thee, such (a one) as thou art I carry with song (*brāhmana*) [8] (and) with sacrificial flames

- 140 O Jātavedas, do thou whom they collected inherent in all creatures (*bhūtanu*) according to their bodies (*yajñasarīram*), being collected sit (here being) auspicious to the progeny, knowing mayest thou lead our wide world

1 Cf p 8 above

2 i e, the Parvā

3 The Sāmī

4 The three sacrificial sticks =

samīdhak

5 The three Gāthapātya Anvāhār yajñeena and Ahavanīya fires

- 141 To the brave (*vedhāse*), wise (*kavāyo*), pure (*médhyāya*), chief (*vr̥ṣabhāya*) (and) great (*vṛṣṇe*) praising words (*vāco vandhru*). May that from which (there is) dread, be free from danger to us. I am getting rid of (*āvayaje*) angry gods (*hédyān devān*) by sacrifice.
- 142 With the sacrificial wood do ye honour (*duvasyata*) Agni [9]; do ye arouse (*bodhayata*) the guest (*dīthim*) with clarified butter (*ghṛtāḥ*) (and) in this offer oblations with sacrificial food (*havyā*).
- 143 O Haryata, may (these) possessed of sacrificial oblations (*haviṃmatāḥ*) abounding in ghee (*ghṛtācāḥ*) approach thee. Do thou delight in my sacrificial wood.
- 144 O Angiras, with the sacrificial wood (and) clarified butter we strengthen thee such as thou art (*tāṃ tvā*); O youngest one (*yavisthya*), do thou glow (*śocāḥ*) brightly (*bṛhāti*).
- 145 Agni, being kindled, verily the first, the bearer (*dhārmah*) bestowing all treasures (*viśvādevārah*) [10], flame-haired (*śociskeśah*), covered with clarified butter (*ghṛtānirṇil*) the shining (*pāvalāḥ*), sacrificing well (*svyñdāḥ*), is honoured with rays (*aktīlāḥ*) for the sacrifice of gods (*yajā'hāya devān*).¹
- 146 Agni (is endowed) with a face brilliant with ghee (*ghṛtā-pratīkāḥ*); (he is) abiding in ghee (*ghṛtāyoniḥ*); he is kindled with ghee, ghee is his food. The streams sprinkling ghee bear thee; drinking ghee, do thou sacrifice to the gods with a good sacrifice (*svyājū*).
- 147 Do thou, O Agni, delighting in the sacrificial oblations, with a face brilliant with ghee, abiding in ghee, be the giver of life (*āyurdā*); having drunk the sweet ghee, the agreeable product of cows (*cāruḡvīyam*) do thou protect him (*imam*) as a father (his) son [11].
- 148 O Youngest One (*Yavistha*), thee being kindled the gods appointed (*cakrīre*) (their) messenger (*dūtīm*), carrier of the sacrificial oblations (*havyavāḥam*); moving over a wide space (*urujrāyasaṃ*), abiding in ghee, the brilliant, thee they fixed

¹ For the accusative largely used (f) and ДЪЛБАТОК, *op. cit.* §123 (pp. with verbal nouns, see MACDONELL, 181 ff).

Fed. Gr. for Students, §197 B (pp. 30)

- (*codāhire*) as the eye, promoting devotion (*codāyanātati*)¹
- 149 Thee, O Agni, sacrificed with ghee, the devoted (*sumnā-yāvech*) have kindled with good fuel (*susamīdha*) for the highest heaven (*pradhā*), thus growing greatly (*avardhanuḥ*) (thou wert) sprinkled with herbs (*āsadhukhuk*) thou dost spread over (*vītiṣṭhase*) widely (*urū*) the earthly expanses (*prāyamaḥ pūrthitā*).
- 150 Kindling Agni, whose face is brilliant with ghee, the guide of your divine law (*ritsya dhūrṇadām*) he propitiates (him) like Mitra [12] Kindled, a banner (*akruḥ*) shining in the assembly (*vidathesu*), may he elevate (*adyanvate*) our intellect (which is) white in colour (*śukrātarṇām dhīyam*)
- 151 O Agni, do thou cause the progeny (and) the regions to live together with the cattle Do thou add kingdoms for him which were at the command of Savitr (*sav-urūḥ savā*)
- 152 Do ye both, great mistresses of the house, come to the abode of Rta, turning hitherward, supporters of wealth (*rasymān*) Do ye both, being pregnant generate the leader (*pusogām*) of the sacrifices, Jāivedās, who is to be produced (*jānyam*) [13]
- 153 Do ye both ascend my tenfold fingers (*dasatam sdivarūḥ*), (do thou also) O Agni with Rta, with life (*āyusā*) (and) luster (*ārcasa*), so that we may offer the sacrifices of Dars'a (and) Purnamāsa year after year (*ūttarām ūttarām sōmām*) living for a long time
- 154 Do ye both, being fit for generation (*ritūyanati*), bear the seed of Agni (*Agnirūtasasī sēvā*), do ye both conceive (*garbhām dadhātām*) such as ye are, I accept It is true (*tat satyam*) that ye are both bearing a hero (and) generating a hero, such as ye

¹ The RV records the variant *codāyān matī*. See H. BLOCKFIELD and P. EBERTSON, *Vedic Formants* II §239 p. 123 "Psychologically, though not formally, this variant belongs here (i. e. under the section *v* and *va* in noun suffixes), *codāyān matī* in R. V. is a compound with the noun *vātī* 'they made (thee, Agni) a bright eye that inspires devotion' Later texts conceive the word as containing a suffix

allowing it the *o* form required after an *a* vowel. TB accords accordingly, *vā dhu, jala, vā dhu, yūkte* (*harmanī*). This last sentence is quoted from Sāy by the authors. H. B. observes *codāyanātati codāyātī vā dhu, tadātati codāte harmanī codāyātātī vā dhu, na dāvatī cān dātāt*. Later on he divides the word into *vā + vā dyanvate + vā dyanvate pūrthitātati harmanī*.

- 167 The mortals caused the immortal (Agni) to be produced the fruitless (*asrendānam*), the benevolent (*taruṃ*) the strong-jawed (*śūdyambham*), may the ten sisters, the fingers combined, take hold of thee, born as man
- 168 With the breath of Pṛyīpati I breathe forth towards thee, with the support of Pūṣin (I breathe forth towards thee) for my longevity lasting a hundred autumns, for life and splendour for a hundred autumns [19], for life-giving drugs (*śāntai*) and for merit
- 169 I am from thee, thou art from me, that is to say (*ēdā*) thou art my source (*yoṃā*) (and) I am thy source Being my own (*māmdīva*), O Agni Jātavedas, do thou carry the sacrificial offerings, like a son setting free¹ his father
- 170 I place thee, O Agni, the immortal for breathing (*prand*), the eater of food for proper food (*annādya*), the protector for protection (*gāptya*)
- 171 The good Gṛihapatya, burning away the enemies, has made the dawns brighter and brighter (*śreyasā-śreyasā*), [20] O Agni, driving away the rivals do thou place in us increasing prosperity, strength and vigour
- 172 May these gods verily approach me, may I stay here with these progeny, here only may *Īdā* remain, possessing universal form (*visvarūpt*) O Jātavedas, do thou shine amidst our wealth
- 173 I carry thee upwards for vigour (*vyase*) and strength (*bdlāya*), for manliness (*vrāṇe*) and courage (*sūsmaya*) for life (*āyuse*) and splendour (*varāse*) Thou art the conqueror of rivals (*sapatnatu*) and of Vrtra
- 173 That majesty of thine which (is) heavenly among the gods [21], that spirit (*atma*) of thine which has entered amidst the animals that prosperity of thine which has spread among men, by that O Agni favouring us come
- 164 From heaven or from the earth, from the firmament or from the wind, from cattle or from the herbs, wherever O Jātavedas, thou wert born, thence, O Agni favouring us, come
- 175 Proceed in the eastern direction knowing, O Agni, be-

¹ *lōkāt t = pūc, jālōkāt t = idāntāt (Say)*

come here the sacrificial fire in front of Agni, illumine all directions, shining brightly [22]. Bestow vigour on human beings and cattle.

176 Agni has lightened up (*ānvakhyat*) the beginning (*āgram*) of the dawns; Jātavedas, the foremost, has lightened up the days and the rays of the sun in all directions; he has over-spread Heaven and Earth.

177 O Agni, do thou traverse (for) thou art majestic; seated within the sacrificial altar (*vedīśād*), do thou watch over the three worlds for humanity.

178 This which is of heaven and that which is of earth, uniting (*samvidānē*) together, became Heaven and Earth [23]. May Jātavedas seat himself on their back, beneficent towards the progeny and pleasant (*syonāh*) to the body (*tanūve*).

179 I place thee, the breath (*prāṇam*) for the immortal (*amṛte*), the eater of food for proper food, the protector for protection. O S'ukra, that which is thy spotless brilliance, those which are thy pure bodies (and) that spotless light which is perpetual, by that do thou illumine me; by that I place thee, O Agni, with the hymn (*brāhmanā*) of Agni. He has pervaded; he has taken possession; he has interpenetrated all life [24].

180 O Nārya, do thou protect my progeny, for immortal life (*amṛtatṛāya jīvāse*), those which are born and which will be born, securely placed in immortal truth (*amṛte satye*).

181 O Atharva, do thou protect my nourishment (*pitām*) essence (*rāsam*), and food (*ānna*) for longevity (*āyusē*). Do thou, of unimpaired vigour (and) hot body, make our nourishment free from poison.

182 O S'āmsya, do thou protect my cattle, those which are two footed¹ (and) those which are four footed [25], those which are eight footed (*asṭāṣṭaphāh*) here, O Agni, and those which are one hoofed (*ekāṣṭaphāh*) and fast moving (*āśuyāh*).

183 O Sāpratha, do thou protect my assembly and those refined (*śībhayāh*) occupants of the assembly. Do thou make them possessed of power; may they obtain full longevity (*śīrvam āyuh*).

184 O Ahe Budhniya, do thou protect my Māntra which the

¹ *paśūn dīpātāśo = manūṣya-rōpan* (B&V.).

sages, the knowers of the threefold, know (as) the fks, sāmans and yájus; she is verily the immortal beauty of the true [26].

- 185 Virāt, created by Prajāpati, stepped beyond the fires five times; Rohiṇī climbed upwards, the source of Agni the base (*prātiṣṭhīti*) [27].

Kāṇḍa II. Prapāṭhaka 5 Adhyāya 8.

- 186 O Jātavedas, do thou come out (*urātaraha*) again; knowing well (*prajānda*), do thou carry our sacrificial offerings to the gods; do thou bestow on us offsprings and wealth.

Taittriya Āraṇyaka. Prapāṭhakā 4. Adhyāya 22

- 187 Those which are, O Agni, thy frightful forms, hunger (*ṛṣi*) and thirst (*trṣṇā*), Āsnuk and Ānahuti, As'anayā and Pipāsā, Sedi (weariness) and Āmati (want, indigence) these verily are thy frightful forms, O Agni; through them do thou reach him who hates us and whom we hate.

Prapāṭhaka 4 Adhyāya 23

- 188 Snk (wetness, moisture) and Snhiti (wetness, moisture) and Snhuti (moisture) Uṣnā (hot) and S'itā (cold) and Ugrā (terrible) and Bhiṣā (fearful), Sadāmnī (binding), Sedi (weariness) and Anirā (langour), these verily are thy frightful forms, O Agni; through them do thou reach him who hates us and whom we hate.

Thus ends the chapter on the Setting up of the Fire

Ādhāna—Prakarana.

THE PUNARĀDHĀNA SECTION
OF
KṚSNA-YAJURVEDA

THE PUNARĀDHĀNA SECTION

OF

KR̥ṢṆA-YAJURVEDA

TAITTIRIYA SAMHITĀ

KĀṆḌA I—PRAPĀTHAKA V

1 . 1. 5. 1¹. The gods and the Āsuras were in conflict; the gods being near to (*upayāntāh*²) victory deposited in Agni their desirable wealth, (thinking), "This will still be ours if they defeat us." That wealth Agni desired and he went away with it. The gods having conquered (the Āsuras) pursued (Agni), desirous of getting it back. They sought to take it from him violently. He wept (*ārodit*); in that he wept, he was called Rudrā. The tear that was shed [1] became silver; therefore silver is not a suitable gift, for it is born of tears. He who gives on the strew (*barhīsi*), in his house they weep before a year is out; therefore one should not give on the strew.

2 Agni said, "Let me become a sharer; then this will be yours." They replied, "The re-establishing (*punarīdhēyam*) shall be thine alone."

"He shall certainly prosper," he said, "who shall set up the fire with me as its divinity (*maddevatyām*)."

3 Pūṣān established it; therefore [2] Pūṣān prospered; therefore the cattle are said to be Pūṣān's.

Tvāṣṭṛ set it up; therefore Tvāṣṭṛ prospered; therefore the cattle are said to be Tvāṣṭṛ's.

Mānu established it; therefore Mānu prospered; therefore the cattle are said to be Mānu's.

Dhātṛ established it; therefore did Dhātṛ prosper. Dhātṛ verily is the year; therefore offspring and cattle are born in course of the year.

1 Cf. *T. Br.* i. 1. 6.

2 KERN takes this as—"in anticipation of," *HOS.* 12, 68, and for *vijayān* "contest", quoting DRAGSTOCK, *Altind.*

Indo Syntax, p. 505.

3 Cf. KERN, *op. cit.* p. 69, fn. 2 on the present sense of this form.

- 4-5 He who knows the prosperity of the re-setting up [3] verily prospers. He who knows thus his relationship becomes himself possessed of relations.
- 6 Agni who was established, desiring a share, attacked (*upa-dodhrāvā*) the offspring and cattle of the sacrificer (*yājama-nasya*¹). Having removed (Agni) he should rekindle (him); thus he unites him with his own share, and moreover this (is) his own appeasement.
- 7 He should set (him) up under the two Pūnarvasū; the Pūnarvasū verily is the Nákṣatra for the re-establishing; verily, having established him under its own deity he becomes endowed with divine splendour.
- 8-9 He sets (him) up with the Darbhá grass for unweakened strength (*dyātatayāmatuśāya*). He establishes (him) with the Darbhá; verily does he establish him, having won him over from the waters and the plants.
- 10 The sacrificial cake is offered on five potsherds; five are indeed the seasons; verily, having won him from the seasons he establishes him [4].
- 11 1. 5. 2. He who removes Agni casts away the sacrifice and the cattle. The sacrificial cake is offered of five potsherds; the sacrifice is five-fold, the cattle are five-fold; verily does he win the sacrifice and the cattle.
- 12 Now he who removes Agni is verily the slayer of the hero among the gods; the Brāhmanās did not of yore eat² his food, desirous of truth. The Yājyās and Anuvākyās are in the Pañkti metre; the sacrifice is five-fold; man is five-fold; having verily recompensed the gods for the hero, he re-sets up Agni [1].
- 13 They are of hundred syllables³; man lives for a hundred years and is possessed of hundred powers; verily is he established in life and power.

¹ KEITH, *op. cit.* p. 69 wrongly translates *yājama-nasya* as "of the sacrifice" (1)

² For the aorist *ajān* with *parā*, see DELSBOCK, *op. cit.* p. 286, and

KEITH, *op. cit.* p. 69, fn. 5.

³ For these verses see TS. iv. 4. 4. 7. Say. gets this number as 24 + 25 + 25 + 26 = 100 syllables.

- 14 When Agni being set up does not prosper, (it is because he is) desiring a greater share, when everything is Agni's, that alone is his prosperity.
- 15 Speech verily is uttered together in his house who removes Agni, the sacrificer is liable to perish on account of the uttering together of speech¹ There are the discriminations (*vibhaktayah*) for the separation of speech and for the non-perishing of the sacrificer [2]
- 16 He makes a discrimination, verily he makes the divine power (*vidhima*)
- 17 He sings the Yajus softly (*ujāimānu*), it is as if one who has found a desirable treasure hides it
- 18 To Agni Svistakīti he speaks aloud, it is as if one who has found a desirable treasure would fain go openly
- 19 Uttering the discrimination he makes the Vāṣat cry with the Prayjā, verily he does not leave his abode
- 20 The sacrificer is verily the sacrificial cake and the cattle are the oblations, in that he offers these oblations on either side of the cake [3] he just surrounds the sacrificer on either side with cattle
- 21-22 "After performing the Yajus and collecting the paraphernalia ' they say, "the paraphernalia should not be collected, the Yajus should not be performed' they say But certainly (*atho khalū*) the paraphernalia should be collected and the Yajus performed for the prosperity of the sacrifice
- 23 The sacrificial fee is a renovated chariot, a newly-sewn garment a drought ox let loose again, for the prosperity of the re setting up
- 24 'Seven are thy kindling sticks, O Agni, seven thy tongues, thus he offers the Agnihotrā Wherever there is anything imbued with his nature thence [4] does he win him
- 25 Now he who removes Agni is verily the slayer of the hero among the gods Varuṇa alone is the exactor of the recompense, he should make a secondary offering on eleven potsherds to Agni and Varuṇa, he delights him whom he slays and him

¹ *vācarā nu pdrādhāntō* For Abl - *vācarā* See MACDONELL, *Ind Gr. for Gen. Infinitive* governed by the word *Students*, p. 337, §211, 3a d

who exacts the recompense with their own share, the sacrificer does not proceed towards destruction [5]

- 26 1 5 3 (Thou art) the earth in greatness, the heaven in excellence, the sky in majesty, in thy lap, O goddess Āditi, I place Agnī, the eater of food for the eating of food
- 27 The spotted bull has come and reached again the mother and the father faring forth to the heaven
- 28 Thirty places he rules, speech has resorted to the bird, do thou bear it with the rays
- 29 Breathing out with his inspiration the luminous sphere moves between (the worlds), the bull has illumined the heaven
- 30 If thee [1], being angry, I have scattered, (or) through rage or misfortune (*dārtiya*), may that be of good order for thee, O Agnī, again we rekindle thee
- 31 Whatever of thee, scattered in rage, was spread over the earth, that the Ādityas and the Vis've Devās and the Vāsus gathered together
- 32 May the mind, (and) the light, rejoice in the oblation; may he unite this scattered sacrifice May Brhaspati extend this for us, may the Vis've Devās rejoice herein
- 33 Seven are thy kindling sticks, O Agnī, seven (thy) tongues, seven [2] seers, seven dear abodes, seven priesthoods sacrifice to thee sevenfold, do thou fill the seven sources with ghee
- 34 Return with renewed strength, return O Agnī, with food and life, guard us again on all sides
- 35 Return with wealth, O Agnī, (and) fatten with the all-nourishing stream on all sides
- 36 Léka, Saleka, Suléka, may these Ādityas, rejoicing, partake of our oblation, Keta, Saketa, Sukéta, may these Ādityas, rejoicing, partake of our oblations Vivasvan, Āditi, Dévajuti, may these Ādityas rejoicing, partake of our oblation[3]
- 37 1 5 4 "The earth in greatness, the heaven in excellence' he says, he just establishes it with benedictions
- 38 The serpents thought that they were growing worn out, (then) Kasarūra Kādraveyā beheld this Māntra, then did this strike off their worn out bodies
- 39 With the Sarpatyājī hymns he sets up the Gārhapatya,

having renewed him and made him immortal he establishes him, and moreover (he establishes his as) pure (*putam evā*³)

39 Food did not come to the earth, she [1] beheld this Māntṛa, then did food come to her. In that he establishes the Gārhapatya with the Sarparājūī hymns, it (just serves) for the winning of food, moreover he just establishes (the Gārhapatya) family in her.

40 "If thee, being angry, I have scattered" he says, he just conceals it from him.

41 "Again we rekindle thee" he says, he just kindles him together.

42 "Whatever of thee, scattered in rage" he says, just by means of the deities [2] he collects him together.

43 Verily is his sacrifice split who removes Agnī. He pays reverence (*upa-tisthate*) with a hymn containing (the word) Brhaspāti, Brhaspāti is verily the divine power (*brāhma*) of the gods, just by means of the divine power he unites the sacrifice.

44 "May he unite this scattered sacrifice" he says, for continuity.

45 "May the Vīśve Devās rejoice, herein" he says, just by continuity he points out the sacrifice to the gods.

46 "Seven are thy kindling sticks, seven (thy) tongues" [3] he says, for seven fold in seven wise are the dear forms of Agnī, he just gains them.

47 "(Return) with renewed strength (return) with wealth," (thus saying) he offers oblations on either side of the sacrificial cake, he just surrounds the sacrificer on both sides with strength and wealth.

48 The Ādityās verily went from this world to the yonder world, they felt very thirsty in the yonder world. Having returned to this world and established Agnī, they offered these oblations. They prospered, they went to the heavenly world. He, who sets up Agnī after the second establishment, should

³ Karm, op cit p 72 wrongly takes this with the next line and translates — 'he establishes it as immortal. Pure food did not come to the earth. The force of dīte pīditi evā governs the

preceding punarṇatam evānam aje ram kṛte dhatte and not the following pūthirām a nīdyam nō anantatūlīm. Say has correctly divided the sentence.

offer these oblations, he verily prospers with the prosperity with which the Ādityas prospered [4]

Taittirīya = Brāhmaṇa

Kāṇḍa I- Prapāthaka III

49 1 3 1 The gods and the Āsuras were in conflict, the gods being near to victory, deposited their brilliant bodies in Agni and Soma, (thinking), "This will still be ours if they defeat us' Then Agni and Soma ran away The gods having won, sought Agni and Soma They discovered Agni hiding in the seasons Through his discriminations they gained their brilliant bodies [1] They discovered Soma, they struck him, they separated from him (*vyaśrīnata*) (their) bodies as properly perceived, they became the planets (*grāhas*), that is why they are called Grāhas Of him who knows thus the planets are secured—of him alone are they properly secured

50 In the re establishing he should not offer anything not meant for Agni (*ānagneyam*) if one should offer an (*ānagneya*) in the re establishing it would just be unsuccessful [2] It is made an offering not meant for Agni if he sacrifices the kindling sticks (*samsadhā*), Tanunīpāt, Idas and the strew (*barhas*)

51-53 The two portions of clarified butter (belonging to Agni and Soma) should be offerings to Agni (*agnēyāu*) (Some) say, "They are not the two portions of clarified butter (belonging to Agni and Soma), if both are offerings to Agni (they should be) following (one another) The top most should be for Agni Pāvamāna In that it is for Pavamāna, therefore is it a portion of the clarified butter (belonging to Agni and Soma), and therefore (is it) an offering to Soma (*sauṃyā*) For the agneya portion of the clarified butter the introductory verse (*pra omuakya*) contains the root *budh* [3] It is as if one wakes up a sleeping person.

54 The hymns for the Patnisamyās should contain the word Agni (*agnihyaktah*), through this everything becomes an offering to Agni

55 "Once does he approach the brilliant divinity they say

"she is capable of destroying him".

56 One should say: "No! Agni is verily procreation; he just approaches procreation."

57-58 "After performing the Yájus and collecting the paraphernalia," they say [4]. "The paraphernalia should not be collected, Yájus should not be performed," they say. But certainly the paraphernalia should be collected and the Yájus performed for the prosperity of the Punrādhéya.

59 He proceeds softly (*upāmsu*); verily this Punrādhéya is to be sought out (*ésyah*). Just as one seeks out in secret what is lost [5], so is this.

60 He speaks out loudly (*uccaith útsrjati*) to Agni Sviṣṭakṛt. Just as one, having gained what is lost, says: "This (is mine)," so is this.

61 "Once he approaches the brilliant divinity" they say; "she is capable of destroying him." "He does not approach that way. Discriminations should be made in the Prayājás and Anūyājás themselves. The two portions of clarified butter (belonging to Agni and Sōma) should be in their due order, (and) similarly the Patnisamyājás [6]. Being possessed of Vaiśvānará he approaches the higher procreation" thus (they say).

62-63 They say: "Verily is this unsuccessful, verily is this made as a non-offering to Agni." One should say: "No! He sacrifices to Agni the first of the discriminations; (he sacrifices) to Agni, the highest of the Patnisamyājás; therefore is it an offering to Agni; therefore does he make him prosperous." [7].

Thus ends the chapter of the Re-setting up of the
Fire Punarādhāna = Prakaraṇa

1 For gen-abl. inf. governed by Students, p. 337, §211, 3. a d.
Heard-of MACDONELL, Fed. Gr. for

GLOSSARIAL INDEX

[Only some difficult technical words are given here. I have made use of *Srautasopadharthasamuccayam* (abbr Spn) edited by Vishwanath Shastri, 2nd ed 1919, revised by Pt. Probhudatt Agnihotri, Benares. I have also utilized Monier-William's Sanskrit Dictionary. For other words reference may be made to this Dictionary. The figure indicates paragraph number in *Ādhana*.]

- Agni** 1 The fire-divinity—2 The sacrificial fires *Gārhapatya Āhavanīya & Anvahāryapacana*, q v—3 Applied to Pavamāna Pavaka and Suci, q v—4 Applied to Atharva, Narya Samaya Sapratha and Ahir-Budhniya, 114
- Agnidh** 67 The priest who kindles the sacred fire—of Spn 1 & Yas ca urdhvagram asvat sphyam dakṣiṇa haste dharayan utkaradeṣ ca dakṣiṇa mukhas tishṭate, adhvaryuṣa abravāna kṛte asti-śabde-purvata vrasaṃś sabdo ccareṇa-rupa-pratyā-bravānam karoti ca Agnidhra itī Agnidh itī cocyate
- Ānguras** 41 Name of a ṛṣi who is the seer of certain hymns in the Rgveda, he is considered as a Prajāpati, the chief of whose sons is Agni—Name of Agni.
- Atharvan** 114 Say caturīkṣa-veda pravartakacarya-rupāḥ dakṣiṇagṛiḥ—the eastern-sacrificial fire
- Ādhvaryu** 67 A priest who institutes a (Soma) sacrifice, differentiated from Hotṛ, Udgatr and Brahman. He has to measure the ground, build the altar, prepare the sacrificial vessels fetch wood and water, light the fire bring the animal and immolate it and whilst engaged in these duties repeat the hymns of the Yajurveda—of Spn 1 3 rīṣiṃ madhye yajamāno yam purvataḥ erṣite karmāna urambhā samapti ca yāḥ karoti adhvaram yajnam yinakti itī nigraheṇa so dhvāryur itī ucyate
- Antārksa** 76 The intermediate space between heaven and earth, identified with the Vamadevya hymn
- Anvahāryapacana** 38-41 The southern sacrificial fire Spn 5 24 *tan madhye śhāpitaḥ Agniḥ dakṣiṇagṛiḥ Anvahārya pacana itī cocyate*
- Abhūhu** 73 Superior, excellent One of the beneficent forms of Agni
- Asvatthā** 25 The holy fig tree, *Ficus Religiosa*
- Ahir Budhniya** 114 Say ahimsakat evaḥ budhne mule jagadāśv utpannat eva ca hṛdbudhniya avasathyaḥ ṛgadvṛ mantrāḥ—=the serpent of the deep, allegorically identified with the *Gārhapatya* fire
- Ādhana** The setting up of the sacred fire Spn 43 354 *uktanyastika pa larthanam namana idanva adhana sambandhīness padarthanam namany ucjante tatra Gārhapatya Dakṣiṇagṛiḥ Āhavanīya namalanam trayāṇām agninam tattadayatanesu eva eva turo lla vidhina sthapanam Agnyadhānam Adhānam itī cocyate*
- Āhavanīya** 36-37 The eastern of the three fires burning at a sacrifice Spn. 4 31 *tanva itīe śhāpitaḥ gṛiḥ ahvayate amānanti ṣṇipatīya mulhīya homā dhāraṇād Āhavanīya padanacjāḥ*
- Uttara Phālguni** Name of a lunar mansion
- Udumbara** 26 The tree *Ficus Glo merata*

- Ūrvī** 131. *f.* the wide earth
- Kṛttikā** Name of a constellation (the Pleiads), originally the first, but in later times the third lunar mansion, having Agni as its regent. TB. iv. 4. 5. mentions this asterism as consisting of Ambā, Dala, Nitāni, Abhayaṅti, Meghayaṅti, Varayaṅti and Cuparikā
- Gārhapatya** 36-37 The house holder's fire. S'pn. 4. 16. *gārhapatyayajñāna sthapatō' gñā Gārhapatya mānāśo grāha patnā samyukta it vyūtpattya, etc.*
- Ghṛtāvati** 100. Say. *ghṛtasabdo yātrikau sthūlak it ghṛtanatyā.* A hymn containing within it the word *ghṛta*
- Dars'a** 153. A half-monthly sacrifice performed on the new moon day, of S'pn 1. 340 *darsas ca purāmasas ca yagas paksantayāś pṛthak it keti amasayayam anuvadhanam lṛita pratipadi yagāś kṛyate sa yago darsa ity ucyate.* Usually in combination with *-*purāmasā.*
- Nakṣatra** An asterism or lunar mansion or constellation through which the moon passes The following are the different nakṣatras Aśvini, Bharani, Kṛtikā, Rohini (or Brāhmi), Mṛgasiras (or Āgrabayanī), Ārdra, Punarvasu (or Yamakau), Pusa (or Sidhya), Āślesa, Magha, Purva phalguni, Uttara phalguni, Haste, Citra, Svati, Visakha (or Radha), Anuradha, Jyestha, Mula, Purvasadha, Uttarasadha, Abhijit, S ravaṇa, S ravistha (or Dhanisthā), Sata bhishaj, Purvabhadrapada, Uttarabhadrapada and Revati.
- Nārya** 114. Say - *narebhyo manusebhyo kṛto naryo Gārhapatya.* = the Gārhapatya fire
- Paaktī** 114, 115 1 A collection of five, 2 a kind of metre
- Paribhī** 73 Perivading, surrounding One of the beneficent forms of Agni
- Parnā** 27-28 Bates Frondosa a large-leaved sacred tree whose wood is used to make sacrificial vessels
- Pāvamāna** 57. Name of a particular fire and brother of Pavaka and Suci *g.*
- Pāvakā** 57. Name of a particular fire and brother of Pavamāna and Suci *g v.*
- Punarādhāna** The resetting up of the sacred fire.
- Pūnarvasū** Name of the 5th and 7th lunar mansions
- Pūrnāmāsa** 153 A ceremony performed on the full moon day Cf. S'pn 1. 194. *paurāmasayam amādhāya pratipadi kṛyamāno yagāś paurāmasā nestapaisomā upaduta it sutrat purāmasā bhava it vyūtpattya paurāmasā labda-pratipadyāś darsasabdāśat lakṣaṇyā purnāmāsa-labda-pratipadyāś ca bhāvat.*—Usually in combination with *darsa*—
- Pūrva Phalgunī** Name of a lunar mansion.
- Prābhūti** 73 Bhās *prābhūgato visvam anaya = prābhūti*—Source, origin, ruling power One of the beneficent forms of Agni
- Prabhvī** 73. Mighty, excelling. One of the auspicious forms of Agni
- Phālgunī** Name of a double lunar mansion (*pūrva-* and *uttara-*)
- Bṛhat** 76 Name of a Suman Say "Ivam iddhī havamāha" *ityayam rey utpannani Bṛhat*
- Brahmān** 67. One of the four priests officiating at a sacrifice, he is the most learned of them, knowing all the Vedas, and has to supervise the sacrifice and set right the mistakes The other three are Adhvaryu Udgatr and Hotr—The S'pn defines Brahman as *larmalale yayamāna āhananyayena dāśi nata udan mukha upavṛati, tasya purastayam div tatrasva udanmukho dāśi smottarinopasthena dāśiṇas anle ulu nam savyam pūyim pṛāgagrani midhaya tadupare lakṣaṇa nyanācam dāśiṇam midhaya ya aste sarcaia larmam*

*datta uttāh prāṇā-prāṇayānādau abh
yanti nālarā vgyayā sama karmābhīre
se garhapatya-dakṣiṇagny āhavanīyasa
v p hṛṣṇena prayascītahūtī hōma lartā ca
sa Brahma-pada tacyāh*

Brahmandana 92 Boiled rice distributed to the brahmanas, and especially to the chief priest at a sacrifice

Brahmana A person belonging to the priestly class

Bhrgu 41 Name of a mythical race of being (closely connected with Agni whom they find), mentioned together with the Angrasas Atharvans, Rbhus, Maruts Druhyas, etc

Rathantara 76 Name of a Saman — Say 'abhi tva Sura nonumah itya syam rey utpannam Rathantaram

Rajanya A person belonging to the second or ruling varṇa

Rohini Name of the ninth nakṣatra or lunar asterism

Vamadevya 76 Name of a Saman — Say 'kaya nācitra abhuvat ityasam rey utpannam Vamadevyam

Varavantiya 77 Name of a Saman Say 'asvam nāva varavāntam itya syam rey utpannam Varavantiyam

Vikankata 135 m Place or site Sapida from which the sacrificial vessels are made

Vibhū 73 Mighty, powerful One of the auspicious forms of Agni

Virāt 73 1 Pre-eminent form One of the auspicious forms of Agni

113 Say 'sā srta utpanna vīrdham rajamāna kōśid gur abhāvat, but Bhās ' a Virāt ya Agnes tanuī abhāvat The first progeny of Prajāpati

Vaiśya The third class or varṇa

Samya 114 Say ityēbhāḥ prasatī

sanīyurupatīacchamsya āhavanīyāh
—Āhavanīya fire = the eastward sacrificial fire

Samī 29 Prosopis Spicigera or Mimosa Sama possessing tough hard wood supposed to contain fire It is employed to kindle the sacred fire — 'garbha = Aśvattha or Ficus Religiosa

Suci 57 Name of a particular fire, a son of Agni Abhmanu and Svaha or a son of Antaradhana and Sakhandini and brother of Pavamana and Pavaka

Syāta 77 Name of a hymn or Saman — Say 'abhi pra vah surādbasam' itya syam rey utpannam Syātam — Bhās Syātina samna

Supratha 114 Say prathāya līrtya sūhā vartamanatvat suprathāh sūhīyāh Name of one of the five sacred fires

Sūnṛtī 73 Universal ruler, paramount sovereign One of the auspicious forms of Agni

Svarāt 73 Self-ruling One of the beneficent forms of Agni

Haryata 143 = bhājanīya Vahnī (Say) = ānṛja bhājanīya (Bhās) — mfa pleasant, dear, as applied to Agni As m signifies a horse or steed fit for the Asvamedha sacrifice

Hotr 67 A priest who offers oblations and burnt-offerings at a sacrifice invoking the gods by reciting hymns from the Rgveda — Cf Spn 1 5 yas tī vedjuttara vṛgyūstāratah prānu llo dāksinattarīnopasthena upānīkātī atakāntad ar gub samhītan papī hṛdya leśe anle ca dhurayātī samidhēnī prayayā vṛyābhāga-vṛjya-puroṣmed lṛjā a lītanālam kamyūnālam ca pat hātī ca sa Hotr-pada ityēyāh — Is differentiated from Adhvarya, Udgātṛ and Brahman

सर्वं विजयते हि तत् ।

PUBLICATIONS

OF THE

MIMAMSA GRANTHA PRAKASHAKA SAMITI,
POONA 2.

General Editor

Pt. Ramachandrashastri Kinjavadekar Deekshit,
One of the Founder Life Members of the M. G. P. Samiti Poona.

COMPLETE DESCRIPTION OF
The Volumes to be published shortly
under the

MIMAMSA AND DHARMASHASTRA SERIES.

1. कृष्णयजुर्वेदप्रकरणतौमुदी

(*A New Edition of Krishna Yajurveda*)

2. *A Critical Edition of the Mitakshara.*

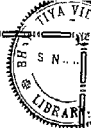
3. *Praharanapanchika.*

Intending purchasers are advised to enlist their names immediately
in the subscribers' list in order to be assured of their copy.

For special concessions to subscriber purchasers write
to the General Secretary M. G. P. Samiti Poona 2.

The Mimamsa Grantha Prakashaka Samiti, Poona.

403/2 Sadashiv Peth, Poona 2 (India).

A New Edition of Krishna Yajurveda.

arranged according to topics

By

**Pandit Vaman Shastri Kinjavadekar, Mimamsaka Shiromani
and**

Shrautpravara Brahmarshi Rama Dikshit, Hungal

with English Translation and Notes

By

Dr S M Katre, M A, Ph D (London)

Owing to the importance of the Krishna Yajurveda in Mimamsa studies and Sacrificial Yagas and in the absence of a proper division according to distinct topics of the Samhita Brahmana and Aranyaka portions this new edition proposes to present to the world of scholars a properly classified compendium of the Krishna Yajurveda text. The special features of the new edition are

(1) The original recent text re-arranged according to topics for facility of reference and study. It will be highly useful for Oriental scholars as well as for the devout students of the Mimamsa doctrine.

(2) Sayana's Commentary on these texts has been incorporated in the present edition as it is the best commentary available on the entire text. Bhatta Bhaskara's being incomplete.

(3) All quotations in Sayana's Commentary are identified in foot-notes a feature which will materially help the student of literary history.

(4) The Samhita text is also accompanied by the Pada Patha.

(5) Each fascicule will be accompanied by an exhaustive index of the mantras and of the important words occurring in that fascicule. Each fascicule will deal with an independent topic.

(6) The translation in English will be both philological as well as critical, taken into account the traditional material from Sayana's and Bhatta Bhaskara's commentaries. The notes will take into account linguistic and other matters necessary to a proper understanding of the text.

(7) The proposed fascicules will deal with the following topics: Adhana with Purnavedya, A. abhotra (with Prastosa, asthana) Savvrambhanuvashita, Darshanasamita, Agryana, Inkapitra-yajurya, Sautramani, Soma (with Samnikabrahmatva), Gayatri, Jayadhoma, Devikahavyaya, Vajapeya, Rajanya, Ashva medha, Kanyasti, Darshotra, Mantras dealing with Agni and other deities, Sara, Naksatrasatra, Purvamedha, Yasudandha, Vasavardhadarsana, Gavayayana, Hauri, Sautrasavyana, Ujyaya, Pitamedha, Prahanamedha and Brahnavidya.

(8) Each fascicule will contain a topical introduction in Sanskrit and in English. The first fascicule to be published will contain besides a general introduction dealing with the entire work.

(9) A general Index of important words in English will also be included to help the Oriental scholars in understanding the technical terms used in the different sacrifices.

(10) A series of illustrations showing the arrangement of the sacrificial paraphernalia as well as pictures of utensils etc. will accompany each fascicule.

This entire edition will cover about 5000 pages and is offered to the scholars at a price of Rs. 1000. It is printed by the famous Narayana Press at Poona and is in every way the best work in set up and the latest.

To appear shortly

A Critical Edition of the Mitakshara

*based on numerous manuscripts and edited with the assistance of eminent
Pandits and other research Scholars*

Editorial Board.

Sanskrit Section

- (1) Pt Yamanshastri Kinjavadekar, Mimamsa Shromani.
(2) Pt Nagesha Ehastri Uppinbeltegari, Nyaya vidwan

English Section.

- (3) Mr P K Pendse, M A LL M, Advocate (O S) Bombay.

— 0 —

Special features

(1) This edition will include the text of the Yagnavalkya Smritis along with its commentary, MITAKSHARA

(2) It will contain an accurate English Translation of the Mitakshara

(3) It will contain Notes in English Explanatory of the text of the Mitakshara

(4) It will contain important decisions of the High Courts and the Privy Council with Critical notes in English explaining their indebtedness to Mitakshara or otherwise on critical points of Vedic (Hindu) Law

(5) It will contain the complete text of Balambhatti a commentary on the Mitakshara ascribed to Lakshmidhara

(6) It will contain the Purva Mimamsa Principles (Dvayas) in Sanskrit, with explanation and application in English

(7) It will contain a disquisition on the Vedic (Hindu) Law-Research discussing in detail the ways and means for such a Research

(8) It will contain a comparative study of the present Hindu Law and the Vedic Law as enunciated in Standard Dharmashastra Texts based on 30 different Manuscripts obtained from the India Office Library in London and various other Libraries in India

(9) It will contain a Preface in English as well as in Sanskrit

Extent of the Edition—About 5000 Printed Pages of Royal size in 10 volumes Subscription Price Rs 120

Shalikanatha's Prakaranapanchika.

Edited by

**Gururarya, Mahamahopadhyaya Vaidyanatha Shastri,
Mimansa Ratna Mimansa Kanchirava,
A Founder Life Member of the M G P Samiti, Poona**

This is the most important and only complete work of the *Prakharas School of Mimansa*

It is prescribed for the following examinations

- The first examination of the Bengal Sanskrit Association
- The Acharya Examination in Mimansa Govt Sanskrit Examinations
Benares
- The M A (with Mimansa) examination of the University of
Bombay

Special Features.

- 1 This is a critical edition based on several manuscripts
- 2 It contains a Sanskrit Commentary known as Nyayasiddhi
- 3 Important Sanskrit notes are added
- 4 A comprehensive introduction in Sanskrit

Extent—About 500 pages

Ready for Sale

<p>1 Sanskar Mimansa
with 1 forwarded by Loka
manya Tilak 2-8-0</p> <p>2 A brief sketch of Purva
Mimansa system in Sanskrit
(originally written by Prof
P V Kane M A LL M) 0-14-0</p> <p>3 Discourses of Purva Mimansa
by P B Sathie D A LL M 1-0-0</p> <p>4 Picture Album of Sacrificial
Instruments 2-0-0</p> <p>5 The Book of the Sagnachit
Sarvaprushthaputoryama Yaga
(consisting of 7 sacrifices per
formed at Kurnulwad in
Feb 1915) 2-0-0</p> | <p>6 Mimansa Nyaya Prakasha
Translated into English with
an introductory transliterated
Sanskrit Text Roman type and
Glossarial Index by Franklin
Eligerton Yale University
(U S A) 15-0-0</p> <p>7 Mimansa Paribhasha
A work explaining technical
terms of the Purva Mimansa
Shastra (in Marathi) by Pt
Ramachandra Shastri
Kinjavadekar 1-5-0</p> |
|---|---|

etc etc